

 **KONRAD
ADENAUER
STIFTUNG**

Қазақстан Республикасындағы Азаматтық қоғам және үкіметтік емес ұйымдар

Алматы 2021

Қазақстан Республикасындағы Азаматтық қоғам және үкіметтік емес ұйымдар

Алматы 2021

УДК 329 (574)

ББК 66.7 (5Каз)

Г-75

Осы кітап Қазақстандағы ҰЕҰ мен азаматтық қоғамды дамытуға қатысты кең ауқымды мәселелер бойынша мақалалар жинағы болып табылады. Басылым үкіметтік емес ұйымдарға, мемлекеттік органдарға, студенттерге, ғылыми қоғамдастыққа, сондай-ақ оқырмандардың кең ауқымына арналған.

Бас редактор, жоба жетекшісі:

Джамила Асанова, «АРГО» Азаматтық Қоғамды Дамыту Қауымдастығының» Атқарушы директоры

Авторлары:

Мадияр Кожамет, Евгений Жовтис, Досым Сатпаев, Роман Подопригора, Наталья Янцен, Кайша Атаханова, Вадим Ни, Бану Нұрғазиева, Зульфия Байсакова, Шахноза Хасанова, Сакен Жаназаров, Диана Окременова, Гульмира Биржанова, Ляззат Қалтаева, Сания Арапова, Сергей Гуляев, Сергей Худяков, Виталий Кулик

Редакциялық алқа:

Кайша Атаханова, Дамира Бектурова, Марина Будиянская, Наталья Яковлева.

Дизайн: Эрлен Абдулманов.

Аудармасы: Дамира Бектурова (қазақ және ағылшын тілдері), Джессика Ховард (ағылшын тілі)

«Қазақстан Республикасындағы Азаматтық қоғам және үкіметтік емес ұйымдар» кітабын Қазақстан Республикасындағы Конрад Аденауэр атындағы Қордың қаржылық қолдауымен «АРГО «Азаматтық Қоғамды Дамыту Қауымдастығы» шығарды. Бұл жарияланымның мазмұны авторлардың көзқарасын көрсетеді және Конрад Аденауэр қорының көзқарасымен сәйкес келуі міндетті емес. Кітап Қазақстан Республикасы Ақпарат және қоғамдық даму министрлігінің қолдауымен шығарылды. Кітап Қазақстан Республикасының Ақпарат және қоғамдық даму министрлігінің қолдауымен жарық көрді.

«Қазақстан Республикасындағы азаматтық қоғам және үкіметтік емес ұйымдар» - Алматы: баспахана Art Depo studio, 2021. - 94 б.

ISBN 978-601-06-8185-9

УДК 329 (574)

ББК 66.7 (5Каз)

Қысқартулар тізімі

БАСЫЛЫМҒА КІРІСПЕ

Аида Балаева..... 4

Джамила Асанова..... 5

Йоханнес Д.Рай..... 9

1 БӨЛІМ. Азаматтық қоғам мен коммерциялық емес ұйымдар қызметінің заңнамалық аясы, қалыптасуы мен даму жағдайына шолу, болашағы..... 10

Қазақстандағы азаматтық қоғам: Сандар және дамудың негізгі факторлары
Мадияр Кожаммет..... 11

Азаматтық қоғамның қалыптасуы мен дамуын талдау, Қазақстандағы азаматтық кеңістікті кеңейту мүмкіндіктері
Евгений Жовтис..... 18

Қазақстандағы протоазаматтық қоғам. Эволюция немесе реинкарнация ма?
Досым Сатпаев..... 26

Қазақстандағы коммерциялық емес ұйымдардың қызметін құқықтық реттеу: дамуға арналған шектеулері мен мүмкіндіктері
Роман Подопригора..... 33

КЕҰ қызметін қаржыландыру және оған салық салу: Қауіп қатерлер және оларды шешу жолдары
Наталья Янцен..... 37

2 БӨЛІМ. ҰЕҰ шынайы тарихы, тәжірибелік кейстер..... 40

«Инновациялар үшін серіктестік» АРГО бағдарламасы: өңірлік ынтымақтастық тәжірибесінен бастап болашақ даму стратегияларына дейін
Кайша Атаханова..... 42

Қолайлы қоршаған орта құқығына қоғамдық науқан
Вадим Ни..... 47

Қазақстанның Азаматтық Альянсы қоғамдық биліктің бірыңғай орталықсыздандырылған вертикалі ретінде
Бану Нургазиева..... 50

Әйелдерді немесе көп балалы аналарды кемсітудің алдын алу тақырыбында мемлекеттік әлеуметтік тапсырысты жүзеге асыру бойынша сәтті кейс
Зульфия Байсакова..... 54

Пандемия кезеңінде көші-қон мәселелерін шешу жөніндегі кейс
Шахноза Хасанова..... 58

Пандемия аясында халықтың әлеуметтік осал топтарына медициналық қызметтерге қолжетімділікті қамтамасыз ету жөніндегі кейс
Сакен Жаназаров..... 60

Қоғамдағы / мақсатты топтағы маңызды өзгерістерге әкелген медиа-эдвокаси науқандары
Диана Окременова, Гульмира Биржанова..... 64

Қазақстандағы мүгедектердің құқықтары туралы Конвенцияны жүзеге асыру арқылы мүгедектігі бар адамдардың құқықтарын қорғау және жылжыту жөніндегі сәтті мысал/ тәжірибе
Ляззат Қалтаева..... 69

Makeathon TOM-ды жүзеге асырудың сәтті тәжірибесі
Сания Арапова..... 74

3 БӨЛІМ: Қазақстанда ҰУҰ құру және оның жұмысы жөніндегі тәжірибелік кеңестер 78

Қазіргі жағдайда Қазақстан қалаларында белсенді азаматтарды жұмылдыру бойынша тәжірибелік мысал және кеңестер
Сергей Гуляев..... 79

Қазақстанда заманауи жағдайда ауылдық жерлер мен қалаларда белсенді азаматтарды жұмылдыру бойынша тәжірибелік мысал мен ұсыныста
Сергей Худяков..... 85

КЕҰ-ның әлеуметтік-экономикалық дамуға қосқан үлесін бағалау: жалпыдан жекеге
Виталий Кулик..... 88

Қысқартулар тізімі..... 93

Аида Балаева,
Қазақстан Республикасының Ақпарат
және қоғамдық даму министрі

Құрметті оқырмандар, азаматтық қоғам өкілдері!

Сіздің алдыңызда Қазақстандағы азаматтық қоғамның қалыптасу тарихы баяндалған кітап тұр. Елдегі «үшінші» секторды институционализациялау 30 жыл ішінде орын алды және оның жетістігіне тәуелсіздікке байланысты жаһандық өзгерістер әсер етті.

Бүгінгі таңда коммерциялық емес ұйымдар заң шығару процестеріне белсенді қатысады. Азаматтық сектордың көптеген өкілдері билік құрылымдарында — мәслихаттар мен Парламент Мәжілісінде өкілдік етеді.

Азаматтық қоғам институттарына сенім деңгейі және олардың мемлекеттік және корпоративтік секторларда басқарушылық шешімдер қабылдауға ықпал ету деңгейі өсіп келеді. Үкіметтік емес сектордың жұмыс істеуі тиісті нормативтік-құқықтық актілермен және мемлекеттік қолдау шараларымен қамтамасыз етіледі.

Стратегиялық құжаттарды елдік деңгейде табысты іске асыру коммерциялық емес ұйымдардың сандық және сапалық өсуін қамтамасыз етті. Бүгінде Қазақстанда 22 мыңнан астам үкіметтік емес ұйым тіркелген.

Мемлекет әлеуметтік әріптестік саясатын жүзеге асыра отырып, үкіметтік емес сектордың тұрақты дамуы үшін жағдай жасайды. Тәуелсіздік жылдары ішінде мемлекеттік әлеуметтік тапсырыс, гранттар мен сыйлықақылар тетіктері арқылы мемлекеттік инвестициялар көлемі жалпы алғанда 140 млрд теңгеден асты.

Азаматтық сектормен ұлттық диалог жүйесі дамыған. Тұрақты негізде Азаматтық форум өткізіледі, онда үкімет коммерциялық емес ұйымдар алдында есеп береді.

Ағымдағы жылдың қараша айында Қазақстанның мерейтойлық Х Азаматтық форумын өткізу жоспарланып отыр, оның барысында еліміздің азаматтық қоғам институттарының ынтымақтастығын одан әрі дамыту бойынша нақты ұсыныстар әзірленетін болады.

Мен «Азаматтық қоғамды дамыту қауымдастығы» ЗТБ-ның Қазақстандағы азаматтық қоғам мен коммерциялық емес ұйымдардың қалыптасуына арналған кітап шығару туралы жаңалығын қуана қабылдадым. Бұл тарихи маңызы бар жұмыс. Кітап авторлары азаматтық қоғамды біздің еліміздің болмысында жан-жақты және жүйелі зерттеуді ұсынуда батылдықты танытты.

Кітаптың жарыққа шығуы Қазақстан Тәуелсіздігінің 30 жылдығын тойлаудың соңғы кезеңімен тұспа-тұс келіп отыр. Бұл тәуелсіздіктің бүкіл кезеңін, соның ішінде азаматтық қоғамның үлесін түсіну уақыты.

Ұсынылған жұмыс оқырмандарға Қазақстанның азаматтық қоғамы идеясының айқын көрінісін және оның жалпыұлттық идеяға айналу қабілетін көрсететін іргелі сұрақтарға жауап табуға мүмкіндік беретініне сенімдімін.

Кітап шығарушыларға және мақала авторларына жемісті жұмысы үшін шын жүректен алғыс айтамын!

Джамила Асанова

«АРГО» Азаматтық Қоғамын
Дамыту Қауымдастығының атқарушы директоры

«АРГО» Азаматтық Қоғамын Дамыту Қауымдастығы» атынан Қазақстанда алғаш рет үш тілде жарияланған бірегей басылымды қуана ұсынамыз. Кітап Қазақстандағы азаматтық қоғамның дамуына нақты және елеулі үлес қосқан әріптестердің, достардың, пікірлестердің іргелі еңбегінің нәтижесі болып табылады.

Біз Қазақстан Республикасының ақпарат және қоғамдық даму Министрлігіне және министр Аида Ғалымқызы Балаеваға осы кітапты жасау жөніндегі қызметті жан-жақты қолдағаны үшін алғыс айтамыз. Конрад Аденауэр атындағы Қорға және өкілдіктің директоры Йоханнес Д. Райдың жеке өзіне кітаптың алғашқы басылымын жазудағы және жариялаудағы бірлескен жемісті жұмысы үшін алғысымызды білдіреміз.

Қазақстанда Тәуелсіздік жылдары ішінде іргелі теориялардан бастап нақты мысалдар мен кейстерге дейін азаматтық қоғамды дамыту мәселелерінде бірегей білімі мен бай тәжірибесі бар ҰЕҰ сарапшылары мен көшбасшыларының шоғырлануы қалыптасты. Біз оларға ұсынылған кітапты жасауға қаты.

Кітап үш бөлімнен тұрады. Бірінші бөлім ҰЕҰ-ның қалыптасу тарихына, қазіргі жағдайы мен осы саладағы заңнамаға шолу жасауға арналған. Екінші бөлімде ҰЕҰ-ның нақты жағдайлары,

азаматтық бастамалардың тәжірибесі, сондай-ақ ҰЕҰ-ны шабыттандыратын табысты оқиғалар ұсынылған. Үшінші бөлімде Қазақстанда ҰЕҰ құру және оның жұмысы бойынша тәжірибелік ұсыныстар келтірілген.

1 бөлім. Азаматтық қоғам мен коммерциялық емес ұйымдар қызметінің заңнамалық аясы, қалыптасуы мен даму жағдайына шолу, болашағы

Ақпарат және қоғамдық даму Министрлігінің азаматтық қоғам істері Комитетінің төрағасы **Мадияр Қожахмет** мақаласында сіз заңнамалық базаның құрылымдық талдауын таба аласыз: азаматтық секторға қатысты декларациялар, заңдар, халықаралық конвенциялар.

1993 жылы Қазақстан Республикасының Конституциясын қабылдағаннан бастап біздің мемлекетіміздің заңнамалық жүйесі үкіметтік емес және коммерциялық емес ұйымдардың қатысуын ескеріп, елде азаматтық қоғамды қалыптастыра және дамыта отырып, біртіндеп құрылды. Жас республика дүниежүзілік қоғамдастықта өзінің дербес тәуелсіз жолын саяси партиялар, қоғамдық бірлестіктер, кәсіптік одақтар, коммерциялық емес ұйымдар туралы заңдардан бастады. Заңнамалық түрде үкіметтік емес ұйымдарды қаржыландыру мәселелері де реттелді. Мақалада қаржылай қолдау нысанының әр түрлілігі және ҰЕҰ-ға көрсетілетін көмек көлемінің арту динамикасын көрсететін диаграммалар мен сандар көрсетілген.

Тәуелсіз Қазақстанның дамуының заманауи кезеңі болып сипатталатын азаматтық қоғамның өзара әрекеттесудің жаңа нысандарына үлкен назар аударылды. Олардың ішінде Уәкілеттілер институты, Үйлестіру кеңесі, ҰЕҰ-мен өзара әрекеттесу жөніндегі өңірлік кеңестер, Қоғамдық сенімнің ұлттық кеңесі. Мемлекетте «Қоғамдық кеңестер туралы», «Еріктілік қызмет туралы» заңдар қабылданды.

Автор қазіргі уақытта азаматтық қоғамды дамыту саласында енгізілетін мәселелердің кең ауқымы белгіленгенін атап өтті. Атап айтқанда, азаматтық қоғам институттарының мемлекетті басқару үрдісіне тікелей қатысу тетіктері әзірленуде.

1-бөлімде заң шығарушылар мен құқық қорғаушылардың баптары ұсынылған, олардың заң шығару жүйесіне сындарлы сын, заңдарды орындау және адам құқықтарын сақтау талаптары заң шығару институттары қызметінің өзіндік қозғаушы күші болып табылады. Олардың арасында құқық қорғаушы, қоғам қайраткері, заңгер Евгений Жовтис, қазақстандық саясаттанушы, тәуекелдерді бағалау тобының басшысы Досым Сатпаев, заң ғылымдарының докторы, профессор, Каспий университеті Жария құқығы ҒЗИ директоры Роман Подопригоро бар.

Авторлар Қазақстандағы азаматтық қоғам ұйымдарын қаржыландыру мен қолдаудың басқа да түрлерін қоса алғанда, азаматтық қоғамды дамыту үшін құқықтық ортаның, мемлекеттік басымдықтар мен түйінді бастамалардың неғұрлым маңызды сипаттамаларын талдады; АҚҰ мен мемлекеттің тиімді өзара іс-қимылы үшін артықшылықтар мен шектеулерді талдауды қоса алғанда, қоғамдық қатысу мәселелеріне, сондай-ақ АҚҰ рөлі мен ықпалын күшейту үшін жергілікті және ұлттық деңгейлердегі саяси тетіктерге назар аударды.

Құқық қорғаушы **Евгений Жовтис** өзінің мақаласында Қазақстанда азаматтық қоғамның

қалыптасуы және дамуының негізгі кезеңдерін тізбектеп, сипаттады; «азаматтық қоғамның» «азаматтық кеңістіктен» айырмашылығын, азаматтық кеңістікті кеңейту қажеттілігі немен байланысты және ол үшін қандай мүмкіндіктер бар екенін айтты. Азаматтық қоғамның негізгі өзекті институттары: саяси партиялар, кәсіптік одақтар, тәуелсіз және ерікті бұқаралық ақпарат Каспий университетінің

Досым Сатпаев Қазақстандағы азаматтық қоғамның ағымдағы жағдайын азаматтық қоғамда болуы тиіс сипаттамаларды және ол орындайтын негізгі функцияларды өзекті ерекшелік ретінде сипаттады. Қазақстандағы азаматтық қоғамда жағдай қалай дамуы мүмкін және басқа дамыту қойылымының мүмкіндігі қандай факторларға тәуелді екеніне тоқталды. Азаматтық қоғамды зерттеу нысанында саяси құбылыс ретінде қарастыра отырып, ол көптеген зерттеушілерді адастыратын бірнеше әйгілі аңыздарды тудырған және осы аңыздарды әшкерелеген ұғымдық радикализмнің тұзақтарынан сақтандырды.

Сол сияқты ол азаматтық қоғамның даму деңгейін анықтайтын негізгі индикаторларды тізіп, сипаттады.

Роман Подопритораның мақаласы Қазақстандағы КЕҰ қызметін құқықтық реттеу мәселелеріне арналған. Ол «коммерциялық емес ұйым» құқықтық түсінігін және ұйымдардың басқа түрінен айырмашылығын талдады; КЕҰ қызметін реттейтін нормативтік-құқықтық актілерді талдады. Ол мақалада қарастырған маңызды сұрақтардың бірі — КЕҰ қызметінің қандай шектеулері бар, сонымен бірге коммерциялық емес ұйымдарды дамыту үшін құқықтық мүмкіндіктер туралы айтады. Барлық спикерлер бірауыздан мемлекеттің және қоғамның одан әрі дамуы ең көп бөлігін коммерциялық емес ұйымдар құрайтын азаматтық сектордың әрекетінсіз мүмкін емес деп санайды.

КЕҰ қаржыландыру және салық салу: шақыртулар және оларды шешу жолдары — **Наталья Янценнің** зерттеу тақырыбы. Қазақстандағы КЕҰ қай дәрежеде өзінің қаржылық тұрақтылығын қамтамасыз етуге қабілетті? Оған не көмектеседі және не кедергі? Қолданыстағы салық салу жүйесі КЕҰ-ның қаржылық тұрақтылығына қаншалықты әрекет етеді? Осы сұрақтарды Наталья өз мақаласында көтеріп, жағдайға дәлелді талдау береді.

2 бөлім. ҮЕҰ-дың шынайы тарихы, тәжірибелік кейстер

Жинақтың екінші бөлімі — азаматтық қоғам көшбасшыларының: ұлттық желілер мен коалиция, қоғамдық ұйымдар, қорлар, сәтті азаматтық бастамалар туралы жергілікті көшбасшылардың жанды тарихы.

Олардың әрқайсысының жолы — сынамалар мен қателіктер, күмән және ізденіс, қорытындысында сәттілік пен жеңістер жолы. Ең бастысы, осы адамдардың барлығы Қазақстандағы азаматтық қоғамның құрылысшылары.

АҚҰ-ның мемлекеттік құрылымдармен, бизнеспен және БАҚ-пен өзара іс-қимылының құнды оң тәжірибесі мен алынған сабақтары оқырмандарға пайдалы болатыны сөзсіз. Авторлардың арасында елдегі әйелдер қозғалысының бастауында болған ұйымдардың өкілдері бар. Бүгінде Қазақстанда жүзден астам әйелдер ҮЕҰ бар, гендерлік мәселелер саласында кәсіби жұмыс істейтін тұрақты көшбасшылардың өзегі бар.

АРГО өңірлік даму жөніндегі кеңесшісі, The Goldman Environmental Prize сыйлығының лауреаты **Кайша Атаханованың** мақаласында алты елден: Әзірбайжан, Түрікменстан, Қазақстан, Қырғызстан, Тәжікстан және Өзбекстаннан азаматтық қоғам ұйымдары (АҚҰ) арасындағы өңірлік ынтымақтастықты дамытуға бағытталған АРГО-ның Орталық Азиядағы жалғыз платформа «Инновациялар үшін серіктестік-P4I/USAID» бағдарламасын жүзеге асырудың сәтті тәжірибесі келтірілген. Бұл ретте P4I бағдарламасын іске асыру стратегиясында өңірлік инфрақұрылым — АРГО-мен ынтымақтастық туралы 10 жылдық меморандум негізінде өзара іс-қимыл жасайтын ұлттық коммерциялық емес ұйымдардың (КЕҰ) орта-азиялық желісі ерекше орын алды. Қайша желі құрудың арқасында өңірлік инфрақұрылым мен өзгерістердің артықшылықтарына егжей-тегжейлі тоқтады.

Бағдарлама Орталық Азияның ең шалғай өңірлеріне қол жеткізді және азаматтық қоғамның мыңдаған белсенді мүшелерін тартты, 40-тан астам өңірлік желілер мен альянстарды жандандырды және нақты, ұзақ мерзімді және тұрақты әсерді қамтамасыз етуде табысты бола отырып, азаматтық қоғам институттары үшін әлеуметтік салада инновацияларды қолдануда эволюциялық қадам жасады, осы салада пионер болды.

«Әлеуметтік-экологиялық қор» ҚҚ қамқоршылық кеңесінің төрағасы, «Ливень. Living Asia» экологиялық журналын басып шығарушы **Вадим Нидің** бастамасын асыра бағалау қиын. Журнал командасы ұйымдастырған ақпараттық науқанның арқасында және қоғамның қолдауымен Қазақстанда қолайлы қоршаған ортаға құқықты сақтап қалу мүмкін болды. 2021 жылғы 2 қаңтарда Қазақстанда Экологиялық кодекстің жаңа редакциясы қабылданды. Аталған заңның 13 бабы 1 тармағы әрқайсының «қолайлы қоршаған ортаға» құқығын мойындайды.

Бану Нургазиева мақаласында тәуелсіздік жылдары Қазақстанның 3000-ға жуық үкіметтік емес ұйымдарын тұрақты даму және Қазақстандағы демократиялық үрдістерді жылжыту, азаматтық қоғам, бизнес құрылымдар, халықаралық ұйымдар мен мемлекеттік органдар арасындағы өзара тиімді серіктестікті дамыту мақсатында біріктірген Қазақстанның Азаматтық Альянсын құру тәжірибесі жинақталған.

Зульфия Байсакова – «Қазақстанның дағдарыс орталықтарының одағы» ЗТБ басқармасының төрайымы. «Әйелдердің құқығы, Адам құқығы», «Зорлық-зомбылық және қатаң ұстау құрбандарын сәйкестендіру» бағдарламалары бойынша тренері. Қазақстан Республикасы Президенті жанындағы Адам құқықтары жөніндегі комиссияның мүшесі.

Отбасындағы зорлық-зомбылықтың алдын алу, гендерлік теңдікті дамыту, қоғамда зорлық зомбылықсыз қатынастардың құндылықтарына негізделген мәдениетті қалыптастыру-2000 жылдан бастап «Қазақстанның дағдарыс орталықтарының одағы» ЗТБ, 11 өңірдің 13 ұйымын біріктіретін кәсіби желі шешетін міндеттер. Зульфияның ойынша, мемлекетте гендерлік тепе-теңдік пікірін жылжыту оңай сұрақтардың бірі емес: «Мемлекеттің демократиялық саясатының қағидасы ретінде халықаралық қауымдастық және әйелдер ҰЕҰ қысымымен қол жеткізілген гендерлік тепе-теңдікті ресми мойындау шын мәнінде қазақстандықтардың күнделікті өмірінде жыныстық тепе-теңдік пікірлеріне енуді білдірмейді». Сондықтан Кризистікорталықтарының одағында жұмыс көп. Зульфия Байсақова бастамалардың бірі — № 150 «Балалар және жастарға арналған ұлттық сенім телефоны» Қызметі туралы айтып кетті, ол 2005 жылдан бастап жұмыс істейді, балаларға арналған «сенім телефоны» қызметінің жұмысын ұйымдастыру бойынша халықаралық стандарттарға сәйкес деңгейіне жеткен және Child helpline International ұйымы Тынық мұхиты өңірінде үздік ұйымдардың бірі деп атап өткен. Гендерлік тақырып белгілі қоғам қайраткері, 2016 жылдан бастап Алматы қаласы мәслихатының депутаты, Қазақстан Республикасы Президентінің жанындағы әйелдер істері және отбасылық-демографиялық саясат жөніндегі ұлттық комиссияның мүшесі, Азия-Тынық мұхитының мүгедектігі бар адамдардың құқығы үшін күресушілер лауреаты, «Шырақ» мүгедектігі бар әйелдер қауымдастығының төрағасы, «Алматы қаласының мүгедектер ұйымдарының қауымдастығы» заңды тұлғалар бірлестігінің төрағасы, бүгінгі таңда елдің бес өңірінен 60-қа жуық ұйымды біріктіретін мүгедектігі бар әйелдердің Орта-Азиялық Желісін

құрушы **Ляззат Қалтаеваның** да мақаласында айтылған. Осы әйелдің көшбасшылық жолы екі мәрте кемсітуді еңсеру арқылы өткен.

Қазір қоржынында бірнеше жеңіс, соның ішінде мүгедек адамдардың құқығына қатысты жағдайды түзету бойынша заң шығарушылық жеңіс болғандықтан, Ляззат өз мақаласында бөліскен тәжірибенің бірегейлігін айтуға болады.

Біздің кітаптағы тағы да бір гендерлік кейс «Сана Сезім» әйелдер бастамаларының құқықтық орталығы» ҚБ директоры **Шахноза Хасановаға** тиесілі. Шахноза айтқан қоғамдық бастама эмоция тудырмауы мүмкін емес, себебі елде COVID-19 дүниежүзілік пандемиясына байланысты жақындағы оқиғалар естен әлі кеткен жоқ. «Сана Сезім» қызметкерлері мемлекетте жарияланған локдаунның ең қауіпті кезінде карантиндік шектеулердің тұтқындары болып қалған мигранттардың мәселелерін шешіп; оларды азық-түлікпен, жеке қорғаныс құралдарымен, ыстық тамақпен қамтамасыз етіп; заңгер және психологтың көмегін ұсынып; адамдарға шекарадан өту мүмкіндігін қамтамасыз ете отырып, мемлекеттік органдармен ынтымақтасып, Қазақстан мен Өзбекстанның арасындағы шекара бекетінде болды.

«Аман-Саулық» қоғамдық қорынан **Сакен Жаназаров** өз мақаласында COVID-19 пандемиясы кезеңінде құқықтарды қорғау мәселесін қозғады. Оның әңгімесі есіртке пайдаланатын адамдар, қолдаушы алмастырушы терапия (ҚАТ) бағдарламасының пациенттері жайында болды. Локдаун кезіндегі жұмыстың болмауы, материалдық және қаржылық қиындықтар, көлік және поликлиника жұмысының шектелуі — бұның барлығы емдеуде қол жеткізген жетістіктерді жоққа шығару мүмкін болды.

Қалыптасқан жағдайдағы қордың қызметі бағдарламаның қатысушылары емін жалғастырып, ҚАТ пациенттерінің саны азаймақ түгілі өсуіне ықпал еткен.

Қазақстанда бүгінгі таңда әйгілі және кеңінен тараған Тель-Авив университетінің Makeathone TOM бастамасын сәтті жүзеге асыру тәжірибесі туралы Қазақстандағы Тель-Авив университетінің Достар қауымдастығының вице-президенті **Сания Арапова айтты**.

Дүниежүзінде мейкатондар 2014 жылдан бастап өткізілуде, ал 2017 жылы Сания аталған идеяны Қазақстанға әкеліп, алғаш рет Павлодар қаласында Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университетінің негізінде өткізген. Қазіргі уақытта біздің болмысымызға бейімделген және өңделген әдістеме тұрақты және жүйелі түрде пайдалану үшін университеттерге берілді.

Біз білетіндей, тәуелсіз және ерікті бұқаралық ақпарат құралдары азаматтық қоғамның негізгі институттарының бірі болып табылады. Сондықтан олардың барлық деңгейде шешім қабылдауға ықпал етуін күшейту өте маңызды. Қазақстандық журналист, медиазаңгер, ақпаратқа қолжетімділік саласындағы сарапшы, «Құқықтық-медиа орталық» қоғамдық қорының директоры **Диана Окременова** және Қордың заңгері **Гульмира Биржанова** көптеген сәтті мысалдар және журналисттердің ақпаратқа қолжетімділік құқығы үшін күрес, заңдарды қабылдауды қолдайтынын және қолдамайтынын және т. б. айта алады. Өзінің мақаласында БАҚ және қоғам биліктің дұрыс шешім қабылдауына ықпал ете алған бірнеше сәтті кейстерді айтты.

3 бөлім. Қазақстанда ҰЕҰ құру және жұмысы жөнінде тәжірибелік кеңестер

Кітаптың қорытынды бөлігі қосымшадан тұрады, онда Қазақстанда ҰЕҰ құру және жұмысы бойынша азаматтық қоғамды дамыту саласында сарапшылар мен заңгерлердің тәжірибелік кеңестері мен ұсыныстары келтірілген.

Сергей Гуляев және «Десента» қоғамдық қорының командасы тәжірибемен бөлісіп, партисипті немесе қатысушы жобаландырудың әдісін енгізу бойынша тәжірибелік кеңестер береді. Әдіс Сорос-Қазақстан қорының қаржылай қолдауымен «Қалалық өзгерістер орталығы» жобасының шегінде Павлодарда сыналды.

Жергілікті өзін-өзі басқару институтының директоры **Сергей Худяков** өз мақаласында Қазақстанның ауылдық жерлері мен қалаларында белсенді азаматтарды жұмылдыру бойынша кеңес береді және Қазақстан Республикасының Ақпарат және қоғамдық даму министрлігінің қолдауымен «Азаматтардың шешім қабылдауға қатысуы» әлеуметтік жоба шегінде жергілікті өзін-өзі басқаруды қалыптастыру бойынша тәжірибелік мысал келтіреді.

«ЗУБР» әлеуметтік корпоративтік қорының директоры өз мақаласында коммерциялық емес сектордың мемлекет дамуына үлесін қалай және не үшін бағалау керектігін түсіндіреді. Бұл ретте, Джон Хопкинс университетінің деректері бойынша жиынтықты коммерциялық емес сектор — әлемдегі жетінші ең ірі деген экономика, ірі жұмыс берушілердің бірі, сондай-ақ қоғамдық ресурстарды жұмылдырудың қолданыстағы тәжірибелік мысалы, «Үшінші сектордың экономикалық көрінбеу» проблемасы бар.

«ЗУБР» ӘКҚ мамандары талдау барысында осы жағдайда байланыстырушы «жібі» ретінде Ұлттық Есеп Жүйесі болуы мүмкін және тиіс деді, ол бүгінгі таңда әлемнің 150 аса елдерінде, соның ішінде, Қазақстанда қолданылады. Мақалада көптеген пайдалы сілтемелер бар. Біз осы кітап өте қызықты және сұранысқа ие болатындай, шабыттандырушы және пайдалы болуы үшін қатты тырыстық. Біз Қазақстанда азаматтық қоғамды қалыптастыруға және оның дамуына үлес қосқандардың бәріне алғыс білдіреміз, себебі әрбір жоба, әр қадам осы жолда баға жетпес және маңызды. Біздің бастамамызды қолдаған мақала авторларына осы кітапқа қосқан үлестері, өз білімдері мен тәжірибелерін бөлісуге шын ниеттері, түсініктемелері мен құнды кеңестері, қолдау және шабыттандырғаны үшін ерекше алғыс.

АРГО Қазақстанның Азаматтық Қоғамын Дамыту саласында 30 жылға жуық жұмыс істеп келеді. Даму бағдарламаларын орындай отырып, біз ҰЕҰ құруға және қол дауға, әріптестіктерді орнатуға және жылжытуға көмек көрсетеміз. Біз ҰЕҰ әлеуетін дамыту, әріптестік орнату, әлеуметтік инновациялар, жобаларды мониторингілеу және бағалау, азаматтардың шешім қабылдауға қатысуы, жергілікті өзін-өзі басқаруды дамыту бағыттары бойынша бірқатар ірі жобаларды іске асырдық. Қазіргі уақытта АРГО жаһандық, өңірлік және жергілікті деңгейлерде серіктестікті дамыту бағытында белсенді жұмыс істеуде.

БАСЫЛЫМҒА КІРІСПЕ

Йоханнес Д. Рай
Конрад Аденауэр атындағы Қордың
Қазақстандағы Өкілдігінің директоры

Құрметті оқырмандар!

Конрад Аденауэр атындағы Қордың атынан сіздерді құттықтаймыз және сіздердің назарларыңызға Қазақстандағы азаматтық қоғамның дамуына, үкіметтік емес ұйымдардың (ҮЕҰ) қалыптасуына және қазіргі уақытта олардың даму жағдайына арналған жаңа кітаптың алғашқы басылымын қуана ұсынамыз. Бұл жарияланым «АРГО» Азаматтық қоғамды дамыту қауымдастығы мен Конрад Аденауэр атындағы Қордың Қазақстан Республикасындағы Өкілдігінің бірлескен күш-жігерінің нәтижесі болды.

Бұл кітапты шығару идеясы кездейсоқ пайда болған жоқ. Осы тақырыпты алдын ала кабинеттік зерттеу нәтижесінде қазіргі уақытта Қазақстанда азаматтық қоғам мен қоғамдық бірлестіктерді дамытуға арналған зерттеулер өте аз деген қорытындыға келдік. Дегенмен, біздің ойымызша, «еститін» мемлекет құру бойынша тиісті реформалар жүргізу үшін осындай зерттеулер бастапқы деректер ретінде қажет.

Біздің білуімізше, мықты азаматтық қоғам кез келген демократияның дамуы үшін негіз және

тең құқықты серіктестікке негізделген құқықтық мемлекет құрудың маңызды алғышарты болып табылады. Плюрализм қағидаларында жұмыс істейтін азаматтық қатысу халықтың кең топтарын қажетті демократиялық қайта құру үшін біріктіре алады. Азаматтық қоғам ұйымдары жасай алатын еңбек жұртшылықтың хабардарлығын арттыруды да, жергілікті өзін-өзі басқаруды дамытуды да, шешім қабылдау өкілеттіктері бар адамдардың билікті теріс пайдалануын болдырмауды да қамтиды.

Германия Федеративтік Республикасының тәжірибесі туралы айта отырып, азаматтық қоғам институттары өте белсенді екенін атап өткен жөн. Бағалаулар бойынша, Германия азаматтарының үштен бірі қоғамдық өмірге белсенді қатысады және оған уақыты мен күшін арнайды. Олардың көпшілігі мұны ерікті түрде жасайды. Азаматтық қатысу нысандары әркелкі, ал адресаттар әртүрлі әлеуметтік топтарға жатады. Белсенді азаматтардың көпшілігі спорттық жобаларға қатысады, бірақ сонымен бірге әлеуметтік, мәдени, мектепке дейінгі және мектеп тәрбиесі мен білім беру саласында көптеген жобалар бар.

Германияда азаматтық қоғам «үшінші сектордың» негізін құрайды және мемлекет пен саяси партияларға тәуелсіз әрекет ете отырып, қоғамдық-саяси мәселелерді шешуге өз еркімен қатысады.

Бұл жарияланымның мақсаты — азаматтық қоғамның қалай жұмыс істейтінін, оның Қазақстанда қалай жұмыс атқаратынын, азаматтық қоғам үшін қандай заңнамалық шеңберлер құрылғанын, оның қандай даму перспективалары бар екенін ашу, сондай-ақ нақты тәжірибелік кейстердің кейіпкерлерімен жақынырақ танысу. Сонымен қатар, кітапта жұмыс істеп тұрған ҮЕҰ және тек белсенді қоғамдық жұмыспен айналысуды жоспарлап отырғандарға арналған тәжірибелік кеңестер мен ұсыныстар бар. Біздің кітап қалың оқырман қауымға қызықты болады және азаматтық қоғамның ұйымдары мен бастамаларын одан әрі дамытуға ықпал етеді деп ойлаймыз.

Біз осы мүмкіндікті пайдаланып, «АРГО» редакциялық алқасына және осы кітапты жасауға үлес қосқан барлық адамдарға алғыс айтқымыз келеді, сонымен қатар оқырмандарды оны талқылауға белсенді қатысуға шақырамыз.

**1 бөлім. Азаматтық қоғам
мен коммерциялық емес
ұйымдар қызметінің
заңнамалық аясы, қалыптасуы
мен даму жағдайына шолу,
болашағы**

Қазақстандағы азаматтық қоғам: сандар және дамудың негізгі факторлары

Мадияр Қожахмет
Қазақстан Республикасы Ақпарат және қоғамдық даму министрлігі

Тәуелсіздік алған сәттен бастап Қазақстанның азаматтық қоғамы тұрақтылық пен институттық дәстүрлерді сақтауда мемлекеттің сенімді серіктесі болған бірнеше ұйымнан тұтас институтқа дейінгі жолдан өтті.

Елдегі кез-келген институттың дамуы, ең алдымен, оның қызметін қамтамасыз ету үшін құқықтық реттеуді қажет етеді.

Азаматтық қоғам субъектілерінің негізгі құқықтары мен міндеттерін заңнамалық тұрғыдан бекітудің алғашқы қадамдары негіз қалаушы екі құжатта — 1990 жылғы 25 қазандағы Қазақ КСР мемлекеттік егемендігі туралы Декларацияда және «Қазақстан Республикасының мемлекеттік тәуелсіздігі туралы» 1991 жылғы 16 желтоқсандағы Қазақстан Республикасының Конституциялық заңында көрініс тапты.

Елдің басты құжаты

Өздеріңіз білетіндей, мемлекеттің ең жоғары заңды күші бар бірінші және басты құжаты Конституция болып табылады.

Қазақстан Республикасының алғашқы Конституциясы 1993 жылы 28 қаңтарда қабылданды. Ол мемлекеттің басымдықтарын айқындады: «Қазақстан Республикасы адамды, оның өмірін, бостандығы мен ажырамас құқықтарын жоғары құндылық ретінде таниды және өз қызметін азамат пен қоғамның мүддесінде жүзеге асырады». Конституциялық құрылыстың негізіне республиканың Конституциясы мен заңдары шеңберінде әрекет ететін қоғамдық бірлестіктерге тең әрі құқықтық мүмкіндіктер кепілдігі де кірді.

1995 жылғы 30 тамызда республикалық референдумда қабылданған Қазақстан Республикасының Конституциясы Қазақстанды «...ең қымбат қазынасы адам және адамның өмірі, құқықтары мен бостандықтары

болып табылатын зайырлы, құқықтық және әлеуметтік мемлекет» деп жариялады және қоғамдық бірлестіктердің заң алдындағы теңдігін көздейтін, сондай-ақ мемлекеттің қоғамдық бірлестіктер және мемлекет ісіне заңсыз араласуына, қоғамдық бірлестіктерге мемлекеттік органдардың функцияларын жүктеуге жол бермейтін, қоғамдық бірлестіктерді мемлекеттік қаржыландыруға тәуелсіз Қазақстанның қоғамдық және мемлекеттік құрылысының негізгі принциптерін бекітті.

Қоғамдық бірлестіктер

Біздің еліміздің тәуелсіздігі дамуының алғашқы жылдарындағы кейбір құбылыстарға қарамастан, негізінен шетелдік көздер есебінен қаржыландырылған қоғамдық ұйымдарды құру және олардың қызметі мәселелерінде қоғамдық сектордың қызметін реттеу бойынша шаралар қабылдау қажет болғандығын айта кету керек. Нәтижесінде, 1991 жылғы 27 маусымда адам мен азаматтың аса маңызды және ажырамас

конституциялық құқықтарының бірі ретінде бірігу құқығын көздейтін «Қазақ КСР-індегі қоғамдық бірлестіктер туралы» Қазақ КСР Заңы қабылданды.

Азаматтардың бірлестіктер бостандығына құқығын іске асырумен, сондай-ақ қоғамдық бірлестіктердің қызметін құрумен, қайта ұйымдастырумен және таратумен байланысты туындайтын қоғамдық қатынастарды реттейтін «Қоғамдық бірлестіктер туралы» ҚР Заңының 1996 жылғы 31 мамырда қабылдануы азаматтық секторды дамытудағы үлкен қадам болды.

Саяси партиялар

Демократиялық саяси жүйе элементтерінің бірі саяси және қоғамдық өмірдің көптеген жақтарына елеулі ықпал ететін саяси партиялар болып табылатындығын назарға ала отырып, Қазақстанда көппартиялы саяси жүйе заңды түрде бекітілді.

1996 жылғы 2 шілдеде, саяси партиялар құрудың құқықтық негіздерін, олардың құқықтары мен міндеттерін, қызметінің кепілдіктерін айқындаған және саяси партиялардың мемлекеттік органдармен және басқа да ұйымдармен қатынастарын реттеуге шақырылған «Саяси партиялар туралы» Заң қабылданды. 1998 жылғы 7 қазанда Қазақстан Республикасының Конституциясына партиялық тізімдер бойынша сайлауға қатысты енгізілген өзгерістер мен толықтырулар партиялық құрылыстың одан әрі дамуына ықпал еткенін атап өткен жөн. Ал бірнеше жылдан кейін, 2002 жылғы 15 шілдеде «Саяси партиялар туралы» Заңды қайта қарау және жаңа редакциясын шығару туралы шешім қабылданды.

Кәсіподақтар

Тәуелсіз Қазақстанның кәсіподақ қозғалысының тарихы 1990 жылы 10 қазанда «Қазақстанның кәсіптік одақтар Федерациясын құру туралы» Декларация қабылданған кезден бастау алады. Федерацияға 24 салалық кәсіподақ, 19 облыстық кәсіподақтар кеңесі, 48 мың бастапқы кәсіптік одақтар кірді. 1993 жылғы 9 сәуірде «Кәсіптік одақтар туралы» Қазақстан Республикасының Заңы қабылданды. Екі онжылдық өткен соң, мемлекетпен үкіметтік емес ұйымдар қызметінің нысандары мен қағидаттарының өзгеруін ескере отырып азаматтық қоғамды дамытудың заңнамалық негіздер құрғанына қарамастан, заңды қайта қарау туралы шешім қабылданды, оның өзгертілген редакциясы 2014 жылы пайда болды.

ҮЕҰ — КЕҰ

Азаматтық сектордың он жылдық дамуын қорытындылай келе және оған байланысты мәселелерді құқықтық реттеудің толғағы жеткен қажеттілігін ескере отырып, ел Президенті өзінің 2000 жылғы Жолдауында үкіметтік емес секторды одан әрі дамыту мақсатында оны қолдау қажеттігін атап өтті. Нәтижесі, 2001 жылдың 16 қаңтарында мақсаты коммерциялық емес ұйымдардың құрылуына, қайта ұйымдастырылуына және таратылуына байланысты туындайтын қатынастарды реттеу болған «Коммерциялық емес ұйымдар туралы» Заңның қабылдануы болды.

Қаржыландыру нысандары

2002 жылы Қазақстан Республикасының үкіметтік емес ұйымдарын мемлекеттік қолдау тұжырымдамасы қабылданды. Құжат сол кездің негіз қалаушы құралына айналды. Коммерциялық емес ұйымдардың ұйымдық-құқықтық нысандары мәселесі өткір тұрған

уақыт. Олардың кейбіреулері бойынша, атап айтқанда, қоғамдық және діни бірлестіктер, саяси партиялар, тұтыну кооперативтері бойынша арнайы заңдар қабылданды.

Шараларды іске асыру қорытындысы өңірлік бағдарламаларды, мемлекеттік қолдау бағдарламасын және ең бастысы, 2005 жылғы 12 сәуірдегі «Мемлекеттік әлеуметтік тапсырыс туралы» Заңды қабылдау болды. Қабылданған Заң тұрақтылық пен үкіметтік емес сектордың жобаларын мемлекет тарапынан мақсатты қаржыландыру мәселелерінде маңызды рөл атқарды.

Он жылдан кейін азаматтық қоғам институттарының мәртебесі мен танылуы туралы қоғамдық бірлестіктерді қаржыландыру мәселелеріндегі түбегейлі өзгерістер дәлелдейді. Қазақстан Республикасының 2015 жылғы 2 желтоқсандағы «Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне үкіметтік емес ұйымдардың қызметі мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» Заңында үкіметтік емес ұйымдарға арналған гранттар мен сыйлықақылар түрінде ҮЕҰ-ны қаржыландырудың жаңа нысандарын енгізу көзделген. Бұрынғы «Мемлекеттік әлеуметтік тапсырыс туралы» ҚР Заңы жаңа атауға ие болды және енді ол «Қазақстан Республикасындағы мемлекеттік әлеуметтік тапсырыс, үкіметтік емес ұйымдарға арналған гранттар және сыйлықақылар туралы» Қазақстан Республикасының Заңы деп аталады.

Мемлекеттік әлеуметтік тапсырыс келесілермен сипатталады:

- ҮЕҰ әлеуметтік жобаларын қаржыландыру көлемінің жыл сайын ұлғаюымен,
- ҮЕҰ-мен бірлескен жобаларды іске асыратын мемлекеттік органдардың санын үлкейтумен,

- мемлекеттік әлеуметтік тапсырысты іске асыру саласын кеңейтумен;
- мемлекеттік әлеуметтік тапсырысты іске асыратын YEҰ қызметін алушылар санының ұлғаюымен.

«Қазақстан Республикасындағы мемлекеттік әлеуметтік тапсырыс, үкіметтік емес ұйымдарға арналған гранттар және сыйлықақылар туралы» Заң үкіметтік емес ұйымдарға сенімді қолдау болды. Соның арқасында:

- алғаш рет мемлекеттік әлеуметтік тапсырыстың (МӘТ) салалық қағидаттары енгізілді, мемлекеттік әлеуметтік тапсырыс процестерінің тәуелсіз уәкілетті орган айқындалды;
- YEҰ-мен бірлесіп жобалар облыстар мен қалалар деңгейінде де, өңірлер мен ауылдар деңгейінде де іске асырылады;
- мемлекеттік органдар өздерінің жоспарлау процесіне үш жылға дейінгі мерзімге есептелген әлеуметтік жобаларды қаржыландырудың ұзақ мерзімді схемаларын енгізе бастады;
- YEҰ үшін де, мемлекеттік органдар үшін де мемлекеттік әлеуметтік тапсырысты жүзеге асыру процесі жеңілдетілді;
- мемлекеттік әлеуметтік тапсырыс үрдістері толығымен ашық және айқын болды;
- баға демпингін 20%-ға дейін қысқарту бойынша жұмыс жүргізілді. Бұл мемлекеттік әлеуметтік тапсырысты іске асыруда үкіметтік емес сектордың айтарлықтай қызығушылығына ықпал етеді;
- «төменнен-жоғары» қағидаты бойынша жария талқылау негізінде мемлекеттік әлеуметтік тапсырыс тақырыптарын қалыптастырудың жаңа тетіктері енгізілді;

- халықаралық тәжірибе мен жобалық тәсіл негізінде қоғамдық сарапшылардың қатысуымен жобалардың тиімділігін бағалаудың жаңа рәсімі енгізілді.

Жаңа тетіктерді енгізу ел өңірлерінде мемлекеттік әлеуметтік тапсырысты іске асыру серпініне оң әсерін тигізді. Осылайша, егер 2003 жылдан бастап мемлекеттік әлеуметтік тапсырысты қаржыландыру көлемі бойынша орталық мемлекеттік органдар көш басында болса, 2017 жылдан бастап өңірлерде мемлекеттік әлеуметтік тапсырыс көлемі белсенді түрде ұлғая бастады.

Жалпы әлеуметтік жобаларды іске асыруға 2003 жылдан бастап 132,4 млрд.теңге, оның ішінде республикалық бюджеттен — 13,5 млрд теңге, жергілікті бюджеттерден — 118,9 млрд теңге бөлінді.

Осы уақыт ішінде жергілікті атқарушы органдардың мемлекеттік әлеуметтік тапсырысының географиясы мен салалық қатысуы кеңейді. YEҰ-мен жұмыс тек облыс орталықтары мен қалалар деңгейінде ғана емес, аудандар мен ауылдық округтерде де жолға қойылған.

Бүгінгі таңда 100-ден астам облыстық басқарма, 300-ден астам қалалық және аудандық бөлімдер мемлекеттік әлеуметтік тапсырыс әкімшілері болып табылады.

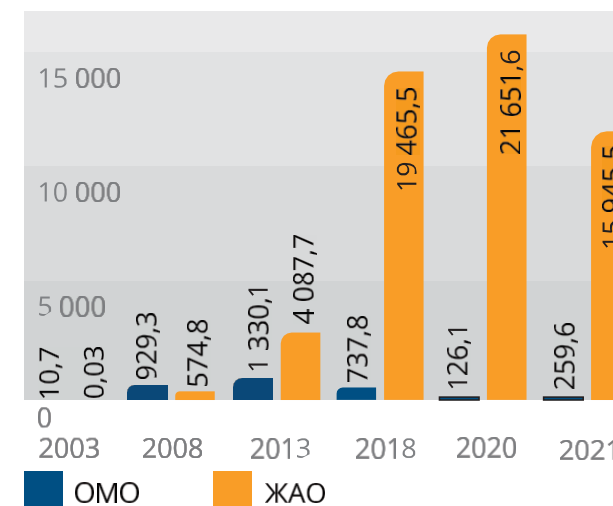
YEҰ-мен бірлесіп жобаларды денсаулық сақтау, әлеуметтік қорғау, білім беру, спорт, туризм, жастармен өзара іс-қимыл сияқты барлық жергілікті әлеуметтік жұмыс басқармалары іске асырады. Олардың көпшілігін халықтың әлеуметтік осал топтарын қолдау, қоғамдық келісімді, жастар саясатын нығайту саласындағы мемлекеттік органдар іске асырады.

Тұтастай алғанда, мемлекеттік әлеуметтік тапсырыс тетігін енгізумен елдің әлеуметтік-экономикалық кеңістігінде елеулі ілгерілеушілік байқалды, осылайша:

- жыл сайын 2000-нан астам адам әлеуметтік маңызды бағыттар бойынша жобалард жүзеге асырады;
- азаматтық секторда жұмыспен қамтылғандар саны 37 000 адамға жетті;
- белсенді YEҰ саны 17 000-ға дейін артты.

Мемлекеттік әлеуметтік тапсырыс бүгінде YEҰ-мен өзара іс-қимылдың тиімді классикалық тетіктерінің бірі болуын жалғастыруда. Ол соңғы 18 жылда YEҰ қаржыландыру көлемін 99,9% — ға арттыруға мүмкіндік берді.

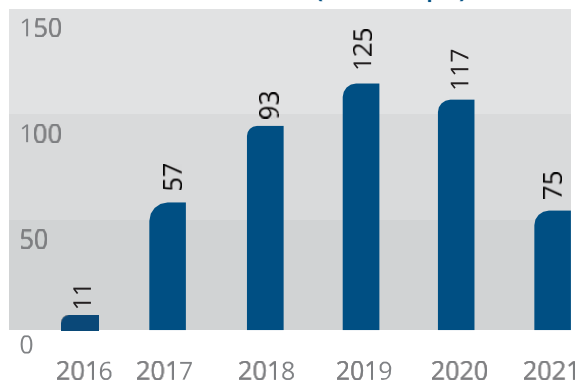
2003 жылдан бастап 2020 жылға дейін МӘТ көлемінің ұлғаюу серпіні млн теңге

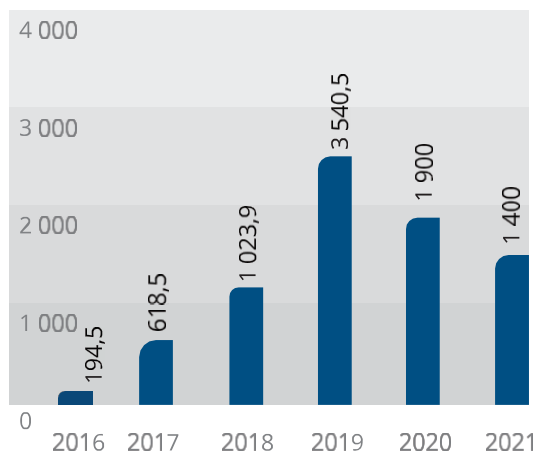
Гранттық қаржыландыру - YEҰ-мен бірлескен жобаларды жүзеге асырудың жақсартылған түрі — 2016 жылдан бастап жүзеге асырылуда. Бұл механизм YEҰ салалық жобалары мен

бастамаларын іске асыру мақсатында енгізілді. Оның арқасында мемлекеттің ҰЕҰ-мен жобалық ынтымақтастығында айтарлықтай секіріс байқалды. Соңғы алты жылда гранттық жобалардың көлемі 7,2 есеге ұлғайды. Әлеуметтік гранттық жобалар портфелі 450-ден астам бірлікті құрады.

2016–2021 жоба сомасы (млн.теңге)

Жобалар саны

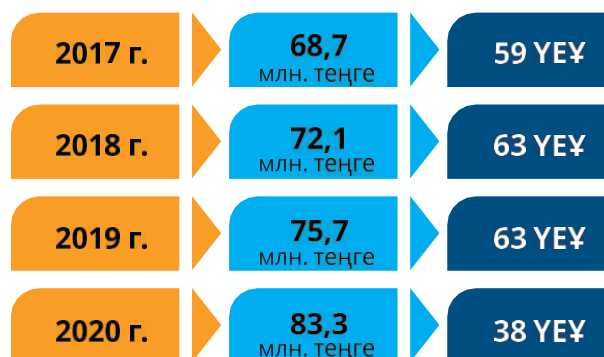
Гранттық саясатты енгізу ҰЕҰ-ны мемлекеттік қолдаудың ең тиімді шараларының бірі екендігін көрсетті. Азаматтық бастамаларды

қолдау орталығы (бұдан әрі — Орталық) гранттық қаржыландыру операторы болып табылады. Орталықтың өзі мемлекет тарапынан да, бюджеттен тыс көздерден де, мысалы, шетелдік донорлардан да қолдау ала алады. Бұл ретте Орталық-оператор атқарылған жұмыс туралы жұртшылық алдында жыл сайын жария түрде есеп беруге міндетті. Мемлекеттен бөлек арнайы құрылған заңды тұлғаның гранттық қаржыландыру тәжірибесі шетелде танымал болып табылады. Ресей, АҚШ, Хорватия, Венгрия, Румыния, Эстония сияқты елдерде гранттар коммерциялық емес ұйым түрінде құрылған жеке заңды тұлғамен беріледі.

2017 жылдан бастап тәжірибеге енгізілген ҰЕҰ-ға арналған сыйлықақы –ҰЕҰ-ды ынталандыру тәсілдерінің бірі. Бұл тетік әлеуметтік міндеттерді шешуге елеулі үлес қосқаны үшін ҰЕҰ-ны ақшалай көтермелеуді көздейді.

Қолдау ҰЕҰ әлеуетін, материалдық және кадрлық ресурстарын дамытуға және нығайтуға бағытталған. Осы жылдар ішінде барлық сыйлық иегерлері 223 ҰЕҰ болды.

ҰЕҰ АРНАЛҒАН СЫЙАҚЫ (2017–2020 жылдар)

Сыйлықақылар үкіметтік емес ұйымдарға арналған сыйлықақылар беру Қағидаларына сәйкес конкурстық негізде беріледі:

- Сыйлықақы берудің толық ашық тәртібі қарастырылған (өтінімдерді қабылдаудан бастап конкурс аяқталғанға дейін);
- Сыйлықақыға әрбір өтінім екі кезеңдік бағалаудан өтеді: алдымен ҰЕҰ өтінімдерін жұмыс тобының өкілдері қарайды, содан кейін жұмыс тобының шешімі сараптамалық комиссияның талқылауына енгізіледі;
- Бағалау өлшемшарттары саланың, аймақтың, республиканың дамуына әлеуметтік үлес; ұйым тәжірибесі; қоғамдық тану; инновациялар; қызмет тиімділігі болып табылады;
- 2021 жылы өтінім беру үрдістерін оңайлату мақсатында және өтініш берушілерге ыңғайлы болу үшін өтінім берудің электрондық форматы енгізілді;

ҰЕҰ-ны гранттар мен сыйлықақылар түрінде қаржыландырудың жаңа нысандарын енгізу үкіметтік емес секторды азаматтық қоғамның әлеуметтік міндеттерін шешудегі белсенді институттардың бірі ретінде танудың нәтижесі болды.

Қоғамдық кеңестер

Егер дамудың қазіргі кезеңі туралы айтатын болсақ, онда ол азаматтық қоғам мен мемлекеттің өзара іс-қимылының жаңа нысандарымен, азаматтық бастамаларды қолдаумен сипатталады. Бұл жерде 2015 жылғы 2 қарашада қабылданған «Қоғамдық кеңестер туралы» Заңды атап өту өте маңызды.

Құжатта халық алдында есеп беретін мемлекет қалыптастыру жөніндегі мемлекеттік саясатты іске асыруға; барлық деңгейдегі мемлекеттік органдардың шешімдер қабылдауына коммерциялық емес ұйымдардың және азаматтардың кеңінен қатысуын қамтамасызетуге бағытталған қоғамдық кеңестердің

құқықтық мәртебесі, қалыптастыру тәртібі және қызметін ұйымдастыру айқындалды. Қоғамдық кеңестер мемлекеттік органдар мен қоғамдық сектордың, сондай-ақ Қазақстан Республикасы азаматтарының өзара іс-қимылының тағы бір құралы болды.

ҮЕҰ мен сарапшылар қоғамдастығының ұсынымдары негізінде қоғамдық кеңестердің рөлін күшейту үшін 2021 жылғы 3 қаңтарда «Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне қоғамдық кеңестер қызметі мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» Заң қабылданды.

Заңға енгізілген түзетулер қоғамдық кеңестер қызметінің тиімділігін одан әрі жетілдіруге және арттыруға, олардың ашықтығын, тәуелсіздігі мен дербестігін қамтамасыз етуге бағытталды.

Қоғамдық кеңестердің құрамдарын қалыптастыру рәсімі жетілдірілді, бұл мүшелерді конкурстық іріктеудің неғұрлым ашық және қолжетімді сипатын береді, қоғамдық кеңестердің сандық құрамы айқындалды, олардың өкілеттіктері, құқықтары мен міндеттері кеңейтілді.

Қоғамдық кеңестер мүшелерінің сапалық құрамын талдау қоғамдық кеңестер құрамындағы азаматтық қоғам өкілдерінің саны 2482 адамды (орта есеппен 69%) құрайтынын көрсетті.

Енді қоғамдық кеңестер квазимемлекеттік сектордың 13 субъектінде құрылатын болады, бұл олардың қызметінің қоғам үшін ашықтығы мен айқындығын қамтамасыз етуге мүмкіндік береді.

Волонтерлік қызмет

Соңғы жылдардағы ірі оқиғалар азаматтардың жоғары саналығын және бірнеше жыл ішінде азаматтық қоғам қызметінің негізгі тетіктерінің

біріне айналған волонтерлік қызметтің белсенді дамып жатқандығын көрсетті. Азаматтық кеңістікте еріктілердің рөлін бекіту 2016 жылғы 30 желтоқсанда «Волонтерлік қызмет туралы» Қазақстан Республикасының Заңын қабылдау болды.

2020 жыл Қазақстанда волонтерлер жылы ұранымен өтті. Мемлекет басшысы бастамашылық еткен волонтерлер жылын өткізу волонтерлік ұйымдардың үш есе (бүгінде олардың саны 600-ден астам) өсу серпініне және тұрақты волонтерлер санының төрт есе өсуіне ықпал етті. Қазіргі уақытта волонтерлер қатарында 200 мыңға жуық белсенді азамат бар.

Елімізде, оның ішінде өңірлерде де волонтерлікті қолдау инфрақұрылымы құрылды. Атап айтқанда, 500-ден астам ұйымды біріктіре алған республикалық фронт-офис және волонтерлікті қолдаудың 17 өңірлік орталығы құрылды.

Волонтерлік саласындағы жаңалық QazVolunteer.kz бірыңғай қазақстандық ақпараттық платформа болды. Платформада 50 мыңға жуық волонтер және әртүрлі волонтерлік жобаларды іске асыратын үш мыңнан астам ұйым тіркелген.

Волонтерлік пен қайырымдылықты одан әрі жүйелі дамыту үшін Министрлік қоғам өкілдерімен бірлесіп қолданыстағы заңнамаға бірқатар түзетулер әзірледі. Түзетулер жобасы волонтерлердің, қайырымдылық жасаушылардың жоғары оқу орындарына оқуға түсу кезінде, сондай-ақ азаматтық қызметке кіру кезінде артықшылықтар алу бөлігінде құқықтарын кеңейтуге бағытталған ынталандыру шараларын; волонтерлер мен қайырымдылық ұйымдарына мемлекеттік мүлікті жеңілдікті шарттармен ұсыну мүмкіндігін және т. б. қамтиды.

Сонымен қатар, ҚР Ақпарат және қоғамдық даму министрлігі волонтерлікті дамытудың 2021–2023

жылдарға арналған Жол картасын әзірледі, ол волонтерлік бастамаларды одан әрі дамытуға ықпал етеді, азаматтардың волонтерлік қызметке қатысуын жандандыруға, волонтерлік мәдениетін одан әрі нығайту үшін жағдай жасауға мүмкіндік береді.

Сонымен қатар, мемлекеттік органдардың волонтерлік қозғалысты ұйымдастырушылармен өзара іс-қимылының заманауи схемасын құру бойынша жұмыс жүргізілуде. Волонтерлік қызмет әзірлеу үрдісі волонтерлікті қолдау Стандартына негізделетін болады.

Ынталандыру шараларының бірі, волонтер жылы аясында тағайындалған «Жыл волонтері» халықаралық сыйлығы болып табылады. Өткен жылы оны Қазақстан, Ресей, Қырғызстаннан келген 48 белсенді волонтер алды. Биылғы жылы да осы сыйлықты ұйымдастыру және өткізу жоспарлануда.

Қазақстан Халықаралық волонтерлікті дамыту бойынша белсенді жұмыс жүргізуде. Бүгінде БҰҰ жүйесінде Қазақстаннан 71 волонтер қызмет етеді, оның ішінде 42 әйел. Айта кетсек, жеті волонтер Ақпарат және қоғамдық даму министрлігі мен БҰҰ арасындағы әріптестік туралы Келісім шеңберінде БҰҰ-ның түрлі агенттіктеріне жіберілді. Олар Дүниежүзілік Денсаулық Сақтау Ұйымында, БҰҰ Даму Бағдарламасында, ЮНИСЕФ, БҰҰ-Әйелдер, БҰҰ-ның Түркия, Кения, Иордания және Таиландтағы кеңселерінде жұмыс істейді.

Осылайша, азаматтық қоғамның институт ретінде қалыптасуы жекелеген салалардың дамуын және тұтастай алғанда азаматтық белсенділікті ескере отырып өтті деп айта аламыз. Бүгінгі таңда азаматтық қоғам институттандырылған деп ойлау қате, өйткені бұл үрдіс үнемі жүретін болады. Оның үстіне, біздің елімізде үкіметтік емес секторды толыққанды дамыту үшін қажетті заңнамалық негіздер құрылды және жетілдірілуде.

Халықаралық конвенциялар

Қазақстан 200-ден астам халықаралық конвенциялар мен көпжақты келісімдердің қатысушысы болып табылады. Қазіргі уақытта елде бірнеше конвенцияларға, атап айтқанда азаптауларға және басқа да қатыгез, адамгершілікке жатпайтын немесе ар-намысты қорлайтын іс-әрекеттер мен жазалау түрлеріне қарсы конвенцияға қатысты тәуелсіз мониторинг институты енгізілді, оған Қазақстан 1998 жылғы 29 маусымда қосылды. Азаматтық қоғамның осы үрдіске қатысуы бағалы құрал болып табылады және Конвенцияны ұлттық деңгейде тиімді орындауда мемлекетке қолдау көрсетеді.

ҮЕҰ-мен өзара іс-қимылдың жаңа нысандары

Халықаралық тәжірибені ескере отырып, 2019 жылы Министрлік ҮЕҰ-мен өзара іс-қимыл жөніндегі Уәкіл институтын енгізді. Бүгінгі таңда орталық және жергілікті деңгейде 376 Уәкіл анықталды. Бұл жаңа институттың бірегейлігі — мемлекеттік органдардың жауапты қызметкерлері ҮЕҰ-мен өзара іс-қимылды қамтамасыз ету мәселелерімен айналысатындығында.

ҮЕҰ-мен өзара іс-қимыл саласындағы консультативтік-кеңесші орган болып табылатын ҮЕҰ-мен өзара іс-қимыл жөніндегі Үйлестіру кеңесі жұмыс істейді, онда заңнаманы жетілдіру мәселелері қаралады, министрліктердің, облыс әкімдіктерінің стратегиялық құжаттарды, Азаматтық форумдардың ұсынымдарын іске асыруға қатысты есептерін тыңдау жүргізіледі.

Азаматтық форумдар 2003 жылдан бері өткізіліп келеді. Онда мемлекет пен азаматтық қоғамның ынтымақтастығын дамытудың стратегиялық

мәселелері қарастырылады. Ағымдағы жылы мерейтойлық Х Азаматтық форум өткізу жоспарланып отыр, онда азаматтық қоғамды дамыту және оның Тәуелсіздіктің 30 жылы ішіндегі мемлекетпен өзара іс-қимылының нәтижелері ұсынылатын болады.

Сондай-ақ, мемлекеттік органдардың азаматтық қоғам институттарымен өзара іс-қимылы мәселелері талқыланатын облыстық, қалалық және аудандық деңгейлерде ҮЕҰ-мен өзара іс-қимыл жөніндегі өңірлік кеңестердің жұмыстарын атап өткен жөн.

Үкіметтік емес секторды мемлекеттік қолдау тетіктерін жетілдіру бойынша жұмыс жүргізілуде, атап айтқанда, халықтың қажеттіліктеріне бағдарланған «төменнен-жоғарыға» қағидаты бойынша жобаларды жоспарлау форматы қайта қаралуда, жобаларды іске асырудың барлық кезеңдерінде тиімділікті, ашықтықты және жариялылықты бағалау енгізілуде, салалық тәсілдер кеңейтілуде.

Азаматтық қоғам институттарының әлеуетін нығайту шеңберінде ҮЕҰ-ны кәсібилендіру бойынша шаралар қабылдануда. ҚР Ақпарат және қоғамдық даму министрлігі «ҮЕҰ Академиясы» жобасын іске қосты. Бұл Қазақстанның ҮЕҰ басшыларына қажетті құқықтық және басқарушылық білімдердің алғашқы жүйелендірілген курсы. Өткен жылы 300-ден астам үкіметтік емес ұйымдар оқудан өтті, барлығы 800-ден астам адам қатысты. Ағымдағы жылы білім алушылардың санын арттыру жоспарлануда.

Қазақстан Республикасы Президентінің жанындағы консультативтік-кеңесші орган — Ұлттық қоғамдық сенім кеңесі мемлекеттік органдар мен азаматтық қоғам өкілдерінің бірлескен жұмыс құралдарының бірі болды. Ол елдегі көп партиялылықты, саяси бәсекелестікті

және пікірлердің плюрализмін қоғамдық-саяси жаңғырту және одан әрі нығайту үшін идеялар көздерінің бірі болып табылады.

Нәтижелер

Қазақстан Тәуелсіздігінің 30 жылы ішінде азаматтық сектор қызметінде оң динамика байқалады.

Тәуелсіздік таңында елімізде бірнеше оңдаған ғана ҮЕҰ жұмыс істегені белгілі, ал бүгінгі күні азаматтық бастаманың назарынан тыс қалған саланы елестету қиын.

Қазіргі уақытта Қазақстанда 6 саяси партия, түрлі бағыттағы 22 763 ҮЕҰ, 18 конфессияны білдіретін 3738 діни бірлестік, түрлі меншік нысанындағы 3494 БАҚ, 249 қоғамдық кеңес, 36 салалық және 19 аумақтық ұйымдарды қамтитын 3 ірі республикалық кәсіподақтар бірлестігі ресми тіркелген және жұмыс істейді.

2011 жылдан бастап 2021 жылға дейінгі кезеңде мынадай нәтижелерге қол жеткізілді:

Бірінші кезекте, мемлекеттік әлеуметтік тапсырыс, гранттық қаржыландыру және ҮЕҰ үшін сыйлықақы түрінде үкіметтік емес секторды қаржылай қолдаудың бірыңғай тетігі құрылды. Мемлекет жыл сайын бірлескен әлеуметтік жобаларды іске асыру арқылы ҮЕҰ-мен серіктестікті өсіруде. Азаматтық қоғам ұйымдарының қызметі үшін құқықтық негіздер құрылып, жетілдірілуде.

Азаматтық қоғамның негізгі серіктестері Біріккен Ұлттар Ұйымы (бұдан әрі — БҰҰ) ұйымдастырған ұлттық жұмыс топтарына, мемлекетаралық келіссөздерге қатысады.

Болашағы мен жоспарлар

Қазақстан Республикасы 2030 жылға дейінгі Тұрақты даму саласындағы Күн Тәртібін қолдады және 2019 жылғы шілдеде Нью-Йорктегі Тұрақты даму жөніндегі Саяси форумда 2030 жылға дейінгі Күн тәртібін іске асыру туралы алғашқы Ерікті Ұлттық Шолуды таныстырды.

Президенттің 2019 жылғы 2 қыркүйектегі «Сындарлы қоғамдық диалог — Қазақстанның тұрақтылығы мен өркендеуінің негізі» атты Қазақстан халқына Жолдауында азаматтар мен мемлекеттік органдар арасында кері байланысты қалыптастыру үшін азаматтардың сындарлы сауалдарына жедел және тиімді әрекет жасау үлгісі — «халық үніне құлақ асатын мемлекет» тұжырымдамасын енгізу қажеттілігі атап өтілді. «Халық үніне құлақ асатын мемлекет» идеясы мемлекеттік аппараттың халықтың сұранысына деген сезімталдығын арттыруды, билік пен қоғам арасындағы коммуникациялардың үздік технологиялары мен тәжірибелерін әзірлеуді көздейді.

2020 жылы мемлекет басшысы өз Жолдауында азаматтық қоғам саласында енгізілетін мәселелердің кең ауқымын атап өтті. Атап айтқанда, мемлекетті басқару үрдісіне азаматтық қоғам институттарының тікелей қатысу тетіктері әзірленуде.

Бүгінгі таңда ҚР Ақпарат және қоғамдық даму министрлігі көптеген алаңдарда белсенді талқыланып жатқан «Қоғамдық бақылау туралы» заң жобасын әзірлеуде. Қоғамдық бақылау — бұл елдің мемлекеттік және квазимемлекеттік секторларының ашықтығына тікелей әсер ететін құрал.

Заңды қабылдау қоғамдық бақылаудың субъектілері мен объектілерін, қағидаттары мен нысандарын заңнамалық тұрғыдан бекітуге, азаматтар мен үкіметтік емес ұйымдардың мемлекет істерін басқару процестеріне кеңінен қатысуын қамтамасыз етуге мүмкіндік береді.

Қорытынды

Тәуелсіздік алған сәттен бастап Қазақстан адамды, оның құқықтары мен бостандықтарының мемлекеттің ең қымбат құндылығы деп тани отырып, демократиялық, әлеуметтік, зайырлы және құқықтық мемлекет құруға бағыт алды.

Адамның және азаматтың құқықтары мен бостандықтарына қатысты конституциялық ережелерді іске асыру заң саласын терең құқықтық реформалау, барабар құқықтық инфрақұрылым құру, азаматтық қоғам институттарын дамыту қажеттілігін туындатты.

Біз үнемі өз жұмысымызды жетілдіруге, жұртшылықты тарта отырып, жаңа шешімдер мен тетіктер табуға тырысамыз. Сондықтан, мүмкіндікті пайдалана отырып, азаматтық қоғамды және барлық бей-жай емес азаматтарды сындарлы диалогқа шақырамыз. Біз бәріміз бір ғана мақсатқа — Отанымыздың, Қазақстанымыздың гүлденуіне ұмтыламыз!

Азаматтық қоғамның қалыптасуы мен дамуын талдау, Қазақстандағы азаматтық кеңістікті кеңейту мүмкіндіктері

Евгений Жовтис
Адам құқықтары және
заңдылықты сақтау жөніндегі
Қазақстан халықаралық бюросы

Қазақстандағы азаматтық қоғамның қалыптасу және даму кезеңдері

Құшті азаматтық қоғам демократиялық мемлекеттерге тән. Диктатураларда бұның болуы жай ғана мүмкін емес, ал авторитарлық мемлекеттерде авторитаризмнің қатаңдық дәрежесіне байланысты ол өте шектеулі болса да, даму үшін аз немесе үлкен кеңістікке ие. Демократия үшін қоғам оның объектісі емес, саясаттың субъектісі болуы өте маңызды.

Шын мәнінде, азаматтық қоғам — бұл жинақтаушы ұғым: институттандырылған нысандар мен бастамашыл азаматтар; қоғамдық бастамалар мен адамдар арасындағы байланыстар, әлеуметтік дамудың тірі негізі. Бұл шын мәнінде мемлекетке қарсы тұратын сала. Себебі оның басты міндеті — қоғамның өзі құрған мемлекетті қадағалау және бақылау. Адамдар, азаматтар мемлекетті құрды, органдар мен шенеуніктерге өкілеттік берді, сондықтан заңдардың қалай қабылданатынын, олардың

қалай орындалатынын, құқықтарымыздың қалай сақталатынын және жалпы мәселелеріміздің қалай шешілетінін бақылауды қалайды. Жалпы, бұл азаматтық қоғамның негізгі функциясы.

Сондықтан оның негізгі түйінді институттары — бұл, біріншіден, саяси плюрализм жағдайындағы саяси партиялар, өйткені, биліктің қалай қалыптасатынына және әртүрлі саяси мүдделердің мемлекеттік саясат деңгейінде өкілдікке қалай бағытталатыны оларға байланысты. Азаматтық қоғамның екінші аса маңызды институты — бұл қоғамның негізгі бөлігін құрайтын қызметкерлердің еңбек құқықтары мен мүдделерін қорғауға мүмкіндік беретін кәсіптік одақтар. Үшіншісі — бұл қоғамдық бақылаудың негізгі құралы болып табылатын тәуелсіз және еркін бұқаралық ақпарат құралдары. Төртіншісі — тәуелсіз қоғамдық ұйымдар — ҰЕҰ.

Қазіргі әлемде азаматтық қоғам феноменін сипаттайтын анықтамалар мен идеялар, ұғымдық аппаратының тұрғысынан, оның даму кезеңдері туралы айтуға болады. Бұл жерде азаматтық қоғам мен жай қоғам арасындағы айырмашылықтарды түсіну маңызды.

Қоғамдар әрдайым, алғашқы заманнан бері болған. Себебі адам — әлеуметтік болмыс, ал әлеуметтік болмыс бар жерде әрқашан қоғам, әлеумет пайда болады. Белгілі бір эволюцияға ұшырай отырып, қоғам бір сәтте мемлекет құруға көшеді. Мемлекеттің болуы әрқашан оған деген сұрақтар мен талаптарды тудырады. Дәл осы кезеңде азаматтық қоғам қалыптаса бастайды. Азаматтық қоғам — бұл демократияның, яғни, мемлекетке талап қоятын, мемлекетті өздері құрған және талап етуге құқығы бар нәрсе ретінде түсінетін және қабылдайтын жай қоғамнан, жай адамдардан адамдар-азаматтарға, адамдар-тәуелсіз тұлғаларға көшу.

Азаматтық қоғамның қазіргі заманғы тұжырымдамалары, шын мәнінде, әр түрлі институттарды, құрылымдарды, әлеуметтік нормаларды, сондай-ақ мемлекеттік емес көлденең байланыстар мен қатынастарды қамтитын мемлекеттен тыс сияқты қоғамның саяси ұйымы жүйесін сипаттаумен шектеледі. Көптеген зерттеушілер бұл мемлекеттік емес, әлеуметтік, дүниетанымдық, діни, адамгершілік, отбасылық, этносаралық және басқа қатынастардың жиынтығын, сондай-ақ еркін тұлғалардың өзін-өзі көрсету саласын, азаматтардың ерікті түрде құрылған бірлестіктері және өзін мемлекеттің тікелей араласуынан және дербестікті талап ететін олардың қызметін еркін реттеуден қорғайтын басқа да қоғамдық құрылымдар деп түсінеді.

Сонымен бірге, мемлекеттен бөлек бола тұрып, бұл сала бизнестен де бөлінген. Соған қарамастан, үш бөліктен тұратын жүйенің (мемлекет, бизнес, азаматтық қоғам) бір бөлігі бола отырып, қазіргі заманғы саяси басқару тұжырымдамаларындағы дамыған азаматтық қоғам мемлекетке қатысты бақылау функциялары бар тиімді басқарудың ажырамас элементі.

Бұл теориялық пайымдаулардан не шығады? Дәл осы қоғамның бірқатар белгілері туындайды. Біріншіден, бұл жай қоғам ғана емес, азаматтық қоғам, мұнда «азаматтық» сөзі адам мен мемлекеттің саяси-құқықтық байланысының ғана емес (біз барлығымыз өз мемлекеттеріміздің азаматтарымыз), сонымен қатар, өзгеше, құжаты бар қарапайым азаматтардан тұратын қоғамды азаматтық қоғамнан ерекшелендіретін нәрсенің көрінісі. Екіншіден, мен келтірген азаматтық қоғамның анықтамаларында «өзін — өзі көрсету», «еркін жеке тұлғалар», «ерікті бірлестік», «көлденең байланыстар», «мемлекеттен белгілі

бір тәуелсіздік», «өзін мемлекеттің тікелей араласуынан және өз қызметін еркін реттеуден қорғайды» деген сөздер бар — осының барлығы, сондай-ақ сыни ойлау, еркіндік және белсенділік — азаматтық қоғамды дамыту үшін қажетті жағдайлар. Ежелгі латын мақаласында айтылғандай, «ubi dubium ibi libertas» — «Күмән бар жерде еркіндік бар».

Қазақстанда азаматтық қоғамның қалыптасуы 80-жылдардың аяғы мен 90-жылдардың басында мемлекеттен тәуелсіз қоғамдық құрылымдардың пайда болуынан басталды және КСРО-дағы саяси және экономикалық үдерістермен, сондай-ақ, Кеңес Одағының ыдырауымен байланысты болды. Қазақстандағы азаматтық қоғам эволюциясының мынадай кезеңдерін бөліп көрсетуге болады: 1989–1995 жж., 1995–2005 жж., 2005 — қазіргі уақыт.

80-жылдардың аяғы — жарияланған қайта құру кезеңі — қоғамдық ортада буырқанумен есте қалды, өйткені көкжиекте кенеттен еркіндік белгілері пайда болды. Бұл үдеріс дәл осы сәттен басталды: азаматтық қоғамның тұңғыш бастаулары пайда бола бастады, оның мемлекетке наразылық білдіру, міндеттер қою және идеяларды алға жылжыту түріндегі көріністері басталды.

90-жылдардың басында КСРО-да және ҚазКСР-да халық депутаттарының тәуелсіз сайлауы өтті. Әлі орныққан саяси партиялар түрінде ұйымдасқан саяси нышандар бола қойған жоқ, бірақ азаматтық қоғамның алғашқы тәуелсіз саяси институттары: Қазақстанның Социал-демократиялық партиясы, Алаш партиясы, «Желтоқсан» ұйымы, кейінірек — «Қазақстанның Халық конгресі» партиясы және басқалары құрылып үлгерді. Саяси бастамалар; алғашқы тәуелсіз бұқаралық ақпарат құралдары: газеттер, телеарналар пайда бола бастады. Тәуелсіз кәсіподақтар пайда болды: «Бірлесу»

кәсіподағы, Қазақстанның тәуелсіз кәсіподақ орталығы, Қазақстанның еркін кәсіподақтар конфедерациясы. Мұның бәрі мемлекеттен тәуелсіз қоғамдық саланың белгілері болды, олардан мемлекетке сұрақтар тарала бастады, жауаптар талап етіле бастады және талаптар және т. б. қойыла бастады. Сол кездерде әр түрлі коммерциялық емес алғашқы ұйымдар пайда бола бастады: «Невада-Семей» қозғалысы, «Интерлигал» саяси-құқықтық зерттеулер қоғамдық қоры, Алматы-Хельсинки комитеті, Адам құқықтары жөніндегі демократиялық комитеті, сәл кейінірек — біздің Адам құқықтары және заңдылықты сақтау жөніндегі бюромыз, содан кейін «Әділ сөз» сөз бостандығын қорғау қоры және Transparency Kazakhstan — сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл ұйымы. Мен олардың кейбіреулерінің құрылтайшысы болдым, өйткені мен мемлекеттен тәуелсіз ұйымдар құрудың маңыздылығын түсіне білдім. Сонымен қатар, әлеуметтік мәселелерді шешетін және жай қоғам мен азаматтық қоғам арасындағы шекарада тұрған көптеген ұйымдар пайда болды. Белгілі бір мағынада қоғамдық саясатқа көшу орын алды. «Қоғамдық саясат» терминін «саясатпен» шатастыруға болмайды. Саясат — бұл билік үшін күрес, ал қоғамдық саясат — бұл мәселелерді шешкісі келетін және ол үшін әртүрлі саяси тетіктерді, мәлімдемелерден бастап митингтерге дейін, мемлекетке қойылатын талаптардан бастап қоғамдық тыңдауларға дейін және т. б. пайдаланатын қоғамның қалыпты табиғи жағдайы.

Бірінші кезең 1995 жылға дейін созылды. Бұл келешегі бар кезең болды, даму дұрыс бағытта жүрді. Қазір көбінің есінде жоқ, мұны тіпті елестету де қиын, бірақ 90-шы жылдардың бірінші жартысында парламентте 30% оппозиция болды, «Демократиялық Қазақстан» фракциясы, адам құқықтары жөніндегі комитет

және үкіметтік емес ұйымдар жөніндегі комитет болды; тәуелсіз арналарда премьер-министрдің қатысуымен саяси пікірталастар өтті.

Азаматтық қоғам дамыды, өйткені оған қолайлы жағдайлар жасалды — бостандық пен мемлекеттің десакрализациясына жағдай жасалды, қоғам мемлекеттің жай құрал екенін, серіктес екенін түсінді. Сонымен қатар, ол иесіз емес, ол дербестендірілген болып табылады, өйткені мемлекет — белгілі бір тарихи кезеңде белгілі бір лауазымдарда, парламенттер, өкілді және атқарушы билік құратын адамдар.

Біз парламенттің заң шығарушы орган ғана емес екенін ұмытып кетеміз. Әрқашан заң жаза беру мүмкін емес. Сонымен қатар, бізде заңдар қызығарлық тұрақтылықпен үнемі көшіріліп жазылады, ал дамыған елдерде заңнаманың тұрақтылығы тұрақты дамудың қажетті шарты болып табылады. Шындығында, парламент — бұл, ең алдымен, өкілді орган. Оның басты міндеті — қоғамның мүдделерін білдіру. Ол сол үшін сайланады. Ол әртүрлі көзқарастар мен идеяларды, әртүрлі әлеуметтік топтарды, әртүрлі адамдардың өкілі болып табылады. Бұл арқылы ол ымыраға келу саясаты, қақтығыстардан шығу саясаты, азшылықтың пікірін ескеру саясаты сияқты жалпы саясатты қалыптастырады. Демократия баяғыдан бері көпшіліктің үстемдігі емес; демократия — бұл азшылықтың, оның ішінде жеке адамның пікірін барынша тиімді есепке алу. Демократия — бұл ахуал емес, бұл күрделі құрылыс, үнемі дамып келе жатқан үдеріс.

90-шы жылдардағы азаматтық белсенділіктің арқасында осы уақытқа дейін естіліп келе жатқан бірнеше ұйым құрылды. Олар сол кезде, 90-жылдардың басында пайда болды және бірінші азаматтық қоғам ұйымдары болды. Олар жағдай мен кеңістік қолайлы: оппозициясы бар парламент, сол кезде 7 немесе 8 болған

оппозициялық партиялар, түрлі саяси топтар, шектеусіз өткізілген және әкімдіктердің рұқсатын талап етпейтін бейбіт жиналыстар болғандықтан пайда болды.

1995 жыл, екіншіке орай, бетбұрысты жыл болды. Түрлі консерваторлар мен ретроградтар кедергі келтіруі мүмкін экономикалық реформалардың қажеттілігін негіздей отырып, биліктегілер билікті орталықтандыру және бақылауды күшейту жолын таңдады. Осы кезден бастап бостандық кеңістігін белгілі бір жолмен жинақтау үдерісі басталды.

90-шы жылдардың екінші жартысында тәуелсіз БАҚ, ең алдымен радио мен теледидардың жаппай жабылуы басталды. «Құқықтық» негіздеме Үкіметтің «Қазақстан Республикасының радиожиіліктер жөніндегі мемлекеттік ведомствоаралық комиссиясы туралы» қаулысы болды. 1996–1997 жылдары эфир жиіліктеріне теңдер жарияланды, нәтижесінде орталықта да, өңірлерде де барлық тәуелсіз телеарналар хабар тарату жиілігін жоғалтты. Осылайша Қазақстандағы тәуелсіз радио мен теледидардың қысқа өмірі аяқталды. Тек баспа БАҚ сақталып қалды. Бірақ оларға қатысты заңнама барған сайын шектеліп, осы тәуелсіз саланы бақылауға және қадағалуға бағытталған. Ол қазір де жалғасуда.

Саяси партиялар, соның ішінде оппозициялық, тәуелсіз БАҚ, кәсіподақтар және қоғамдық ұйымдар — азаматтық қоғамның тұлғалық тірегі болып табылады. Егер олар болмаса, азаматтық қоғам сәтті дамиды деп сену қиын болады.

90-жылдардың аяғында шағын саяси толқулар үдерісі қозғалыстың, содан кейін «Азамат» партиясы, Қазақстанның республикалық халық партиясының пайда болуына алып келді, Коммунистік партия өмір сүрді, 2000-жылдардың

басында қазіргі уақытта тыйым салынған «Қазақстанның демократиялық таңдауы» партиясы, содан кейін — оған да тыйым салынған «Алға!», «Ақ-Жол», «Нағыз Ақ-Жол» және т. б. пайда болды. Бұл толқулар 2005–2006 жылдарға дейін созылды.

2005 жыл бетбұрысты болды — бізге белгілі «қызғылт сары» және «қызғалдақ» революцияларының жылы, олар шетелден қаржыландырылатын тәуелсіз азаматтық қоғамдардың есебіне жазылды, бірақ бұл үшін ешқандай себеп болған жоқ еді. Билік оларды бақылауға алу уақыты келді деп шешті. Тәуелсіз азаматтық ұйымдарға қысым басталды, жаңа заңдар пайда бола бастады. Мысалы, саяси партияны тіркеу үшін 50 мың адам қажет деген заң пайда болды, бұл кез-келген, әсіресе оппозициялық партияның құрылуына кедергі келтірді. Бұл заң қандай да болса тәуелсіз саяси белсенділіктің алдын алу үшін сөзсіз қабылданды. Болашақта бұл шекті 40-қа дейін, содан кейін 20 мыңға дейін төмендету маңызсыз болып қалды. Яғни, саяси партиялардың құрылуы мүмкін болмайтын жағдайлар жасалды. Осылайша, азаматтық қоғам өмірінің екі маңызды элементі: саяси партиялар мен тәуелсіз БАҚ жүйелі деңгейде өмір сүруді тоқтатты. Көп ұзамай дәл осындай оқиғаға тәуелсіз кәсіподақтарда ұшырады.

Сонымен, азаматтық қоғам жағымсыз коннотациямен естіле бастады. Азаматтық қоғамның құқықтар мен бостандықтарды қорғау және ілгерілету, сайлауды бақылау жөніндегі тәуелсіз ұйымдары қорқынышты бола бастағандықтан, оған қосылудың қажеті жоқ нәрсеге айналды, себебі қауіпті болды. Бұл үдеріс, екіншіке орай, азаматтық қоғамның дамуына айтарлықтай кедергі келтірді.

Әлеуметтік мәселелерді шешетін ұйымдар (білім беру жүйесінде, ауыл шаруашылығында,

осал топтар үшін және т. б.) бастапқы кезеңде азаматтық қоғам емес екенін түсіну маңызды, өйткені олар мемлекетпен қақтығысқа кірмейді — олар оған байланысты. Олар, қоғамдық ұйымдар ретінде және КСРО-да, мемлекеттің үстемдігі аясында мәселелерді шешуге тырысады.

Бұл ұйымдар проблемаларды шешуге тырысып, жүйелік мәселелерге тап болады және жүйені қалай өзгерту керектігі туралы ойлана бастайды. Олар азаматтық қоғамның бір бөлігі болудан және билікке талап қоюдан, оны өзгертуден, бақылаудан, қоғамдық саясатқа қатысудан, шешім қабылдаудан, өздері құрған мемлекеттен талап етуден басқа ештеңе жоқ екенін түсінеді. Бұл орын алғаннан кейін ұйым авторитарлық жүйеге қауіп төндіре және оған бірден қысым жасала бастайды. Көпшілігі бұл әрекетке араласпауды жөн санайды, тыныш отырады және бәрі өздігінен шешіледі деп күтеді.

Азаматтық қоғамның бастаулары өмір сүріп келетін, мәселелерді шешетін, бірақ жүйені өзгерту мүмкін емес екенін түсінетін жай ғана қоғамға айналады, өйткені бұл — саясат, ал саясатқа араласуға болмайды. Саясатпен тек саяси партиялар айналыса алады, ал қалғандары саясатпен айналыса алмайды, деп заң шығарушылар бөліп бастады. Сонда саясат деген не?! Билік үшін күрес пе? Ия, бұл да бар! Бірақ біздің бүкіл өміріміз — саясат! Үйден шыққан сәтте, мемлекетпен бірлескен әрекет жасап, өз мәселелеріңді шеше бастаған кезде — сен саясатқа араластың деген сөз. Саясат және қоғамдық саясат терминдерін бөлейік! Сол кезде барлығы орындарына келеді. Егер оларды бөлмесе, онда ұғымдарды саналы түрде ауыстыру болады.

Нәтижесінде, осы жүйелік өзгерістерді — тіпті бейбіт жолмен, революциясыз, билік үшін күрессіз алға жылжытуға тырысқандар — саяси

арандатушылар мен тұрақсыздандырушылар ретінде көрсетіп бастайды. Серпіліс, консерватизм және азаматтық қоғамның тәуелсіз ұйымдары қауіп төндіреді деген түсінік ұзақ уақытқа — 2015–2017 жылдарға дейін созылды. Оппозициялық саяси партиялар іс жүзінде жоқ — олар қауіп төндірмейді, тәуелсіз БАҚ жоқ, кәсіподақтар бақылауда. Қауіп ретінде көрінетін тәуелсіз қоғамдық ұйымдар ғана қалады.

Бірақ 21 ғасырдың екінші онжылдығының екінші жартысында халықаралық деңгейде өте жақсы тұжырымдалғаны белгілі болды: қазіргі әлемдегі азаматтық қоғам мемлекеттік басқарудың қажетті және тиімді құралы болып табылады. Яғни, күшті азаматтық қоғамсыз тиімді мемлекеттік басқару мүмкін емес, өйткені қалыпты кері байланыс жоқ, басқарушылық шешімдер қабылдауға әсер етпейді, саясатты түзету болмайды.

Сонымен қатар, қазіргі әлемде адам құқықтары гуманитарлық категория болуды тоқтатып, экономикалық сипатқа ие болады. Оларды сақтамай, бәсекеге қабілетті, экономикалық тұрғыдан тартымды, тұрақты даму мүмкін емес (Қытай мен Сингапурдың мысалдары әртүрлі себептерге байланысты ережеден гөрі ерекшелік).

Сондықтан әлемде азаматтық қоғамды дамыту стандарттары экономикалық рейтингтер мен өлшемшарттарға енгізіледі. Қазір біздің экономикалық ынтымақтастық және даму Ұйымына (ЭЫДҰ) мүше болуға деген өршіл тілегіміз осы азаматтық стандарттарды сақтамай мүмкін емес. Қазақстан билігі экономикалық бәсекелестіктің, инновациялық тартымдылықтың артықшылықтарын түсіне бастады және азаматтық қоғамға қатысты қандай да бір оң қадамдар жасай бастады.

Алдымен бұл қадамдар диалог алаңдары, түрлі қоғамдық кеңестер түрінде болды, мүмкін, қоғамдық бақылау туралы заң, қоғамдық бірлестіктер туралы жаңа заң қабылданатын болады, яғни, қандай да бір орта құруға және қоғамды мемлекетпен тең диалогқа қосуға әрекет жасау орын алуда.

Сонымен бірге, билік, өкінішке орай, диалогқа қатыса алатын барлық қоғамдық ұйымдарды азаматтық қоғам деп атай отырып, ұғымдарды саналы түрде ауыстыруды жалғастыруда. Осылайша, Қазақстанда іс жүзінде қоғамдық ұйымдардың екі түрі пайда болды: тәуелсіз ұйымдар және өз міндеттерін орындау үшін қақтығыспауға және мемлекетке тәуелді болуға мәжбүр болғандар. Бірақ егер сіз өзіңізді мемлекетке тәуелді деп санасаңыз, азаматтық қоғам болу қиын, мүмкін емес.

Билік туралы айтқанда, заң шығарушы және өкілді билік, атқарушы және сот билігі кіретін «мемлекет» ұғымын тағы да шатастыруға болмайды. Биліктің басты көзі — халық. Сайлау арқылы біз заң шығарушы және өкілді биліктің қалыптасуына әсер етеміз, ол біздің мүдделерімізді жүзеге асыра отырып, ережелер, заңдар қабылдайды және осы ережелер мен заңдарды орындайтын институттар құрады. Бірақ бұл ережелер мен заңдардың қалай орындалатынын, біздің құқықтарымыз бен мүдделеріміз қалай қорғалатынын Парламент те, күшті азаматтық қоғам да бақылайды.

Өкінішке орай, 2015–2016 жылдары басталған азаматтық қоғамның еркін дамуына жағдай жасау үдерісі өте баяу жүріп жатыр, өйткені бақылау, қадағалау және басқару міндеті саяси дискурста үстемдік етуді жалғастыруда. Қоғамның субъектілігі емес, объектілігі.

Қазақстанда саяси партиялар мен саяси оппозицияның еркін дамуы үшін жағдайлар

жасалған кезден бастап азаматтық қоғам біз үшін күшті, тиімді және елеулі дами бастайды; плюрализм мүлдем табиғи және қалыпты жағдайға айналады; тәуелсіз БАҚ, соның ішінде радио және теледидар болады; тәуелсіз кәсіподақтар еркін дамиды.

Өйткені бұл — азаматтық қоғамның тірек бағаналары. Олардың айналасында көптеген тәуелсіз нысандар бұрқырап жатыр: азаматтық белсенділер, ҰЕҰ, әлеуметтік желілерді азаматтық белсенді пайдаланушылар, блогерлер және т. б. — тірі және белсенді дамып келе жатқан азаматтық қоғам. Бұл жалғыз ғана және тиімді болып табылады.

Азаматтық кеңістік. Оны кеңейту мүмкіндіктері

«Азаматтық кеңістік» ұғымының бірнеше өлшемдері бар. Бірінші негізгі параметрі — бұл заңдық шеңбер. ҚР Конституциясы Қазақстан Республикасы азаматтарының бірлесу бостандығына құқықтары бар екенін айқындайды. Сондай-ақ, Конституцияның 39-бабы бар, онда адамның және азаматтың құқықтары мен бостандықтары, оның ішінде бірлесу бостандығына құқық қандай да бір мақсатта шектелуі мүмкін делінген.

Бірлестіктер бостандығына құқықтың құрылымы өте маңызды, өйткені әңгіме бірлесу құқығы туралы емес, бірлестіктер бостандығы құқығы туралы болып отыр. Бұл түбегейлі айырмашылық. Өйткені, құқық — бұл мемлекет беретін және қамтамасыз ететін оң мүмкіндік.

Айқын мысалдар, бұл — денсаулық құқығы, білім алу құқығы, әлеуметтік қамсыздандыру құқығы — бұның барлығы мемлекет қамтамасыз етуі керек нәрсе. Осы құқықтарды қамтамасыз ету үшін ел азаматтары БІЗДІҢ ОРТАҚ ақшамызды жинайды және мемлекет бұл

мәселелерді шешеді. Бұл «құқығы» дегеннен айырмашылығы, сөз, қозғалыс, ой, ар-ождан, дін мен сенім, жиналыстар мен бірлестіктерге қатысты «бостандық» термині қолданылады. Бұл солай аталатын «теріс құқық» немесе мемлекеттің де, үшінші тұлғалардың да осы бостандыққа араласуына тыйым салу.

Шектеулер болуы мүмкін бе? Әрине, мүмкін. Бұл үшін құқықтар мен бостандықтарды рұқсат етілген шектеудің заңмен қатаң белгіленген: ұлттық (мемлекеттік) немесе қоғамдық қауіпсіздікті, басқа тұлғалардың құқықтары мен бостандықтарын, халықтың денсаулығын, өсиетін, халықтың адамгершілігін, қоғамдық тәртіпті қорғау үшін өлшемдері бар. Заңнама бірлесу бостандығын ешбір жағдайда реттемейтіндей етіп құрылуы тиіс. Құқықтар мен бостандықтарды реттеудің қажеті жоқ — оларды құрметтеу, қамтамасыз ету және қорғау керек!

Бірлесу бостандығына құқықты қамтамасыз еткенімізде, біз не істейміз?! Біз заңмен тыйым салынбаған барлық нәрсе рұқсат етіледі деген қағида бойынша әрекет етеміз. Азаматтық кеңістікте біз бірігеміз, жиналамыз және қарым-қатынас жасаймыз, өз пікірімізді білдіреміз. Шын мәнінде, азаматтық кеңістік — бұл бірігіп, еркін сөйлесуге және мемлекетке әсер етуге болатын орын.

Азаматтық кеңістікке өте мұқият және нүктелі түрде басып кіру қажет және тек мына жағдайларда:

1. сіз салық жеңілдіктері немесе ынталандырулар арқылы, меценаттық, қайырымдылық қызметті қолдау арқылы қоғамдық ұйымдарға тікелей немесе жанама қолдау көрсету арқылы көмектесуге немесе қолдауға болатын нәрсе бар; мысалы, саяси партиялар — билікке келуге болатын қоғамдық бірлестіктердің

жалғыз түрі, сонда оларды құруға және қызметіне арнайы талаптар қойылады; немесе кәсіподақтар ұжымдық әлеуметтік серіктестікке: түрлі тарифтер, еңбек жағдайлары, қорғау және т. б. бойынша мемлекетпен ұжымдық шарттар немесе келісімдер жасасуға мүмкіндік береді деп ойласаңыз;

2. айрықша жағдайларда алдында айтылған төрт заңды мақсатқа қол жеткізу үшін сіз қылмыстық кодексте, әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодексте кейбір арнайы тыйымдар белгілей отырып, қандай да бір құқықтар мен бостандықтарды шектейсіз. Бірақ бұл шектеулер төрт заңды мақсаттың біріне сәйкес келуі керек, демократиялық қоғамда қажет, заңмен белгіленген және қауіп-қатерлерге пропорционалды болуы керек. Сонымен қатар, әр жолы шектеусіз істеу мүмкін емес екенін және олар тойтаруды қажет ететін қауіпке сәйкес келетіндігін дәлелдеу қажет.

Әлемдегі демократиялық мемлекеттердің көпшілігінде, тек осы заңдар осы ұйымдардың кейбір тар бағытталған функцияларын жүзеге асыруға көмектесу үшін арнайы қабылданған жағдайларды қоспағанда, қоғамдық ұйымдар туралы заң жоқ. Барлық қоғамдық ұйымдар онда коммерциялық және коммерциялық емес ұйымдар бар азаматтық құқық нормалары арқылы реттеледі. Және де, әрине, ақпарат, қоғамдық даму және т. б. деген министрліктер жоқ. Олар не үшін керек? Көмектесуге ме? Бақылауға ма? Біздің министрліктеріміз, өкінішке орай, негізінен бақылау және қадағалау функцияларына ие.

Қорытындылай келе, бірінші кезекте, азаматтық кеңістікті реттейтін заңнама қалай жасалғандығына назар аудару керектігін атап өтемін. Мұнда: неғұрлым аз болса, соғұрлым жақсы деген принцип жақсы. Тек ерекше жағдайларда шектеулер қажет, ал басқаларында көмек пен қолдау қажет.

Екінші: құқықтық және мәдени-психологиялық шеңберлер. Біз қоғам үйренген, азаматтық құралдарды білетін және пайдаланатын кездегі қоғамның өзінің жай-күйі туралы айтып отырмыз. Бұл «халықтан» «азаматтарға» ауысу. Халықтан азаматтарға айналған адамдар — бұл әлеуметтік тәжірибені саналы түрде қолданатын немесе билікті қалыптастыру, билікті бақылау, билікке наразылық білдіру режимінде жұмыс істейтін және тұтастай алғанда мемлекетпен тең серіктес ретінде жұмыс істейтін еркін адамдар, және билік көзі.

Әзірге бізде, көбінесе, азаматтығы мемлекетпен саяси-құқықтық байланысы ретінде тек жеке куәлік пен шетелдік төлқұжат арқылы ғана анықталатын халық бар. Бұл табиғи нәрсе, өйткені адамдардың көпшілігі бұған онша қызығушылық танытпайды.

Алайда, көптеген дамыған елдерде біреудің саясатпен, біреу экологиямен, біреудің басқа нәрсемен айналысатындығына үйреніп қалған; бұрқылдап, шулап, талап ететіндер бар; институттандырылатын және институттандырылған түрде немесе ұйымдасқан түрде ұйымдастырушы ретінде шулайтындар бар, және т. б.

Біздің халықта азаматтық қоғам туралы түсінік әзірге жоқ. ҰЕҰ туралы қандай да бір түсінік бар, және ол көбінесе жағымды емес, өйткені халық оларды «грантжегіштер» деп жиі атайды, олардың немен айналысатындықтары белгісіз; кейде ҰЕҰ — бұл жұмысқа орналасудың бір түрі деп саналады, яғни егер сіз коммерцияда, бизнесте, басқа жерде өзіңізді таппаған болсаңыз, онда ештеңе істеудің қажеті жоқ жерге барып, ақшаңызды алып, сол жерде сіз сол ақшаны тыныш қана «тілумен» айналысасыз.

Үшіншісі — мемлекеттің немесе атқарушы биліктің қатынасы. Азаматтық кеңістік билік өзін азаматтық қоғамның тең құқылы серіктесі деп санайтын жерде тиімді дамиды, онда ол азаматтық қоғамды қоғамдық саясаттың субъектісі ретінде қарастырады және оның сараптамалық пікірінсіз, оның қатысуынсыз, пассивтілігін ешқандай қозғалмайтындығын түсінеді.

Бұл жағдайда мемлекет: біз сізге қызмет етеміз дейді. Бізде бұл керемет — ҚЫЗМЕТ деген сөз бар екенін ұмытып кеттік. Бұл қызмет министрге де, президентке де емес — халыққа қызмет. Мемлекеттік қызметшілер тіпті мемлекетке қызмет етпейді, өйткені олар мұны өздері түсінеді, олар халыққа қызмет етеді.

Бұл үш компонент: құқықтық шеңбер, әлеуметтік психология және мемлекеттік қабылдау — салыстырмалы түрде айтқанда, азаматтық кеңістіктің кеңейетінін немесе тарылып жатқанын және оның шекараларында не болатынын анықтайды.

Мұның барлығы маңызды нәрселер. Олар дамудың, өркендеудің, бәсекеге қабілеттіліктің кепілі болып табылады. Мұны түсінбеу өте қиын және мемлекеттің дамуына теріс әсер етеді.

Қазіргі заманғы әлем үш бағанда тұр. Қазіргі заманғы дамудың үш негізгі тірегі. Солардың бірі — нарықтық экономика. Не істесең де, не ойласаң да, нарықтық экономика — шаруашылықты жүргізудің ең тиімді әдісі. Онсыз ештеңе істей алмайсың. Бұл жеке немесе топтық бастамаға мүмкіндік береді. Бұл артық өнім түрінде кейінірек бөлуге болатын нәрсені алуға мүмкіндік береді. Өндірмесек — тұтынуға да, бөлуге де ештеңе болмайды. Нарықтық экономика кең мүмкіндіктерді қамтамасыз етуге мүмкіндік береді,

БІРАҚ... Нарықтық экономиканың өзі әлеуметтік әділеттіліктің сақталатынына кепілдік емес, оның нәтижелері қалыпты түрде бөлінеді және ол тек жеке топқа ғана емес, барлығына да жұмыс істейді.

Сондықтан тағы бір қажетті шарт заңның үстемдігі деп аталады — осы ережелер мен процедураларды қолдайтын ережелердің, рәсімдердің және тиімді тетіктердің болуы. Бұл ережелер әділ, кез-келген қарапайым адамға түсінікті болып қалыптасуы және барлық адамдардың заң алдындағы теңдігі жағдайында сақталуы керек. Тек осы жағдайда ғана бұл ережелер нарықтық экономиканы барлық өзгерістермен, әлеуметтік өлшемдердің кемшіліктерімен бірге ұстауға мүмкіндік береді.

Бірақ демократиялық басқару тетігі болмаса; егер плюралистік жүйелер аясында бірінші кезекте ережелердің әділ болуын және оларды қамтамасыз ететін институттардың кем дегенде белгілі бір дәрежеде тәуелсіз, жан-жақты және тең дәрежеде әрекет етуін қадағалайтындар болмаса бұл да жұмыс істемейді екен. Дәл ос үшін тәуелсіз бұқаралық ақпарат құралдары, саяси партиялар, кәсіподақтар, үкіметтік емес ұйымдары бар мықты азаматтық қоғамның барлық механикасы қажет.

Орталық Азияда азаматтық кеңістікті қалыптастыру ерекшеліктері

Орталық Азиядағы азаматтық кеңістіктің дамуы толығымен саяси контекстке, аймақ мемлекеттеріндегі саяси үдерістің динамикасына байланысты. Олардың барлығы, белгілі бір дәрежеде Қырғызстаннан басқалары — авторитарлық және посткеңестік посткоммунистік элиталар, олар 90-шы жылдардағы экономикалық транзиттің, жеке меншіксіз мемлекетшілденген, жоспарлы экономикадан жеке меншігі бар қазіргі нарықтық экономикаға транзиттің; әрқашан заңды бола бермейтін жекешелендіру үдерістерінің негізгі бенефициарларымен басқарылады.

Бұл олардың билікті сақтауға және азаматтық қоғам мен оның дамуын бақылауға бағытталған саясатын анықтайды. Түрікменстандағыдай, бұл диктатурамен шектесетін таза, сөзсіз авторитаризм, басқа елдерде, мысалы, Қазақстанда, бұл имитациялық демократия элементтері бар авторитаризм.

Барлық жерде парламенттер бар, бірақ Қырғызстаннан басқа, оларда саяси оппозиция жоқ, оппозиция биліктің жергілікті өкілді органдарында да жоқ. Партиялар бар, бірақ оппозициялықтар мүлдем жоқ, өйткені оларды құру және тіркеу мүмкін емес. БАҚ бар, бірақ тәуелсіздер мүлдем жоқ, әсіресе теледидар мен радио жоқ. Яғни, саяси плюрализм жоқ және саяси бәсекелестік үшін қандай да бір кеңістік жоқ. Конституциялар, әртүрлі заңдар, соның ішінде коммерциялық емес ұйымдар мен қоғамдық бірлестіктер туралы заңдар бар, бірақ ол тұжырымдамалық түрде азаматтық қоғамды дамытуға бағытталмаған, бірақ басты мақсат, мен атап өткендей, билікті сақтау және бақылауды қамтамасыз ету болып табылады.

Ең бастысы, «Rule of Law» деп аталатын заңның үстемдігі жоқ. Классикалық «Rule by Law» бар, яғни заңның көмегімен басқару, сондықтан жазалаушы заңнама азаматтық белсенділерге, тәуелсіз журналистерге және құқық қорғаушыларға қарсы кеңінен қолданылады. Бірлестіктің бостандығы құқығы Орталық Азия өңірінің барлық елдері ратификациялаған азаматтық және саяси құқықтар туралы халықаралық келісімде бекітілген, ал күшті азаматтық қоғамның дамуы мен қалыптасуы демократия дамуының маңызды көрсеткіштерінің бірі болып табылады, ол құқық үстемдігімен және адам құқықтарын сақтаумен қатар, оған өңірдің барлық елдері мүше болып табылатын ЕҚЫҰ шеңберіндегі міндеттемелерге сәйкес адами өлшемнің үш құрамдас бөлігінің бірі болып табылады.

Өкінішке орай, әзірге біздің аймақтың посткеңестік қоғамдары, негізінен, азаматтық қоғамдар емес, олардың басым бөлігінде бұрынғысынша кеңестік, қамқоршыл көңіл-күй, барлық мәселелерді мемлекет шешуі керек деген сеніммен, сонымен бірге «үйренген дәрменсіздік» синдромын көрсету, өйткені мемлекет мәселені шешпесе, онда басқа түрде бұған жету мүмкін емес белгілері бар қоғам болып қала береді. Бұл саяси мәдениеттің және азаматтық белсенділіктің дағдыларының болмауы, ҮЕҰ-ны бөтен әлеуметтік құбылыс ретінде түсіну, сонымен қатар, Орталық Азиядағы ақпараттық өрісте үстемдік ететін ресей теледидары және әлеуметтік желілерді толтырған жасырын әрекет теориясы. Бұл білім берумен, ағартумен және т. б. айналысатын әлеуметтік осал топтардың мүдделерін білдіретін көптеген қоғамдық ұйымдардың іс-әрекеттерін ешқалай төмендетпейді.

ҮЕҰ туралы заңнаманың даму үрдісі

Осы базалық алғышарттарды негізге ала отырып, ҮЕҰ туралы заңнамаға, өңірдегі азаматтық қоғам мен мемлекеттің өзара қарым-қатынасының институттық дамуы мен тәжірибесіне қатысты ахуалды бағалауға болады.

Өкінішке орай, мысалы, Қазақстан Республикасының заңнамасы мемлекеттің азаматтық қоғамды бақылауы мен арнайы құқықтық реттеудің басым қағидатына негізделген, онда бүкіл заңнама бойынша шашыраңқы түрде көптеген шектеулер, бюрократиялық талаптар мен шарттар бар. Мұнда қоғамдық ұйымдарды міндетті түрде тіркеу; коммерциялық ұйымдармен салыстырғанда заңды тұлға мәртебесін алудың күрделі бюрократиялық және біршама кемсітушілік рәсімдері; қоғамдық ұйымдар есептілігінің ауыртпалықты талаптары; лаңкестікті қаржыландыруға қарсы күрес тұрғысынан барлық ҮЕҰ операцияларын күдікті операциялар қатарына енгізу; Қазақстанның Ақпарат және қоғамдық даму министрлігінің азаматтық қоғам істері комитеті сияқты арнайы уәкілетті органдары; қылмыстық заңнамада арнайы, бірақ заңды тұрғыдан түсініксіз құқық субъектісі — Қылмыстық кодекстің жиырмадан астам баптарына енгізілген қоғамдық бірлестіктің жетекшісінің болуы. Азаматтық қоғам ұйымдарын мемлекет күдікті және ықтимал қауіпті деп санайды.

Сондай-ақ, көршілес Ресейдің үлгісімен «шетелдік агенттер» немесе «қажетсіз ұйымдар» туралы заңнаманы қабылдауға талпыныстар да бар.

Азаматтық қоғам туралы заңнамаға көзқарас тұжырымдамалық тұрғыдан дұрыс емес және түбегейлі реформаларды талап етеді.

Қорытындылай келе: «азаматтыққа мәжбүрлеу» саясаты

Менің қоғамдық-саяси контекстке субъективті баға беруім бірнеше арандатушылық сұраққа жауап беру үшін негізді қалайды. Өңірде қоғам бар ма? Әрине, бар, өздерінің тарихымен, дәстүрлерімен, дамуымен, өзгеруімен, байланыстарымен, артықшылықтарымен және кемшіліктерімен.

Бірақ «азаматтық» терминінің жан-жақты және терең мағынасына баса назар аудара отырып, «азаматтық қоғам» тіркесі қоғамдық санада қандай да бір рөл атқаратындығы туралы күмәнім бар. Қалай болғанда да, әзірше.

Бірақ, егер біз, біздің мемлекеттеріміз бәсекеге қабілетті, тиімді және өскелең сын-тегеуріндерге икемді ден қоюға қабілетті болғымыз келсе, дамыған азаматтық қоғамға ешқандай балама жоқ деп санаймын.

Ал бұл қоғамға жоғары талаптар қояды. Тез өзгертін әлем «азаматтыққа мәжбүрлеу» деп сипаттауға болатын саясатты қажет етеді. Азаматтық қоғамды дамыту үшін, біз «civic space» деп атайтын нәрсені кеңейту үшін қолайлы жағдайлар жасау өңір мемлекеттерінің басты міндеттерінің бірі болады.

Қазақстандағы протоазаматтық қоғам. Эволюция немесе реинкарнация?

Досым Сатпаев

саяси ғылымдар кандидаты,
PhD, «Тәуекелдерді бағалау тобы» консалтинг
ұйымы

Теориялық тұрғыдан алғанда, азаматтық қоғамды саяси құбылыстың зерттеу объектісі ретінде қарастыратын болсақ, ең бастысы, белгілі бір қоғам мемлекетке толықтай қарсы болатын, немесе, керісінше, билікке қатысты бағынышты рөлге қойылып, сол арқылы өзінің бастапқы мәнін жоғалтады. Тек батыс өркениетінің феномені ретінде қарастырылатын шектен шығудың тұзағына түсіп қалмау.

Мұндай ұғымдық радикализм көптеген зерттеушілерді жиі адастыратын бірнеше әйгілі аңыздарды тудырды.

Бірінші аңыз

Азаматтық қоғам — оның барлық мүшелері ең жоғары адами қасиеттерге ие болатын жеке тұлғалардың бірлестігі.

Ұлы француз төңкерісінен бері азамат мәртебесі кем дегенде өз құқықтары мен оларды қорғау

механизмдері туралы қарапайым білімді талап етеді. Сондықтан кейбір мемлекеттік бақылауда болғанына қарамастан жеке адамдардың қарапайым жиынтығы өз мүдделерін айтуға және қорғауға белсенді қатысуды талап ететін азаматтық қоғам болмайды. Азаматтық қоғамның маңызды сипаттамасы қоғамның өзін-өзі ұйымдастыруы мен өзін-өзі реттеуінің жоғары деңгейіне қол жеткізу деп ойлайтындардың көзқарасы дұрыс.

Екінші аңыз

Азаматтық қоғам — үкіметтік емес, коммерциялық емес, сондай-ақ БАҚ, саяси партиялар, кәсіподақ, қысым көрсету топтары, діни ұйымдар, шығармашылық және ғылыми одақтардың жиынтығы.

Бірақ, дәл солай партиялық жүйе — бұл саяси партиялардың көбі саяси мүдделердің өкілдігі және билік үшін күрес түріндегі өздерінің негізгі қызметтерін орындамаса

да, саяси партиялардың жиынтығы деп айтуға болады. Нарықтық экономика — бұл экономикалық институттардың жиынтығы. Тәжірибе көрсеткендей, көптеген өктемшіл мемлекеттерде мыңдаған ҮЕҰ, БАҚ және ондаған партиялар тіркелуі мүмкін, бірақ олардың азаматтық қатысуға және саяси үдеріске әсері әдетте айтарлықтай төмен.

Үшінші аңыз

Азаматтық қоғам — игілік, ал мемлекет — сөзсіз зұлымдық.

Саяси тарих мемлекет шынымен де азаматтық қоғамсыз бола алатынын, ал азаматтық қоғам барлық саяси, әлеуметтік және экономикалық ішкі жүйені басқаратын стратегиялық міндетті өзіне алатын мемлекетсіз жұмыс істей алмайтындығын көрсетеді.

Алайда, азаматтық қоғам мемлекет пен азамат арасында ықпал ету саласы бөлінегеннен кейін пайда болатынымен келісуге болады, ол тек

ғана Конституцияда бекітіліп қана қоймай, жеке құқықтар мен қоғамдық мүддені қорғайтын «күзетші төбеттердің» көп санын қалыптастыру арқылы бекітілген. Сонымен бірге, заманауи әлемде мемлекеттік құрылымдардың бәсекеге қабілеттілігі маңызды деңгейде азаматтық қоғамның даму деңгейі және оның саяси жүйемен өзара әрекеттесуімен анықталады, ол кері байланыс ілмегін және өткізілетін саяси курстың дұрыстығын немесе қателігін көрсететін бірнеше индикаторларды қажет етеді.

Төртінші аңыз

Әлсіз азаматтық қоғам болса да бәсекеге қабілетті мемлекет құруға болады.

Өкінішке орай, ресми деңгейде мемлекеттің бәсекеге қабілеттілігі тек қана оның экономикалық даму деңгейімен, ЖІӨ өсімімен немесе индустриалды-инновациялық бағдарламалармен анықталады деген қате пікір қалыптасты. Ережелердің ашық жүйесінің болуы қоғамдық өмірдің барлық саласында барынша ашық болуында мүдделі және осы ережелердің орындалуын бақылайтын мүмкіндігі бар құрылымның болуын талап етеді. Аталған құрылымдарға азаматтық қоғамды және плюралистік ортаны қалыптастыратын көптеген факторлардың жататыны сөзсіз. Бәсекеге қабілетті экономика бәсекеге қабілетті мемлекеттік аппаратсыз, ал бәсекеге қабілетті аппарат күшті азаматтық қоғамсыз бола алмайды.

Бесінші аңыз

Толық азаматтық қоғамды транзиттік кезеңде тез қалыптастыруға болады.

Кеңес Одағы құлдырағаннан соң бірнеше онжылдық өткеннен кейін посткеңестікке қарайтын болсақ, кейбір мемлекеттер белгілі бір нәрселерге қол жеткізді, бірақ азаматтық қоғам қалыптастыруда нақты нәтижеге жетпеді, ал басқалары мүлдем қол жеткізбегенін көруге болады. Соңғылары біріншіге қарағанда әлдеқайда көп. Кезінде, мемлекет басшысының Жарғысымен бекітілген 2006–2011 жылдарға арналған Қазақстан Республикасында азаматтық қоғамды дамыту Тұжырымдамасында азаматтық қоғам институттарына: саяси партиялар, кәсіптік одақтар, кәсіби одақтар, діни бірлестіктер, шығармашылық, қоғамдық және ғылыми одақтар мен бірлестіктер, бұқаралық ақпарат құралдары, сондай-ақ қоғам үшін қызметтердің кең спектрін жүзеге асыратын, әр түрлі қызметтерді жүзеге асыратын мемлекеттік емес қор ретінде құрылған үкіметтік емес ұйымдар, коммерциялық емес мекемелер, заңды тұлғалардың одақтары (қауымдастықтары), қоғамдық-пайдалы мақсаттарды шешу мақсатындағы басқа да ұйымдар мен бастамашыл топтар жатқызылды.

Осы аса толық емес тізімге көптеген елдерде азаматтық қоғам ғимаратында бірінші кірпіштер болып табылатын жергілікті өзін-өзі басқарудың институттары өтпегені түсініксіз, өйткені, оның себебі демократиялық құқықтар мен бостандықтарды кеңейту болды.

Жалпы, азаматтық қоғамның негізгі сипаттамаларын жинақтайтын болсақ, онда оның «қаңқасын», «бұлшық етін» және «терісін» келесі элементтер құрайтын болады:

- мемлекеттік емес, коммерциялық емес ұйымдар;
- үкіметтік емес off-line және on-line БАҚ, сондай-ақ әлеуметтік желілер;
- жергілікті өзін-өзі басқарудың тиімді жүйесі;
- басқаша көзқарасқа діни, саяси және ұлттық төзімділік;
- мемлекет және бизнес санаса алатындай «қоғамдық пікір» сияқты феноменнің болуы;
- бизнес-құрылымның қатысуымен «әлеуметтік әріптестіктің» дамыған механизмі;
- кез-келген нысанда, соның ішінде митинг, демонстрация, ереуіл, петицияны құру және беру, парламенттік тыңдауларға қатысу сияқты қоғамдық өмірге қатысуға азаматтарға ең бастысы құқықтық және саяси мүмкіндіктердің болуы және дайындығы.

Азаматтық қоғамның даму деңгейін анықтайтын негізгі индикаторлар:

- билікті тік және көлденең орталықсыздандыру;
- саяси шешімдерді қабылдау үдерісіне бар қолжетімді нүктелердің санын көбейту және сапасын арттыру;
- азаматтық қоғам институттарын дамыту үшін қолайлы заңнамалық базаның болуы;
- азаматтық қоғам институттарының бизнес және билікпен серіктестік өзара әрекеттесуі;
- жергілікті өзін-өзі басқару органдарын дамыту;
- орта класстың аса белсенді өсуі.

Бірақ, қазақстандық саяси құрылым басты сипаттамасы сыртқы импульстарды және ақпаратты төменнен қабылдау деңгейінде оның «кіруі» жансыздану болып табылатын

кеңестік посттоталитарлық жүйесінің маңызды іздерін әлі күнге дейін сақтап келеді. Осылайша, Қазақстан да кіретін транзиттік мемлекеттер үшін азаматтық емес, протоазаматтық қоғам тән болар еді деп топшылауға болады.

Қазақстандағы протоазаматтық қоғамның ерекшеліктері

3. Мемлекетпен қарым-қатынаста протоазаматтық қоғам элементтерінің бағынышты рөлі, өйткені ойын ережелерін билік орнатады.

Егер бір мемлекеттерде азаматтық қоғам институттары мен мемлекеттік құрылымдар дерлік қатарынан дамыса, ал көптеген посткеңестік республикалар жататын басқа саяси жүйелерде мемлекет басынан бастап басым рөлді атқарды.

2000 жылдарға дейін Қазақстанда билік іс жүзінде үкіметтік емес сектордың қалыптасуына және дамуына аса назар аударған жоқ. Оған объективті себептер бар, себебі 90-жылдарда Кеңес Одағы құлағаннан кейін егемен Қазақстанның экономикалық және саяси жүйесін құру үдерісі жүріп жатты. Тек 1995 жылы бірінші президенттің басшылығымен «қатаң атқарушы вертикаль» деп аталатын трендті қалыптастыру белгіленіп, өзі басқарған барлық жылдарында жалғасты. Айтпақшы, бұл азаматтық қоғамның жекелеген институттарына мемлекет назарының біркелкі бөлінбеуінің өте қызықты заңдылығын түсіндіреді. Атап айтқанда, саяси партияларға, кәсіподақтарға және бұқаралық ақпарат құралдарына қатысты қатаңырақ тәсіл қолданылды. Мұның қисынды түсіндірмесі бар. Бұл институттар, билік тұрғысынан, саяси монополия жағдайында қатаң бақылауда болуы керек әлеуетті саяси

ойыншылар болып табылады. Кәсіподақтарға келетін болсақ, Польшаның және басқа да Шығыс Еуропа елдерінің тәжірибесі олардың елеулі саяси күш бола алатынын жақсы көрсетті, оларды біздің республикамызда шетелдік және жергілікті бизнес көмегімен әдейі әлсіретті.

Өз кезегінде, 2000-шы жылдардың басында, элита тұрғысынан саяси және экономикалық институттандыру үдерісі қарқын алған кезде, мемлекет бұл үдерісте үкіметтік емес секторға да орын табуға шешім қабылдады. 2001 жылы «Коммерциялық емес ұйымдар туралы» ҚР Заңы, ал 2002 жылы «Үкіметтік емес ұйымдарды мемлекеттік қолдау Тұжырымдамасы» ғана емес, сондай-ақ партиялық ұйымдарды құру және олардың жұмыс істеуі үшін неғұрлым қатаң жағдайлар белгілейтін «Саяси партиялар туралы» ҚР жаңа Заңы қабылданды. 2003 жылы Қазақстан Үкіметі үкіметтік емес ұйымдарды мемлекеттік қолдаудың 2003–2005 жылдарға арналған бағдарламасын бекітті, ол ҚР президентінің қатысуымен тұңғыш Азаматтық форумды өткізумен ерекшеленді. 2005 жылдың сәуірінде «Мемлекеттік әлеуметтік тапсырыс туралы» ҚР заңы қабылданып, ол үкіметтік емес секторды бақылау үшін мемлекетке елеулі қаржылық тетік берді. «Мемлекеттік әлеуметтік тапсырыс туралы» ҚР Заңы 2005 жылы, көршілес Қырғызстанда биліктің алғашқы ауысуы орын алған кезде қабылданғаны қызықты кездейсоқтық немесе заңдылық болып табылады. Қазақстанның өзінде бұл оқиға өте жүйкелі әрекетті туындатты, халықаралық қорлар тарапынан гранттық қолдау алған барлық ҰЕҰ қызметіне жаппай тексеріс жүргізілді. Қазақстандық биліктің үкіметтік емес және коммерциялық емес ұйымдарға қатысты, оның ішінде қаржылық тетікті пайдалану тұрғысынан өз стратегиясын өзгертуге

мәжбүрлеген сыртқы факторлар болуы әбден мүмкін. Бұдан басқа, 2000 жылдардың басында әлемдік шикізат нарықтарындағы қолайлы баға конъюнктурасының арқасында бюджетте протоазаматтық қоғам институттарының қатысуымен қандай да бір жобаларды қаржыландыруға бағыттауға болатын қосымша қаржы ресурстары пайда болды. Нәтижесінде, «Қазақстан Республикасының үкіметтік емес ұйымдарды мемлекеттік қолдау тұжырымдамасы» және «Қазақстан Республикасының үкіметтік емес ұйымдарын мемлекеттік қолдаудың 2003–2005 жылдарға арналған бағдарламасы» қабылданды, оның үстіне Конституцияда қоғамдық бірлестіктерді мемлекеттік қаржыландыруға тыйым салудың күші жойылды.

Мемлекеттің барлық осы реттеу қызметінің қорытындысы жоғарыда атап өткендей партиялардан бастап ҰЕҰ-ға дейін сол барлық көп жалған әлеуметтік және саяси құрылымдарды құру болып табылды. Егер «үшінші сектор» жайында сөз болса, онда оны көптеген ГОНГО (Government Organized (немесе Operated) Non-Governmental Organization — үкімет ұйымдастырған (немесе басқаратын) үкіметтік емес ұйым) алмастырды. Олар «әлеуметтік тапсырыс» деп аталатын инеги жиі отырғызатын мемлекеттің бастамасымен немесе қатысуымен құрылып, нақты түрде шылбыр немесе тұмсық тор болды. «Foreign Policy» журналының бұрынғы бас редакторы, сондай-ақ Дүниежүзілік банктің атқарушы директоры Мойзес Наим мұндай ГОНГО ұйымдарды демократияның елесін жасай отырып, саяси үдерістерді басқаруға мүмкіндік беретін демократиялық емес елдердің ішкі саясатының құралы ретінде атап өтті¹.

¹ Moises Naim. Democracy's Dangerous Impostors. April 21, 2007. <http://www.washingtonpost.com/wp-dyn/content/article/2007/04/20/AR2007042001594.html>.

Егер билік пен ҰЕҰ арасында басынан бастап құқық тұрғысы жағынан тең емес қарым-қатынас құрылып, ал кейбір үкіметтік емес ұйымдар кейбір шенеуніктермен жасырын үлестес болуы мүмкін екендігіне сүйенетін болсақ, тендерлерге қатысу және мемлекеттік гранттарды іске асыру шынымен де мемлекеттік құрылымдар кезекті қаражатты игергендері туралы есеп беретін, парақор шенеуніктер өздерінің параларын алатын, ал парақор ҰЕҰ негізінен жасалған жұмыстар жөнінде әдемі есеп жазатын қарқынды қызметтің еліктемесін еске салады. Айтпақшы, қазақстандық ҰЕҰ халықаралық қор немесе мемлекет болсын, бір қаржы көзіне тәуелділігі тағы бір маңызды мәселе туғызады. Әңгіме көптеген үкіметтік емес ұйымдар тез өткіш және гранттың ақша аяқталғаннан кейін тоқтайтын «көбелектің әсері» жайында болмақ.

Мұның бәрі өткен ғасырдың 90-жылдарымен салыстырғанда біздің қоғамдағы батыстық либералды идеялардың белгілі бір дағдарысын байқауға болатын жаңа тенденциялар аясында орын алды. Бұл саяси осы құндылықтарды жеткізушілері ретіндегі партиялар, үкіметтік емес ұйымдар немесе жекелеген қоғам қайраткерлері сияқты көбінің саяси сахнадан кетуіне әкелді. Батысшыл лобби үшін әлеуметтік ортаның өзі КСРО ыдырағаннан кейін қазақстандық азаматтық қоғам батыстық либералдық құндылықтар негізінде құрылған 1990 жылдармен салыстырғанда айтарлықтай тарылды. Батысшыл романтизмнің дәуірі Қазақстанда оны тасымалдаушыларының саны қысқаруына байланысты аяқталды. Егер болашаққа үңілетін болсақ, бірнеше трендтерді көруге болады. Біріншіден, орыс тілді оппозицияның дәуірі аяқталып, елдің саяси алаңында жаңа жас қазақ тілді саясаткерлер мен ұйымдар пайда болады. Екіншіден, негізгі идеологиялық негізгі бағыттар екі бағыт болады: ұлттық-патриоттық және діни. Мұны барлық

саяси ойыншылар билікте де, оппозицияда да ескеруі керек.

4. Саяси және құқықтық мәдениеттің төмен деңгейі

Саяси мәдениеттің факторын анықтау екі жағынан маңызды. Біріншіден, ол азаматтық қоғам институттары заңды немесе заңсыз факторлар болып табылатындығын және олардың мүдделерді тұжырымдау және саяси үдеріске ықпал ету жөніндегі қызметіне рұқсат етілгенін немесе рұқсат етілмегенін анықтайды. Екіншіден, мәдени саясат адамдардың өз мүдделерін қалыптастырып, ұйымдастыруға және топтық саясатқа қатысуға қабілеті мен ниетіне ықпал етеді. Бірақ, идеологиялық монизм басым болатын саяси жүйеде әдетте абсолюттік биліктің бірыңғай орталығының беріктігін қамтамасыз ету үшін ерікті ассоциативтік қызметінің барлық формалары басылады. Грузиядағы, Украинадағы және Қырғызстандағы саяси элиталардың ауысуы қазақстандық биліктің протоазаматтық қоғам институттарының саясилану мүмкіндігіне қатысты алаңдаушылығының өсуі үшін белгілі бір түрткі болды. Жасыратыны жоқ, ол кезде Қазақстанның ғана емес, Ресейдің де ресми БАҚ-тары бұл үдерістердің артында оппозициялық партияларды ғана емес, үкіметтік емес секторды да қаржыландыратын шетелдік, негізінен америкалық қорлар тұруы мүмкін деген ақпаратты белсенді түрде таратқан болатын. Егер ұзақ уақыт бойы Қазақстан билігі шын мәнінде «тәуелсіз» болған көптеген жергілікті және шетелдік ҰЕҰ-ның қызметіне іс жүзінде назар аудармаса, онда 2004 жылдан кейін бірінші соққы Қазақстанда жұмыс істейтін шетелдік коммерциялық емес ұйымдарға тиді.

5. Азаматтық қоғамды дамыту үшін қажетті әлеуметтік-экономикалық базаның болмауы

Егер азаматтық қоғамның пайда болу шарттарының бірі қорғалуына мемлекет кепілдік беретін жеке меншік негізінде азаматтардың экономикалық дербестігі болып табылады деп қарасақ, онда Қазақстанда аталған азаматтық қоғамды қалыптастыру үшін кең әлеуметтік қор жоқ.

Әңгіме, ең алдымен, Қазақстанда жаһандық қаржылық-экономикалық дағдарысқа дейін де халықтың елеусіз пайызын құрайтын орта класс туралы болып отыр. Сонымен қатар протоорта класс (орта класс пен ауқатсыздықтың шекарасында тұрған әлеуметтік топ) әлдеқайда көп болды. Дағдарыс шынымен де мемлекетте орта классқа ауыр соққы берді. Протоорта классқа немесе тіпті әлеуметтік төмен шекке оралған көптеген қазақстандықтар өздерінің әлеуметтік мәртебелерін жоғалтты. Бізде «жаңа кедейлер» пайда болды.

Бірақ, дәл нарықтық экономика күшті «еріткіш» ретінде авторитарлы режимге ықпал ете алады. Қазақстанның әлсіз тұсы экономикалық өсу айтарлықтай дәрежеде қолайлы сыртқы факторларға тәуелді болып табылады, олар айтарлықтай тұрақсыз және бұл әлемдік тәжірибе көрсетіп отырғандай, нарықтық реформалардың елдің саяси жүйесіне тиімді әсер етуі үшін орта есеппен 20–25 жыл қажет. Экономикалық өсу экономиканы орталықсыздандыруды талап етеді, бұл кем дегенде ішінара саяси либерализациясыз мүмкін емес.

6. Азаматтық бастамалардың толыққанды инфрақұрылымының және елдің қоғамдық-саяси өміріне қатысудың болмауы

Қазіргі уақытта Қазақстандағы протоазаматтық қоғам институттарында саяси үдеріске шектеулі ықпал етудің үш құралы ғана бар:

- мемлекеттік тапсырысты жүзеге асыруға қатысу;
- норма шығарушылық қызметке қатысу;
- БАҚ және әлеуметтік желілерді пайдалану арқылы жанама лоббизм.

Бірінші жағдайда, бұл институттар мемлекет атынан тапсырыс берушімен тікелей байланысқа ие, бұл белгілі бір кезеңдерде үкіметтік емес ұйымның өзі әлеуметтік-саяси сала үшін салдарын есептей алатын белгілі бір жобаларды іске асыру үдерісін бақылауға мүмкіндік береді.

Екінші құралға келетін болсақ, онда «Нормативтік құқықтық актілер туралы» заңына сәйкес, нормативтік құқықтық актілердің жобаларын дайындау жоспарын құрған кезде мемлекеттік және өзге де ұйымдар мен органдардың, соның ішінде ғылыми ұйымдардың, сондай-ақ басқа да мүдделі тұлғалардың ұсыныстары ескеріледі. Олар нормативтік құқықтық актілерді әзірлеуге ұсыныстар жасауға немесе осындай актілердің бастамашыл жобаларын өкілетті органдардың қарауына беруге құқылы.

Яғни, сол ҰЕҰ сарапшылары ресми түрде норма шығарушылық қызметке жіберіледі және тіпті кей кезде жаңа заңдардың қабылдануына атсалысады. Бірақ бұл жүйесілі жұмыс емес, көбінесе саяси монополияға нұқсан келтірместен биліктің өзі мақұлдайтын нақты жобалар.

7. Бизнес пен серіктестік байланыстың төмен деңгейі

Бизнес және қоғам арасындағы өзара қарым-қатынас деңгейі әлі әлеуметтік әріптестік деңгейге шыққан жоқ. Демократиялық принциптерді қолдайтын мықты азаматтық қоғамның болуы бизнестің өзі үшін тиімді. Бұл — бизнес тұрақтылығының кепілі, ертеңгі күнге экономикалық және саяси сенімділік, демократиялық жол бойынша ілгерілеу және жылжу факторы. Бюрократия мен бизнес арасындағы күресте — қоғам соңғысының жағында болғаны дұрыс. Жеке меншікке қол сұқпаушылық, жариялылық, заңдылық және айқындылық қоғамға пайдалы, өйткені олар бюрократия мен бизнесті түсінікті етеді және олар қоғамның бақылауында болады.

Протоазаматтық қоғамның Прокруст төсегі (үйлестіру өлшеуі)

Жалпы, Қазақстандағы азаматтық қоғам институттарына қатысты оның протоазаматтық даму деңгейін ұзақ уақыт бойы сақтаған мемлекет саясатының ерекшеліктерін талдауға тырыссақ, онда бірнеше ерекшелік сипаттарын бөліп көрсетуге болады:

1. Азаматтық қоғам дамуының басымдылықсыздығы

Көптеген ресми құжаттар мен мәлімдемелерде Қазақстанда азаматтық қоғамның қажеттілігі туралы айтылғанымен, мемлекет бұл үдерісті саяси мақсаттылық шегінен шығармауға тырысады. Экономиканың басымдылығы және саясаттың екінші реттілігі туралы тезис айтарлықтай күш пен орасан қаржы ресурстарының негізінен көптеген өршіл экономикалық бағдарламаларға бағытталғанына әкелді. Мүмкін бұл республикада ЖІӨ-нің өсуі әдетте адам дамуы Индексінің жоғарылауымен

байланыспайтындығын түсіндіреді. Тіпті Қазақстанның ЕҚЫҰ-ға төрағалығының өзі елде күшті азаматтық қоғам құру үдерісін жеделдете алмады. Оған қоса, бұл салада іс жүзінде ешқандай оң үрдіс байқалған жоқ.

2. Азаматтық қоғам институттарын саясатсыздандыру

Саяси монополия болған жағдайда саяси үрдіске қатысушылардың құрамы әрқашан шектеулі болады. Бірақ Қазақстанда, мысалы, Өзбекстан немесе Түрікменстан сияқты Орта Азия елдерге қарағанда, қоғамды бақылау механизмі әлдеқайда көп түрлі. Негізінен құқықтық (шектеу заңдарын қабылдау арқылы) және қаржылай бақылау механизмі қолданылады. Бұл, әлеуетті саяси ойыншыларды сүзіп, жақтаушыларды қолдап, саясатқа қарсы келушілерді жазалауға мүмкіндік береді.

Осының аясында билік идеологтарының ұғымдарды терминологиялық ауыстыру бойынша белсенді жұмысы атқарылып келеді, мысалы, «басқарылатын демократия» терминін қолдануымен байланысты. Кезінде саясаттанушы Э. Шилз мұны сәл басқаша — «қамқоршылықтағы демократия» деп атаған. Бірақ осы талпыныстардың барлығының мағынасы Қазақстан үлкен жолдан өтетін демократияға дайын емес тәрізді дегенге келтіреді. Айтпақшы, бұл Қазақстан Республикасында азаматтық қоғамды дамытудың 2006–2011 жылдарға арналған тұжырымдамасында көрініс тауып, онда «қоғам демократиялық дамудың белгілі бір кезеңінде ғана азаматтық болады...» дегенге басымдық берілген. Біздің «демократиялық дамудың белгілі бір кезеңіне» жеткен-жетпегенімізді кім, қашан және қандай критерийлер анықтайтыны белгісіз болғандықтан, бұл өте түсініксіз тезис.

3. «Бөліп ал да билік жаса!» қағидасын жүзеге асыру

Биліктің көзқарасы бойынша Қазақстандағы әлеуметтік-экономикалық және саяси өмірдің барлық сегментін «өзіміздікі» және «өзгенікі» деп бөлу қажет. «Өзіміздікі» деген саяси партиялар тіркеуді және парламентке өту мүмкіндігін оңай алады. Өз кезегінде «өзгенікі» деген партиялық құрылымдар мақсатты түрде көптеген кедергілерге қақтығыса отырып, «аутсайдерлер» позициясына жылжытылады. «Өзіміздікілер» әлеуметтік тапсырыс шегінде мемлекеттік қаржыны игеру үшін БАҚ радиожилікті, теледидарлық эфир және баспа органын тіркеу жөнінде куәлікті тез алады. «Өзгенікілер» mass-media күн сайын тіршілік үшін күреседі. Қазақстандық ҰЕҰ «өзіміздікі» және «өзгенікі» деп жасанды бөлу үрдісі де маңызды мәселе болып табылады.

Эволюция немесе реинкарнация?

Кейбір сарапшылар атап өткендей, «азаматтық қоғам» түсінігінің ресми түсіндірмесі әрқашан тым институционалды болды, өйткені ол тек тіркелген ұйымдарға ғана бағытталған, дегенмен олардан басқа жергілікті мәселелерді шешу үшін пайда болған азаматтардың тіркелмеген бастамашыл топтары да болды. Бірақ бұл жерде мемлекеттің қоғамдық-саяси және экономикалық өмірдегі барлық ойыншыларды тіркеу және лицензиялау тетіктері арқылы бақылауға ниеті және, керісінше, мемлекеттік бақылауды төмендетуге тырысатын азаматтық қоғамның өзінің табиғаты арасында, негізгі қарама-қайшылық туындайды. Оған қоса, жоғарыда келтірілген аңыздарды еске түсірсек, азаматтық қоғам — тіркеу куәлігі бар мекемелердің қарапайым жиынтығы

емес. Сонымен қатар, ол тіркелмеген және бастамашыл топтардың үлкен санын ғана емес, сонымен қатар олардың қызметін белгілі бір ортақ құндылықтары және принциптерімен нығайтады. Ал әлеуметтік желілердің пайда болуымен дәл осындай топтар, соның ішінде волонтерлік қозғалыстар түріндегі әлеуметтік белсенділікті бірте-бірте of-line-нан on-line-ға ауыстырды. Осы жерде «Қазақстанның протоазаматтық қоғамы әлеуметтік қауымдастық формасында дамудың жоғары деңгейіне шығып, көз алдымызда азаматтық белсенділіктің басқа формасы немесе әлеуметтік желілерде біз тек қана протоазаматтық қоғамның реинкарнациясын ғана көріп отырмыз ба?» деген негізгі сұрақ туындайды. Осының екеуіде шығар.

Бір жағынан біздің көз алдымызда мақсаттары мен қатысушылар құрамы бар әр түрлі, әлеуметтік нүктелік мобилизацияның мүлдем басқа түрлері сынақтан өткізілуде.

Әлеуметтік желілер Қазақстандағы қандай да бір оқиғаларға жұртшылықтың қызу реакциясы тұрғысынан «домино әсерін» тудырады. Американдық саяси ғылымда осындай құбылыс «grass roots», яғни кей кезде билікке әсер етуі мүмкін қарапайым халық белсенділігі деп аталады. Қазақстандағы халық белсенділігінің мұндай түрі бірнеше себептер бойынша оң тренд болып табылады. Біріншіден, саяси мәдениеттің деңгейі жоғарылайды, өйткені белгілі бір мәселені шешуге қосылу байқалады. Екіншіден, көптеген адамдар бұрын өмірлік мүдделерінің шетінде болған мәселелер туралы алаңдай бастайды. Үшіншіден, біздің көз алдымызда азаматтық қоғам болашағы негіздерінің бірі болып табылатын волонтерлік қозғалысының мәдениеті өсуде. Ал әлеуметтік

желілердің рөлінің артуы, оның ішінде белгілі бір мәселелер туралы билікке хабарлау тұрғысынан алғанда, жанама немесе тікелей лоббизмнің белгісі болып табылады.

Вачовски ағайындыларының әйгілі «Матрица» ғылыми-фантастикалық трилогиясында негізгі күрес адамдардың денесі қосылған және оның энергиясын ақылды машиналар пайдаланатын, жасанды «Матрица» және жер астында орналасқан Сион атты соңғы адами қала арасында жүргізіледі. Фильмде бұл қала бостандықтың бейнесі болып табылады. Шынайы өмірде Сионның белгілі тұстары әлеуметтік желілерде байқалады, олар кейбір жағдайларда агент Смитке ұқсайтын жабық және бәсекеге қабілеті жоқ саяси жүйелер түрінде «Матрицаны» сайысқа шақырады. Әлеуметтік желілер сол немесе басқа оқиғаға қоғамның қызу әсері тұрғысынан тоғанға лақтырылған тастың нәтижесін жасауда. «Саясаттың салыстырмалы автономды элементтері арасында көптеген өзіндік желілер қалыптаса бастағандықтан, өздігінен ұйымдастыру деңгейі өсіп, бір уақытта мемлекеттік биліктің мәжбүрлеуге негізделген технологиясының мүмкіндіктері әлсіреп барады. Саяси басқару коммуникациясының жүйесі орталықсыздандыру және фрагменттеу жағына дамып жатыр деп белгілеуге болады»².

Қазақстан билігі ақпарат саласын тазартумен, оппозициялық БАҚ құрылымдарынан арылып, мемлекеттік БАҚ толықтыруды арттырумен белсенді түрде айналысып жатқанда, олардың жанында бірте-бірте баламалы ақпарат өрісі қалыптаса бастады, ол өз пікірін білдіріп қана қоймай, тіпті қоғамдық пікірді қалыптастыру арқылы мемлекеттік құрылымдарға жанама қысым көрсетуге талпынады.

² Крайнова К. А. Интернет заманауи саяси басқаруда саяси манипуляция құралы ретінде. Pol itBook журналы. Шығарылым № 2 / 2 013 <http://cyberleninka.ru/article/n/internet-kak-sredstvo-politicheskoy-manipulyatsii-v-sovremennom-politicheskom-upravlenii>.

Сонымен бірге, «араб көктемі» посткеңестікте көптеген элиталарды әлеуметтік желілер бұқараны жұмылдыру және ақпарат көздерін бұғаттауға тырысатын ақпараттық «жарылыс толқынының» әсерін жасау тұрғысынан белгілі бір саяси қауіпті көріп, олардан сақ болуға мәжбүр еткен болуы мүмкін. Интернетқауымдастығының осылай дамуы қазақстандық билікті алаңдатады, себебі әлеуметтік желілерде азаматтық қоғамның жаңа формасы туындауда. Халықтың наразылық көңіл-күйі on-line-ға, әлеуметтік желілерге өтіп кетті. Off-line саяси оппозициямен күрескен билік on-line-дағы «дивандық оппозицияны» қолға алуды ұйғарды. Әлеуметтік желілерді өзәзілдеу үрдісі жалғасады. Егер ерте ме, кеш пе нүктелік немесе жалпы желілік «blackout» туралы шешім қабылданса, онда, негізінен, мұнда дөңгелекті қайта ойлап табудың қажеті жоқ. Мысалы, интернет-ресурстардың жұмысын тоқтата тұру тәртібі «Байланыс туралы» Заңның 41-1-бабының 1-тармағында көзделген, онда былай делінген: «Байланыс желілері және (немесе) құралдары жеке адамның, қоғамның және мемлекеттің мүдделеріне нұқсан келтіретін қылмыстық мақсаттарда, сондай-ақ Қазақстан Республикасының сайлау туралы заңнамасын бұзатын, экстремистік және террористік әрекеттерді жүзеге асыруға, жаппай тәртіпсіздіктерге, сол сияқты белгіленген тәртіпті бұза отырып жүргізілетін бұқаралық (жария) ісшараларға қатысуға шақыруды қамтитын ақпаратты тарату, кәмелетке толмағандарды сексуалдық қанауды және балалар порнографиясын насихаттайтын Қазақстан Республикасының Бас Прокуроры немесе оның орынбасарлары уәкілетті органға байланыс желілерінің және (немесе) құралдарының жұмысын, байланыс қызметтерін көрсетуді,

интернет-ресурстарға және (немесе) оларда орналастырылған ақпаратқа қол жеткізуді уақытша тоқтата тұру жөнінде шаралар қолдану туралы талаппен заңның бұзылуын жою туралы нұсқама енгізеді»³ деп жазылған.

Бірақ, егер билік өзін сыннан қорғап, әлеуметтік белсенділік үшін жаңа жасанды кедергілер жасайтын болса, онда булы қазанның классикалық әсері пайда болады. Желіде «қызыл жалаушалардың» санын арттыру арқылы наразылық көңіл-күймен күресу ұтымды емес, себебі көңіл-күй өздігінен ешқайда кетпейді. Бұл экстремизм және терроризммен күресу, дәстүрлі емес діни бағыттың өкілдеріне сақалын алдырып, сол немесе басқа киімді киюге тыйым салу шараларының бірі сияқты. Керемет болып көрінгенімен, көбінесе тиімсіз. Себебі әлеуметтік желі — бұл қазіргі уақытта билік үшін баламалы ақпарат алатын жалғыз бір канал. Осылайша, Казнеттің арқасында шенеуніктердің қоғамда қандай наразы көңіл-күй, қандай сегменттер бойынша екенін, қандай сұрақтар бойынша және оларды азайту үшін не істеу керек екені жөнінде түсініктері болуы мүмкін. Нәтижесінде, кез-келген заң шеңберіндегі азаматтық белсенділік жасырын бейәлеуметтік басқыншылыққа қарағанда әрқашан ұтымды болады. Интернетсіз де өмір сүре алатын аса радикалды құрылымдардың қызметі мен қауесет-кратия балама ретінде болуы мүмкін. Желілік цензура қоғамнан дауыс және айту мүмкіндігін ғана алып қоймай, сол сияқты биліктің де қоршаған шынайылыққа сәйкесінше әрекет ету қабілетін жояды, бұл қай жағынан алсаң да, жағдайды тұрақсыздандыру қаупін тудырады.

³ «Байланыс туралы» Қазақстан Республикасының 2004 жылғы 5 шілдедегі N 5 67 Заңы (09.01.2018 ж. жағдайына өзгерістер және т олықтырулармен). h https://online.zakon.kz/document/?doc_id=1049207&mode=p&page=5#pos=0;0.

Қазақстандағы коммерциялық емес ұйымдардың қызметін құқықтық реттеу: дамуға арналған шектеулері мен мүмкіндіктері

Роман Подопригора

Каспий университетінің жария құқық ғылыми-зерттеу институты, заң ғылымдарының докторы, профессоры

1. Кіріспе

Коммерциялық емес ұйымдардың қызметін құқықтық реттеу мәселелері коммерциялық ұйымдарға қарағанда әдеттегідей кәсіби заңды салада маңызды қызығушылықтарды тудырмайды.

Бұл тарихи себептерді қоса алғанда, әр түрлі себептермен түсіндіріледі. Кеңестік кезеңде коммерциялық ұйымдар басым түрде мемлекеттік болды, сәйкесінше олардың қызметі Азаматтық кодекстің жалпы ережелерімен реттелді. Құқықтық мәртебесі мүлдем ойландырмайтын, мемлекеттен тыс қарау қиын болған идеологиялық құрылымдардан (партиялық, комсомолдық), сондай-ақ ұжымшарлар, кооперативтер мен кәсіподақтардан басқа жеке ерікті қоғамдар

(қоғамдық ұйымдар) болды, бірақ олар аз болғандықтан арнайы реттеу қажеттілігі болған жоқ⁴.

Посткеңестік кезеңде әртекті мемлекеттік емес ұйымдардың саны артты, олар: ерікті қоғамдар (қоғамдық, діни бірлестіктер); қызмет көрсететін ұйымдар (білім беру, медициналық мекемелер); ақша қаражатын жинақтайтын және бөлетін құрылымдар (қорлар), сондай-ақ арнайы ұйымдар (адвокаттар алқасы, нотариалдық палата, пәтер иелерінің кооперативтері және т. б.).

Мемлекет оларды екі өлшемшартты көрсете отырып, Азаматтық кодексте (1994) заңды тұлғалардың жеке түріне біріктірді: а) пайда

алу мақсатының болмауы және б) алған таза табысты қатысушылар арасында бөлмеу.

Бірақ, азаматтық заңнама заңды тұлғаны тану және мүліктік мәселелерге негізделеді. Ол үшін ұйым бірлестіктің бостандығына саяси конституциялық құқықты жүзеге асыру үшін бе, немесе коммерциялық емес негізде қызмет көрсету үшін құрылады ма, мұның айырмашылығы жоқ.

Кейін, коммерциялық емес ұйымдар мен олардың түрлеріне жеке заңдар шықты: коммерциялық емес ұйымдар туралы (2001), қоғамдық бірлестіктер туралы (1996), діни қызмет және діни бірлестіктер (2011), саяси партиялар (2002), кәсіптік одақтар (2014), тұтынушылық кооперативтер туралы (2001)

⁴ Ол жөнінде толығырақ қараңыз: Подопригора Р. А. Коммерциялық емес ұйымдар туралы заңнама: азаматтық-құқықтық мәселелер // Қазақстан Республикасының және басқа да посткеңестік мемлекеттердің Азаматтық заңнамасы: өткені, қазіргісі, болашағы. ҚР ҰҒА академигі, з. ф. д., профессор М. К. Сүлейменовтің 75-жылдығына арналған халықар. ғылыми-тәжір. конф. материалдары (Алматы, 2016 ж. 29–30 сеқыркүйек) / Жауапты ред. М. К. Сүлейменов.— Алматы: Каспий университеті жеке құқығының ҒЗИ, Қазақстандық Халықаралық Арбитраж, 2017. 203–209 б.

және т.б.⁵ Осы заңдарда азаматтық заңнама нормаларын шығарудан басқа әкімшілік-құқықтық сипаттағы ережелер пайда болды: міндетті тіркелу, коммерциялық емес ұйымдардың қызметін бақылау, мемлекеттік органдарға есептілік. Ең алдымен, ол Қазақстанда үкіметтік емес ұйымдар деп аталатын азаматтық қоғам ұйымдарына қатысты болды. Мемлекеттің осындай ұйымдарға қырағы қарауы бір жағынан әкімшілік құралдарын пайдалануды түсіндіреді, ал басқа жағынан, мемлекет азаматтық қоғамның ұйымдарына ықпал етудің басқа құралдарын іздеуге мәжбүрлейді, ол: қаржыландырудың, әріптестіктің әр түрлі формалары, жекелеген қызметтерін тапсыру.

Әрине, қазіргі заманғы заңнама кеңестік заңнамадан айырмашылығы, коммерциялық емес ұйымдардың әртүрлі салалардағы қызметі үшін әртүрлі мүмкіндіктерді қарастырады: мүлік, еңбек қатынастары, қоғамдық өмірге қатысу, мемлекетпен серіктестік, әлеуметтік жұмыс және т. б.

Тәуелсіздік жылдарында қалыптасқан құқықтық реттеу жетілдіруді және қазіргі заманғы сын-қатерлер мен проблемаларға неғұрлым барабар ден қоюды қажет ететіні де анық.

2. Коммерциялық емес ұйымдардың қызметін заңнамалық шектеу

Қазақстандық заңнамада коммерциялық емес ұйымдардың қызметіне шектеулер саны көп.

Барлық коммерциялық емес ұйымдарға тән шектеулер бар.

Мәселен, коммерциялық емес ұйымдарға олардың құрылтай құжаттарымен көзделген қызмет түрлерін ғана жүзеге асыруға болады (Коммерциялық емес ұйымдар туралы заңның 32 бабы 1 т. сәйкес, Коммерциялық емес ұйым Қазақстан Республикасының заңдарында тыйым салынбаған және коммерциялық емес ұйымның мақсаттарына сәйкес келетін, оның құрылтай құжаттарында көзделген бір немесе бірнеше қызмет түрін жүзеге асыра алады). Заңды тұлғаның мақсаттарына қарсы келетін қызметті жүйелі түрде жүзеге асыру, коммерциялық емес ұйымның таратылуына негіздердің бірі болып табылады (Қазақстан Республикасы Азаматтық кодексінің 49 бабы 2 т. 4 т. п).

Жарғылық емес қызмет прокуратура органдарының ұсынысы негізінде сот шешімі бойынша коммерциялық емес ұйымның қызметін тоқтатуға себеп болуы мүмкін (Коммерциялық емес ұйымдар туралы заңның 42 бабы 1 т.).

Шет мемлекеттер, халықаралық және шетелдік ұйымдар, шетелдіктер мен азаматтығы жоқ адамдар өтеусіз негізде беретін қаражат есебінен қызметін жүзеге асыратын коммерциялық емес ұйым мемлекеттік кіріс органдарына осы қаражатты пайдалануы туралы есепті ұсынады. (Коммерциялық емес ұйымдар туралы заңның 41 бабы 2 т). Кейінірек бұл міндет Салық кодексінде жазылды (2008 және 2017 ж.). Бұл талаптың ерекше қажеттілігі жоқ, себебі коммерциялық емес ұйымдар онсыз да мемлекеттік органдарға есеп ұсынады, ал операциялардың заңдылығын банктер және сол мемлекеттік органдар қадағалайды. Оған қоса, аталған талаптың Салық кодексіндегі реттелуі

әдеттен тыс болып көрінеді, себебі оның салықтық міндеттермен ешқандай байланысы жоқ.

Коммерциялық емес ұйымдарды басқару органдарының типтік құрылымды орнатуы ерекше шектеу болып табылады: жоғары басқару органы, басқарудың атқарушы органы, бақылау органы; сондай-ақ, жоғары басқару органының ерекшеленген құзірет мәселелерін анықтау (Коммерциялық емес ұйымдар туралы заңның 39 бабы). Осындай қатаң нұсқаулар коммерциялық емес ұйымдарға олардың талаптарына сәйкес басқару сұлбасын пайдалануға мүмкіндік бермейді.

Шектеу ретінде, сол сияқты коммерциялық емес ұйымдардың мемлекеттік тіркеуден өткендегі аса қатаң процедураларын қарастыруға болады, процесс барысында мемлекет осындай ұйымдардың мүліктік мәртебесін танып қана қоймай, олардың пайдалылығын, қоғамға қауіпін және т. б. бағалайды.

Шектеулер коммерциялық емес ұйымдардың жекелеген түрлеріне де қатысты болуы мүмкін және коммерциялық емес ұйымдар туралы жалпы заңда да, сонымен қатар, арнайы заңдарда да болуы мүмкін.

Қоғамдық бірлестіктердің (Қоғамдық бірлестіктер туралы Заңның 5 бабы) және діни бірлестіктердің (Діни қызмет және діни бірлестіктер туралы Заңның 3 бабы 11 т.) тіркеусіз қызметін жүзеге асыруға салынатын шектеуді ерекше атап өтуге болады. Аталған шектеу Қазақстан Республикасының Конституциясына сияқты мемлекет өзіне алған халықаралық міндеттерге де қайшы келеді,

⁵ Қараңыз, мысалы: Климкин С. И. 2001 ж. 16 қаңтардағы № 142-II «Коммерциялық емес ұйымдар туралы» Қазақстан Республикасының Заңына құқықтық мониторинг < https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=34713097#pos=4;-106>. Посещен 14 октября 2021 г.

Кей кездері әр түрлі коммерциялық емес ұйымдардың мәртебесі нақты салаға арналған заңдарда бекітіледі (Халық денсаулығы және денсаулық сақтау жүйесі туралы кодекс (2020), Білім беру туралы заңы (2007), Мемлекеттік мүлік туралы заң (2011) немесе сол не басқа қызмет туралы (Қазақстан Республикасындағы мемлекеттік әлеуметтік тапсырыс, үкіметтік емес ұйымдарға арналған гранттар және сыйлықақылар туралы заң (2005), Қайырымдылық туралы заң (2015)).

себебі адамның фундаменталдық құқықтарын іске асыруға кедергі жасайды.

Қоғамдық және діни бірлестіктердің қызметіне аумақтық шектеулер негізсіз және оларды республикалық, облыстық және жергілікті бірлестіктерге бөлу қажеттілігінен туындамаған жағдайда жасалады.

Жеке мекеме, қоғамдық бірлестік, коммерциялық емес акционерлік қоғам, қоғамдық, корпоративтік және жеке қорлар нысанында құрылған комерциялық емес ұйымдар, қауымдастық (одақ) нысанындағы заңды тұлғалардың бірлестігі тиісті мемлекеттік органға өзінің қызметі туралы жыл сайын мәлімет беруге міндетті (Коммерциялық емес ұйымдар туралы заңның 41 бабы 5 т.). Бұл міндет кемсітушілік болып табылады, себебі тек қана коммерциялық емес ұйымдар үшін белгіленген.

Сондай-ақ, құқықтық жауапкершіліктің барлық қағидаттарын бұза отырып, белгісіз бұзушылықтар үшін жазаланатын қоғамдық бірлестіктердің әкімшілік жауапкершілігі туралы проблемалық баптарды атап өту маңызды. Мәселен, Әкімшілік құқық бұзушылық туралы Заңның (2014) 489 бабы 2 бөлігіне сәйкес, қоғамдық бірлестік басшыларының, мүшелерінің не қоғамдық бірлестіктің Қазақстан Республикасының заңнамасын бұзатын әрекеттер жасауы жауапкершілікке тартуға жатады. Бұл ретте ескерту немесе айыппұлдан басқа санкция қоғамдық бірлестіктің қызметін үш айдан бастап алты айға дейін тоқтатуды көздейді. Егер өзге жағдайларда субъектілер нақты құқық бұзушылық үшін жауапкершілікте болса, ал қоғамдық бірлестіктер барлық мүмкінді және нақты құқық бұзушылықтары үшін Қазақстан Республикасының заңнамасын бұзатын әрекеттері үшін деген тұжырымдамамен қамтылады.

3. Коммерциялық емес ұйымдарды дамытуға арналған құқықтық мүмкіндіктер

Коммерциялық емес ұйымдарды дамытудың құқықтық мүмкіндіктері құқықтық реттеудің тұжырымдамалық мәселелерін де, құқықтық-техникалық сипаттағы мәселелерді де шешумен байланысты. Атап айтқанда, оларға келесілер жатады:

1. Құқықтық реттеуді жеке құқық мәселелеріне қатысты және коммерциялық емес ұйымдарды құру және олардың қызметін, заңды тұлға және мүліктік жағдайды тоқтату мәселелерін шешетін және жария құқық мәселелеріне қатысты деп бөлу: бірлестіктер бостандығы құқығын жүзеге асыру, мемлекеттік органдармен өзара іс-қимыл, қоғамдық өмірге қатысу.
2. Мұндай ұйымдардың жаңа нысандарын құру мүмкіндігінсіз коммерциялық емес ұйымдардың жабық тізбесін құру.
3. Көбінесе полициялық мемлекетке тән атавизмді нормативтік құқықтық актілерден жою. Атап айтқанда қоғамдық және діни бірлестіктерді міндетті түрде тіркеу немесе шетелдік қаржыландыру туралы есеп ұсынуды.
4. Коммерциялық емес ұйымдардың арнайы құқық қабілеттілігінен (жарғылық мақсаттар мен міндеттермен байланыс) шығу. Бұл коммерциялық емес қызметтің барлық түрлеріне абсолютті рұқсат дегенді білдірмейді, алайда кез келген қызметпен айналысуға тыйым салу арнайы заңдарда белгіленуі керек.
5. Коммерциялық емес ұйымдарға өзінің басқару жүйесін дербес орнату құқығын беру.

6. Қоғамдық және діни бірлестіктерді республикалық, аймақтық және жергілікті деп қатаң бөлуден бас тарту немесе жергілікті және аймақтық діни бірлестіктердің қызметіне аймақтық шектеулерден бас тарту.

7. Қоғамдық және діни бірлестіктерге заңды тұлғаның жеке түрі (заңды тұлғалардың бірлестігі (одағы)) ретінде емес, қоғамдық немесе діни бірлестік ретінде танылатын көп деңгейлі бірлестіктер құру құқығын беру.

8. Тек қана филиалдар мен өкілдіктерді емес, сондай-ақ көп буынды қоғамдық немесе діни бірлестіктерді, көп буынды бірлестіктердің құрамына кіретін заңды тұлғаларды құрылымдық бөлімше ретінде тану.

9. Заңды тұлғаның мақсаттарына қайшы келетін қызметті жүйелі түрде жүзеге асырған жағдайда коммерциялық емес ұйымды жою туралы ережені алып тастау.

10. Коммерциялық емес ұйымдарды келесі әрекеттері үшін әкімшілік жауапкершілігі туралы ережені алып тастау:

- қоғамдық бірлестік басшыларының, мүшелерінің не қоғамдық бірлестіктің осы қоғамдық бірлестіктердің жарғыларында айқындалған мақсаттар мен міндеттердің шегінен шығатын әрекеттер жасауы (ӘҚБК 489 бабы 1 б.);
- діни бірлестіктің өз жарғысында көзделмеген қызметті жүзеге асыруы (ӘҚБК 490 бабы 4б.);

- қоғамдық бірлестік басшыларының, мүшелерінің не қоғамдық бірлестіктің Қазақстан Республикасының заңнамасын бұзатын әрекеттер жасауы (ӘҚБК 489 бабы 2 б.);
- коммерциялық емес ұйымдардың үкіметтік емес ұйымдармен өзара іс-қимыл саласындағы уәкілетті органға олардың қызметі туралы анық емес немесе жалған мәліметтерді ұсынбауы, уақтылы ұсынбауы (ӘҚБТК-нің 489–1-бабы);
- шет мемлекеттерден, халықаралық және шетелдік ұйымдардан, шетелдіктерден, азаматтығы жоқ адамдардан ақша және (немесе) өзге де мүлік алу және олардың жұмсалуды туралы мәліметтерді беру тәртібін бұзуы (ӘҚБК 460–1 бабы);
- Шет мемлекеттерден, халықаралық және шетелдік ұйымдардан, шетелдіктерден, азаматтығы жоқ адамдардан ақша және (немесе) өзге де мүлік алатын тұлғалардың материалдарды жариялау, тарату және (немесе) орналастыру тәртібін бұзуы (ӘҚБК 460–2 бабы).

Көрсетілген ұсыныстардың бірі жеңіл шешілуі мүмкін. Басқалары заңнаманы тереңнен түгендеуді талап етеді. Бірақ, нәтижесінде коммерциялық емес ұйымдардың болуы және қызметі жайлырақ болады.

4. Қорытынды

Коммерциялық емес ұйымдардың қызметін құқықтық реттеу күрделілігі әр түрлі себептермен түсіндірілуі мүмкін: осындай реттеу тәжірибесінің болмауы; оларға бірдей тәсіл қолдануды болдырмайтын коммерциялық емес ұйымдардың көп түрлілігі; қоғамдық бірлестік ұйымдарына мемлекеттің қырағы қарауы, ол әкімшілік институттарды және т. б. артық қолдануды топшылайды.

Қазақстанның посткеңестік тарихында салыстырмалы либералды заңнама (өткен ғасырдың 90-шы жылдарының басы және ортасы) және коммерциялық емес ұйымдарды бақылау және қадағалауға назар аударылған (кейінгі жылдары) заңнамамен байланысты түрлі кезеңдерді анықтауға болады.

Коммерциялық емес ұйымдардың ең көп бөлігінен тұратын азаматтық секторды күшейтпей мемлекетті және қоғамды одан әрі дамыту мүмкін емес екені анық. Белсенділікке жол бермеуге бағытталған тәсілдер коммерциялық емес ұйымдарды дамытуға бағытталған тәсілдерге, қоғамдық және мемлекеттік проблемаларды шешуде мемлекеттік органдармен олардың әріптестігін кеңейтуге ауысуы керек. Бұнда коммерциялық емес ұйымдардың құқықтық мүмкіндіктері мен қызмет шегін анықтайтын заңнама үлкен рөл атқаруы қажет.

Заңнаманы дамыту процесінде коммерциялық емес ұйымдардың өздерін қатыстыру қажет. Қазіргі таңда ол үшін әр түрлі институционалдық және құқықтық мүмкіндіктер құрылған (мемлекеттік органдар жанындағы қоғамдық кеңестер, «ашық НҚА» порталы, ашық талқылаулар, мемлекеттік органдарға өтініштер). Бірақ қатыстыру таңдамалы және формалды түрінде болмай, реттеуде пікірлер мен тәсілдердің барлық спектрін ескеретіндей болуы қажет. Тек қана осындай шартта азаматтардың, олардың бірлестіктері мен ұйымдарын, қоғам және мемлекет мүддесін ескеретін коммерциялық емес ұйымдар туралы заңнама сапалы болады.

КЕҰ қызметін қаржыландыру және оған салық салу: қауіп-қатерлер және оларды шешу жолдары

Наталья Янцен
«Салықтық мәдениетті қалыптастыру» ҚҚ

Қазақстандағы коммерциялық емес ұйымдардың қаржылық тұрақтылығы және жалпы қаржылық қызметі үкіметтік емес ұйымның (ҮЕҰ) коммерциялық емес ұйым ретіндегі ерекше құқықтық мәртебесіне байланысты көптеген факторларға әсері бар.

Қызметтің ерекшелігі ҮЕҰ қаржылық тұрақтылығына қалай әсер ететінін толығырақ қарастырайық.

1. ҮЕҰ қызметі тек қана жарғылық мақсаттар мен міндеттердің шегінде болуы мүмкін

Мысалы, ұйым мүгедек адамдарды сауықтырумен айналысатын болса, онда кәсіпкерлік қызметті осы мақсат шегінде ғана жүзеге асыруға болады. Егер ол, мысалы кофе-автоматтарда кофе сату сияқты қосымша табыс табуды жоспарласа, ол жарғыны және жарғылық қызметті бұзушылық деп бағалануы мүмкін.

Бұл талап мемлекеттік гранттар мен мемлекеттік әлеуметтік тапсырыс алу конкурсына қатысуға да қолданылады.

Сондықтан да, егер КЕҰ өз қызметінің түрлерін Жарғыда көрсетілген міндеттерден қарағанда кеңейтіп, қаржыландырғысы келсе, ол Жарғыға өзгерістер енгізуі қажет. Онсыз КЕҰ-да жеңілдікпен салық салуға келмейтін табыс түрінде Жарғыда жоқ қызметке алынған табысты мойындауға салықтық тәуекелі болады. Ал салықтық тексерістің негативті қойылымы корпоративтік табыс салығын (бұл әрі мәтін бойынша — КТС) қосымша есептеп, айыппұл мен өсімпұлді есептеуге әкеледі.

Бұл шарт салықтық жеңілдіктерді қолдануға да қатысты. Өйткені заңнамада көзделген түрлі түрдегі өтеусіз табыстарға арналған барлық салықтық жеңілдіктер (гранттар, қайырымдылық және демеушілік көмек және т. б.) қызметті жарғылық мақсаттар мен міндеттер шеңберінде жүзеге асырған жағдайда беріледі.

Осылайша, ҮЕҰ-ның кәсіпкерлік кірістеріне қатысты заңнаманың осы талабы ҮЕҰ-ның қаржылық тұрақтылығы үшін өзіндік шектеу болып табылады.

2. КЕҰ-ның әр түрлі көздерден қаржыландыру алуға мүмкіндігі

Қаржыландыру көзі коммерциялық емес сияқты кәсіпкерлік табыстар да болуы мүмкін:

халықаралық, шетелдік және қазақстандық ұйымдардың гранты; «Азаматтық бастамаларды қолдау орталығы» КЕАҚ арқылы мемлекеттік грант; заңды және жеке тұлғалардан қайырымдылық және демеушілік көмек; мүшелік жарналар түріндегі коммерциялық емес табыстар;

Жарғыда қарастырылған, соның ішінде мемлекеттік әлеуметтік тапсырыс, сондай-ақ депозиттер бойынша сыйақымен көзделген қызметтік әлеуметтік түрлерінен түскен коммерциялық емес табыс.

Әр түрлі, көп қаржыландыру көздерінің кең мүмкіндігі оларды сәтті пайдаланған кезде КЕҰ қаржылық тұрақтылығына ықпал етеді. Сонымен қатар, соңғы бірнеше жыл ішінде КЕҰ-ны шетелдік және халықаралық донорлардың гранттық қаржыландыруы айтарлықтай азайды. Елде бұрын қазақстандық КЕҰ-ға гранттар бөлген бірнеше шетелдік коммерциялық емес ұйымдардың өкілдіктері жабылып қалды. ҮЕҰ-ды халықаралық және шетелдік ұйымдардан қаржыландырудың тікелей және 100% бюджет қаражатына тәуелді және мемлекет алдында оның гранттар бойынша шығыстары есеп беретін арнайы құрылған «Азаматтық бастамаларды қолдау орталығы» КЕАҚ құрылымы арқылы мемлекеттік қаржыландыруға белгілі бір мөлшерде асып кетуі байқалды. Осылайша, мемлекет тарапынан қаржыландыру шетелдік гранттық қаржыландыруды ішінара алмастырды, бірақ бұл ҮЕҰ рөлі мен қызметін қажетті және мемлекет рұқсат еткен шараларға дейін азайтты.

3. Салықтық жеңілдіктердің болуы

Коммерциялық емес ұйымдарда салық салу бойынша бірқатар жеңілдіктер бар. Атап айтқанда, ҮЕҰ-ның гранттар, қайырымдылық және демеушілік көмек, алынған мемлекеттік әлеуметтік тапсырыс, депозиттер бойынша сыйақылар түріндегі табыстарына корпоративтік табыс салығы салынбайды. Гранттар, қайырымдылық және демеушілік көмек түріндегі өтеусіз кірістер жөніндегі қызмет ҚҚС бойынша айналым деп танылмайды.

Сондай-ақ, ҚР резиденттері болып табылатын жеке тұлғаларға гранттық қаражаттан (еңбекақыдан басқа) әр түрлі төлемдер; ҮЕҰ жарғылық мақсаттары шеңберінде қызмет бойынша жеке тұлғалар үшін төленген жол жүру, тұру және тамақтану шығыстары жеке

табыс салығынан және әлеуметтік төлемдерден босатылады. Қазақстан Республикасының резиденттері болып табылатын жеке тұлғаларға ҮЕҰ көрсететін қайырымдылық және демеушілік көмек жеке табыс салығы мен әлеуметтік төлемдерге жатпайды. Жұмыс берушінің қызметкерлердің гранттар бойынша алған табысы түріндегі шығыстары әлеуметтік салықтан босатылды; сондай-ақ жылжымайтын мүлік пен жерді иеленуге байланысты басқа да салықтық жеңілдіктер бар.

Салықтық жеңілдіктердің болуы ҮЕҰ-ға қолда бар қаржы ресурстарын салықты үнемдеу есебінен үлкен көлемде пайдалануға мүмкіндік береді, бұл қаржылық тұрақтылыққа ықпал етеді. Алайда, салық салу саласында ҮЕҰ қызметін осал ететін, оның ішінде қаржылық тұрақтылық тарапынан шешілмеген бірқатар мәселелер бар.

Олардың кейбіреуін қарастырайық:

1. Салық салу мақсатында коммерциялық емес деп танылмаған ҮЕҰ-ның жеңілдікті пайдалану мүмкіндігінің болмауы

ҚР Салық кодексінің 289-бабында көрсетілгендей, қызметін қоғамдық мүдделерде жүзеге асыратын және мынадай екі шартқа сәйкес келетін коммерциялық емес акционерлік қоғамдарды, мекемелерді, үй-жайлардың (пәтерлердің) меншік иелері кооперативтерінен, көппәтерлі тұрғын үй мүлкінің меншік иелері бірлестіктерінен басқа тұтыну кооперативтерін қоспағанда, Қазақстан Республикасының азаматтық заңнамасына сәйкес коммерциялық емес мәртебесі бар ұйым коммерциялық емес деп танылады:

- кіріс ретінде кіріс алу мақсаты жоқ;

- алынған табысты немесе мүлікті қатысушылар арасында бөлмейді.

Осылайша, қоғамдық бірлестіктің, қордың, діни бірлестіктің, заңды тұлғалар бірлестігінің, қауымдастықтың (одақтың), пәтерлердің (үй-жайлардың) меншік иелері кооперативінің ұйымдық-құқықтық нысандарында және заңнамалық актілерде көзделген өзге де нысанда тіркелген ҮЕҰ-лар салық салу мақсатында коммерциялық емес ұйымдар болып танылады және ҮЕҰ үшін көзделген салық жеңілдіктерін пайдалануға құқылы. Басқа ұйымдастырушылық-құқықтық нысанға нотариалдық палаталар, адвокаттар алқасы, аудиторлар палатасы және бағалаушылар палатасы жатады. Олардың құқықтық жағдайының ерекшеліктері жеке заңнамалық актілермен реттеледі. Ал әділет органдарында мекемелер, тұтыну кооперативтері нысанында тіркелген коммерциялық емес ұйымдар, ПИК/ПМК-ден басқа, салық салу мақсатында коммерциялық емес ұйымдар болып танылмайды. Сәйкесінше ҮЕҰ үшін қарастырылған салық жеңілдіктерін пайдалана алмайды.

2. «Грант» түсінігінің шектелген анықтамасының болуы және сәйкесінше гранттар бойынша салықтық жеңілдіктерді пайдаланудың мүмкін болмауы

Салық кодексі Үкімет бекіткен грант берушілердің тізімі, яғни мемлекет қазақстандық ҮЕҰ-ға гранттар түрінде өтеусіз қаражат беруге рұқсат берген халықаралық, шетелдік және қазақстандық ұйымдар көзделген «грант» сияқты табыс түріне анықтама береді. Демек, қазақстандық ҮЕҰ-ға грант беруге мүмкіндігі және ниеті бар әрбір шетелдік/халықаралық/қазақстандық ұйым ҚР аумағында грант беруші болып танылмайды. Осындай «гранттарды» ала отырып, ҮЕҰ гранттық қаражат үшін ҚР Салық кодексіндегі жеңілдіктерді пайдалана алмайды.

Бұл жағдай негізсіз шектеулер енгізіп қана қоймай, ҰЕҰ мен салық органдарының қызметінде Салықтық тексерулер шеңберінде даулы мәселелерге алып келген қателердің туындауына ықпал етеді.

3. Қайырымдылық көмекке не жататынын түсінудегі заңнамалық шектеулерге байланысты жеке тұлғаларға ҰЕҰ беретін қайырымдылық көмек бойынша жеңілдіктерді қолданудағы қиындықтар

ҚР Салық кодексіне сәйкес, қайырымдылық көмек — бұл жеке тұлғаларға әлеуметтік қолдау түріндегі көмек. Әлеуметтік қолдау дегеніміз жеке тұлғалардың белгілі бір санаттарына көмек; бұл санаттардың тізімдері ондаған нормативтік актілерге шашыраңқы және оларды әлі де оқшаулау қажет. Нормативтік актілер бойынша қазуды талап ететін» тізімдік «тәсіл қиын қаржылық жағдайға тап болған, бұл ретте мүгедек болып табылмайтын зейнеткерлер белгілі бір санаттардың ешқайсысына кірмейтіндігіне, демек, қайырымдылық көмекке жүгіне алмайтындығына алып келді. Ауыр және қымбат емдеуді қажет ететін жекелеген аурулар да осы санатқа жатпайды, және т. б., және т. с. с.

Нәтижесінде, көмекті өте қажет ететін тұлғаларға, бірақ осындай «тізімдік» тәсілмен мемлекет әлеуметтік осал адамдар ретінде қарастырмағандықтан, нақты көрсетілген қайырымдылық көмек үшін ҰЕҰ салық төлеуге мәжбүр.

4. Оң баға айырмасынан корпоративтік табыс салығын төлеу қажеттілігі

Өз қызметіне шетелдік валютада гранттық және басқа да қаражат алатын коммерциялық емес ұйымдар өздерінің қоғамдық жобаларын қатаң түрде бюджет бойынша және қаражатты мақсатты пайдалана отырып жүзеге асыруға

міндетті. Бұл ретте алынған қаражат донормен келісім бойынша талап етілетін мерзімдерде ұлттық валютаға (теңгеге) айырбасталады. Әдетте, бұл оларды банктік шотқа алған кезде емес, күнтізбелік жоспарға сәйкес әлеуметтік жобаны орындау барысында болады. Нәтижесінде оң бағамдық айырма жиі туындайды, ол бүгінгі күні ҰЕҰ кірістерінің жеңілдікті түрі болып табылмайды және басқа заңды тұлғалармен жалпы негізде корпоративтік табыс салығы салынуға жатады.

ҰЕҰ бюджеттерінде бағамдық айырмадан корпоративтік табыс салығына арналған шығыстар көзделмеген, ол өз мәні бойынша іс жүзінде алынған ақша емес, валюталық қаражатты есепке алудың белгілі бір есептік шамасы, олардың ұлттық валютаға аудармасы болып табылады.

Қоғамдық жобаларға шығын қандай валютада кетіп жатқанына қарамастан нақты барлық қаражатты коммерциялық емес ұйым донормен келіскен мақсаттар мен міндеттерге толық көлемде шығындауға және бюджет бойынша есеп беруге міндетті, сондықтан бағам айырмасы бойынша табыс тек қана қағазда қалады. КТС төлеу қажеттілігі коммерциялық емес ұйым үшін нақты табыспен бекітілмеген әділетсіз салықтық салмақ болып табылады. Бүгінде ол КЕҰ қаржылық тұрақтылығына ықпал етпейтін мәселе сұрақ болып табылады.

Бұл ретте Салық кодексінде ұқсас жағдайда бас кеңсенің филиалдар мен өкілдіктерді қаржыландыру ретіндегі валюта қаражатының түсіміменкурстық айырмашылығынан қайта есептеу кіріс деп танылмайтындығы оқиғасы бар. Коммерциялық емес ұйымдардың бағам айырмасына қатысты ұқсас көзқарас осы мәселенің шешімі болатын еді.

5. ҰЕҰ қызметін қолдау және ҚР-да қайырымдылықты дамыту үшін бизнес және жеке тұлғаларға арналған салықтық ынталандырудың болмауы

Бүгінгі таңда ҚР салықтық заңнамасында ҰЕҰ-ға қолдау көрсетуге мүмкіндік беретін бизнес ұйымдары үшін бір ғана салықтық жеңілдік бар. Бірақ оны, жеңілдік деп айту өте қиын. Шын мәнінде мемлекет заңды тұлғаның таза табысынан корпоративтік табыс салығын салуда аз процентке (мониторингке жататын ірі бизнес үшін 3%, қалған бизнес үшін 4%), оның табысынан қосымша шегерім жасауға рұқсат береді. Яғни, мемлекет ҰЕҰ-ға берілген көмекті бизнестің коммерциялық шығындарына теңестіруге және осы шығындардан қазынаға корпоративтік табыс салығын алмауға рұқсат береді. Осы «жеңілдікті» салық кодексінің көзқарасы бойынша жалпыға белгіленген салық режимінде жұмыс істейтін және табысты болып табылатын заңды тұлғалар ғана пайдалана алады. Бірақ іс жүзінде шағын бизнестің барлығы және орта бизнестің көп бөлігі арнайы салық режимінде жұмыс істейді; салық кодексінің көзқарасы бойынша барлығы табысты емес, дей тұрғанмен бухгалтерлік есеп бойынша солай болуы мүмкін. Сондықтан, берілген көмекті өзінің салықтық шығыны ретінде санайтын ұйымдардың саны өте аз. Сонымен қатар, біздің ойымызша осындай заңнамалық тәсіл ҰЕҰ-ны қолдау және қайырымдылықты дамыту үшін ынта емес, себебі бизнес үшін пайдалы емес және көмек көрсетуге тырысуды еш қолдамайды. Ол тек қана мемлекеттің бизнесте осындай шығындар болуымен келісімі болып табылады.

6. Мемлекеттік кірістер органдарына шетелдік қаржыландыру бойынша есептілікті қоса алғанда, мемлекеттік органдар алдындағы есептілік. ҚР банктері тарапынан ҰЕҰ кірістері мен шығыстарын бақылау

Қазіргі уақытта ҰЕҰ-ға қаражаттың түсуін бақылау «Қылмыстық жолмен алынған кірістерді заңдастыруға (жылыстатуға) және терроризмді қаржыландыруға қарсы іс-қимыл туралы» ҚР Заңының негізінде және осы заңның негізінде қабылданған «Қаржы мониторингі субъектілерінің қаржы мониторингіне жататын операциялар туралы мәліметтер мен ақпаратты беру қағидаларын және күдікті операцияны айқындау белгілерін бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Қаржы министрінің 2020 жылғы 30 қыркүйектегі № 938 бұйрығының негізінде жүзеге асырылады.

Бұйрыққа сәйкес коммерциялық емес ұйымдардың барлық түсімдері мен шығыстары тек ҰЕҰ мәртебесіне байланысты «күдікті операция белгілері бар» санатына жатады. Банктер ҰЕҰ-ның барлық операцияларын бақылауға және мәліметтерді іс жүзінде болып жатқан қаржылық бақылау жөніндегі агенттікке беруге міндетті. Өз кезегінде, қаржылық бақылау агенттігі деректерді салық органдарына береді. Бұдан әрі алынған мәліметтер ҰЕҰ-ға ҚР салық органдарына ұсынуға міндетті шетелдік қаржыландыру жөніндегі мәліметтермен салыстырылады, өйткені мемлекет шетелдік қаржыландыру бойынша есептілік арқылы коммерциялық емес ұйымдардың түсімдері мен шығыстарын бақылайды, олардың мерзімдерін немесе мазмұнын бұзғаны үшін әкімшілік санкциялар, айыппұлдарды, коммерциялық емес ұйымдардың қызметін тоқтата тұруды және таратуды қоса алғанда қолданылады.

Мұндай бақылау қаржыландыру бақылауға және есептілікке жататын қызмет түрлерін, сондай-ақ есептілікті толтыру тәртібін сипаттау кезінде заңнама белгісіз болып табылатындықтан ҰЕҰ қызметі үшін орасан зор қауіп-қатер туғызады. Бұл белгісіздіктер ҰЕҰ мен салық органдарының бірдей сұрақтарға полярлы түрде әр түрлі жауап беретін нормаларды әр түрлі және екіұшты түсінуге әкеледі.

Бұдан басқа, Салық кодексінде коммерциялық емес ұйымдардың шетелдік қаржыландыру бойынша мәліметтер ұсыну жөніндегі міндеттемелерін орындауын бақылаудың нақты алгоритмі жоқ, сондықтан бақылау тетіктері ерікті түрде қолданылады. Сайып келгенде, бұл қайшылықты жағдайларға, қандай да бір себептермен бейтараптандыру қажет ҰЕҰ-ға салық органдары арқылы мемлекет тарапынан жазалау шараларын нақты қолдану мүмкіндігіне әкеледі.

Шетелдік қаржыландыру бойынша есепті болмашы бұзған үшін ескерту қарастырымаған, тек қана айыппұл санкциялары көзделген. Мысалы, ҰҰҰ құжатының нөміріндегі қателік үшін 200 АЕК-ға дейін (2021 жылы бұл 583 400 теңге) қызметін тоқтатумен жазалауы мүмкін. Есепті уақытында ұсынбаған үшін айыппұл 100 АЕК құрайды (291 700 теңге). Бұзушылықтардың өздері болмашы болып табылатындықтан, салықтардың ешқандай қосымша есептелуіне әкеп соқтырмайды, мемлекет пен қоғамға қандай да бір қауіп төндірмейді, ал санкциялар тым жоғары, оның үстіне, ескертулер қарастырылмаған. Қазірдің өзінде жауапкершілікке тарту бойынша қылмыстық қудалау прецеденттері бар және ол Қазақстан Республикасындағы сайлауды бақылауға қатысқан ҰЕҰ-ға қатысты ғана қолданылған.

Сол сияқты ҰЕҰ секторы мен қайырымдылықты мемлекеттік бақылау және реттеу одан әрі қатая түсетін үрдіс алаңдатады. Атап айтқанда қазіргі уақытта қайырымдылық туралы заңнамаға түзетулер енгізу талқыланды, оның мағынасы мемлекет жасаған тізімге кіретін ұйымдар ғана қайырымдылық қызметімен айналыса алады. Біздің ойымызша бұл Қазақстанда қайырымдылық пен ҰЕҰ одан әрі дамыту мүмкіндігін бермей қоймай, едәуір азайтады. Қаржылай ынталандырудың орнына мемлекет қайтадан мейірімді істерді қатаң реттеуді ұсынады. Бұның бәрі ҰЕҰ қаржылық тұрақтылығына әкеле жатқан жоқ, себебі оның қайырымдылық көмекті жүзеге асыру және оған арнайы мемлекеттік рұқсатынсыз қаржыландыру алу мүмкіндігін жоюды. Қазіргі уақытта белгілі топтарды әлеуметтік қорғаумен, қайырымдылықпен қатар айналысатын көптеген комерциялық емес ұйымдарда енді қайырымдылық көмекті қалай көрсетеміз деген сұрақ туындайды.

Осылайша, бір жағынан, заңнама тарапынан ҰЕҰ секторының қаржылық тұрақтылығына ықпал ететін салықтық жеңілдіктер бар. Бірақ басқа жағынан ҰЕҰ қызметін салықтық әкімшілеу, шетелдік қаржыландыруы бар кез келген ҰЕҰ-ға қолдануға болатын болмашы құқық бұзушылықтар үшін үлкен айыппұл санкциялары, қайырымдылықты мемлекеттік реттеу және бақылау үшін алғышарттар ҰЕҰ қаржылық тұрақтылығына нақты қауіп төндіреді.

2

ҮЕҰ шынайы тарихы,
тәжірибелік кейстер

«Инновациялар үшін серіктестік» атты АРГО бағдарламасы: өңірлік ынтымақтастық тәжірибесінен бастап болашақ даму стратегияларына дейін

Кайша Атаханова
АРГО өңірлік даму жөніндегі кеңесшісі

COVID-19 пандемиясы кезеңінде Орталық Азия елдерінің дамуындағы кейбір әлеуметтік-экономикалық өсуге және халықаралық қоғамдастық тарапынан техникалық донорлық көмекке қарамастан, өңірде бірқатар әлеуметтік маңызы бар, оның ішінде адам құқықтары саласындағы мәселелер күшейе түсуде. Бүгінде елдерде өңірлік қауіпсіздік пен ынтымақтастық мәселелері өткір болып тұр, азаматтық қоғам кеңістігі пандемия аясында барған сайын тарылып келеді. Сондықтан даму бағдарламаларын іске асыру кезінде Пусандағы донор елдермен келісілген даму мақсатындағы тиімді ынтымақтастық қағидаттары ерекше мәнге ие болып келеді. 2011 жылдан бастап даму саласындағы тиімді ынтымақтастық жөніндегі Пусан серіктестігі аясында көмек көрсету тиімділігін арттыру бағдарламасы алғаш рет өзгертілді және кеңейтілді: «көмек» сөзінің орнына «даму мақсатындағы ынтымақтастық» және «даму мақсатындағы

серіктестік» тіркестері қолданылады; тараптар бір-бірін «серіктестер» деп атайды; «көмектің тиімділігі» «даму мақсатындағы тиімді ынтымақтастыққа» жол береді, ал «тиімді даму үшін ынтымақтастық» даму саласындағы тиімді ынтымақтастық үшін Жаһандық серіктестік реформаларының жаңа бағдарламасына жатады.⁶ Пусанда келісілген принциптер даму мақсатындағы тиімді ынтымақтастық қағидаттарына айналды:

• Дамушы елдердің даму басымдықтарына жататындығы.

Даму мақсатындағы серіктестік, егер оны елдің нақты жағдайлары мен қажеттіліктеріне бейімделген тәсілдерді қолдана отырып, дамушы елдер басқарса ғана табысты бола алады.

• Нәтижелерге назар аудару.

Инвестициялар мен күш-жігер кедейлікті

жоюға және теңсіздікті қысқартуға, орнықты дамуға және дамушы елдердің өздері белгілеген басымдықтар мен саясатқа сәйкес дамушы елдердің әлеуетін нығайтуға ұзақ мерзімді әсер етуі тиіс.

- **Даму мақсатындағы инклюзивті серіктестік.** Барлық қатысушылардың әр түрлі және бірін-бірі толықтыратын рөлдерін мойындай отырып, даму мақсаттарын қолдаудағы тиімді серіктестік қатынастардың негізінде ашықтық, сенім, өзара құрмет және оқыту жатыр.
- **Нәтижеге қол жеткізу үшін ынтымақтастықтың болжамды бенефициарларына, сондай-ақ біздің азаматтарымызға, ұйымдарға, сайлаушыларға және акционерлерге өзара есеп беруге міндеттілік және есеп**

⁶ <https://www.effectivecooperation.org/>.

беруге міндеттіліктің шешуші маңызы бар. Ашық тәжірибе есеп беруге міндеттілікті күшейтуге негіз құрайды.

Сондықтан Орталық Азия өңірінде азаматтық қоғамды дамыту саласында донорлық бағдарламаларды іске асыруда 10 жылдық тәжірибесі бар АРГО үшін бағдарламаны басқарудың халықаралық стандарттарына сәйкес келу ғана емес, даму мақсатында ынтымақтастықтың тиімділік қағидаттарын іс жүзінде жүзеге асыруда донорлардың күш-жігерін қолдау да маңызды. Осы тұрғыда алты елден: Әзірбайжан, Түрікменстан, Қазақстан, Қырғызстан, Тәжікстан және Өзбекстаннан азаматтық қоғам ұйымдары (АҚҰ) арасындағы өңірлік ынтымақтастықты дамытуға бағытталған ОА — дағы жалғыз платформа «Инновацияларға үшін серіктестік-Р4I» бағдарламасын іске асырудағы АРГО-ның табысты тәжірибесімен бөлісу пайдалы болады. Р4I бағдарламасының өңірлік компоненті АҚҰ біріктіруге, әлеуметтік инновацияларды ілгерілетуге және енгізуге, инклюзивті қатысу және қазіргі заманғы парадигмаларды қалыптастыру, өзін-өзі сәйкестендіру және Орталық Азиядағы азаматтық қоғамның даму көрінісі саласында іргелі білім мен дағдылармен алмасуға бағытталған.

АРГО-ның бағдарламаны іске асыруға деген көзқарасы барынша икемді және бейімделгіш, елдердің және жалпы өңірдің қажеттіліктеріне бағдарланған болды. Бұл ретте Р4I бағдарламасын іске асыру стратегиясында өңірлік инфрақұрылым — АРГО-мен ынтымақтастық туралы 10 жылдық меморандум негізінде өзара іс-қимыл жасайтын ұлттық коммерциялық емес ұйымдардың (КЕҰ) орталық-

азиялық желісі ерекше орын алды. Төменде біз «Р4I өңірлік инфрақұрылымының» негізгі сипаттамалары мен ерекшеліктерін ұсынамыз:

- «Р4I бағдарламасының өңірлік инфрақұрылымы» Орталық Азиядағы АРГО филиалдары немесе өкілдіктері емес. Бұл АРГО — КЕҰ-ның өз тарихы, құндылықтары, принциптері мен миссиясы бар негізгі серіктестері. Бұл КЕҰ өз елдерінде АҚҰ дамытуда танылған көшбасшылар болып табылады, жергілікті КЕҰ-ға сенім мен қолжетімділікті пайдаланады, мемлекеттік агенттіктермен сындарлы ынтымақтасады және жобаларды басқаруда жеткілікті әлеуетке ие. АРГО бүкіл бағдарламаның прайм-ұйымы ретінде бірлескен жоба аясында серіктес ұйым ішінде басқарушылық араласуды қарастырмайтыны маңызды.
- Р4I бағдарламасын басқару орталықтандырылмаған, негізгі серіктестер бағдарламаны, бюджетті әзірлеуге үнемі қатысқанда және шешімдер мен есептерді келіскенде бірлескен жобалау/ко-дизайн принципі қолданылады.
- Негізгі серіктестер елдердегі USAID активити менеджерлерімен тікелей жұмыс істеді, бұл off-line кездесулері, Zoom, WhatsApp, Telegram және т. б. кездесулер, электрондық пошта арқылы байланыс көлденең, тұрақты байланысты қамтамасыз етті. Бұл елдердегі USAID активити менеджерлеріне және USAID өңірлік кеңсесінің бағдарламалық менеджеріне Бағдарламаны іске асырудағы ілгерілеуде «жағдайды бақылауда» ұстап тұруға, USAID тарапынан Р4I сәтті іске асырылуын

үйлестіруге және жәрдемдесуге мүмкіндік берді.

- Бағдарлама серіктестері Бағдарламаны іске қосу үшін бірлескен өңірлік зерттеулер нәтижелеріне негізделе отырып, Бағдарламаның негізгі компоненттерін егжей-тегжейлі әзірледі, атап айтқанда: (1) Әзербайжан мен Орталық Азия арасындағы тақырыптық жалпы мәселелер; (2) Мүмкіндіктері шектеулі адамдардың, оның ішінде балалардың құқықтарын ілгерілетудегі Әзербайжан мен Орталық Азиядағы олқылықтарды анықтау; және (3) әйелдер проблемалары, еңбек мигранттарының тастап кеткен әйелдердің проблемалары және осы проблемаларды Әзербайжан мен Орталық Азиядағы азаматтық қоғам ұйымдарының шешу мүмкіндіктері⁷.
- Р4I өңірлік инфрақұрылымы Орталық Азиядағы ақпараттық технологияларды (АТ) және әлеуметтік желілердің шешуші рөлін мойындайды. Р4I әлеуметтік желілерін сенімді ақпарат көзі ретінде пайдалана отырып, виртуалды режимде белсенді жұмыс істеу Р4I серіктестері мен бағдарлама қатысушылары қызметінің ажырамас бөлігіне айналды. Zoom, Facebook, Tweeter, Telegram, Microsoft Team, BlueJeans Network, WhatsApp сияқты онлайн-платформалар кең таралды және пандемия кезінде сапарға шығу мен жеке кездесулердің шектеулерін жеңуге көмектесті. Р4I арқасында орталық-азиялық АҚҰ виртуалды платформаларды пайдалану дағдыларын айтарлықтай жақсартты, бұл АҚҰ-мен өзара іс-қимылды, қарым-қатынасты және сенімді ақпаратқа қолжетімділікті жақсартуға мүмкіндік берді.

⁷ Thematic common issues between Azerbaijan and Central Asia; (2) Identification of gaps in advancing the rights of people with disabilities, including children, in Azerbaijan and Central Asia; and (3) Female labor migrant issues, including addressing the needs of female-headed households abandoned as a result of labor migration, and the potential for addressing those issues by CSOs, in Azerbaijan and Central Asia.

Негізгі серіктестердің пікірінше, «P4I өңірлік инфрақұрылымының» жеті күшті жақтарын бөліп көрсетуге болады:

1. P4 бағдарламасын басқару бейімделгіш, мобильді және елдердегі негізгі серіктестер арқылы бағдарламаны іске асырудың арқасында елдердегі АҚҰ нақты қажеттіліктеріне баса назар аудара отырып біріктірілген болып табылады.
2. АРГО көзқарасы өте жағымды және алқалы серіктестікті дамытуға бағытталған. P4I-дегі алқалылық — бұл, серіктестердің сеніміне негізделген, серіктестер мен әріптестерді бәсекелестік сезімінсіз тартудың ерекше тәсілі, өз кезегінде олардың ортақ іске қатысу сезімін дамытатын және бұл оларды ортақ мақсаттарға жету үшін біріктіретін ашықтық пен нетворкинг.
3. Серіктестер өздерін өңірлік деңгейдегі тұрақты және прогрессивті желі ретінде көреді — «Біз елдерде дербес жұмыс істейміз, елдің басымдықтары мен өңірлік тиесілілігіне ерекше назар аудара отырып, P4I бағдарламасының мақсаттары шеңберінде біздің бастамаларымызды ұсынамыз және үйлестіреміз. Бағдарлама елдің қажеттіліктеріне өте сезімтал».
4. P4I-дың ұлттық үкіметтермен текетірістігі болмауы маңызды. Бұл АҚҰ сияқты, мемлекеттік органдардың да әлеуетін ескеретін теңдестірілген тәсіл болды. P4I елдерде негізгі мемлекеттік құрылымдармен, министрліктермен, парламентпен сенімді серіктестік қатынастарды жолға қойды. Бағдарлама дамудың жақсы шапшаңдатқышы болды, диалогқа және шешімдер іздеуге, сондай-ақ сындарлы ынтымақтастыққа ықпал етті.

5. Елдердегі барлық серіктестер бірыңғай өңірлік тәсілді қолдана отырып, кіріктірілген түрде жұмыс істейді. «Бұл тұрақты және прогрессивті инфрақұрылым; бағдарламаның дизайны автономия мен өңірлік көзқарасты қамтамасыз етеді. Бізде желіде тиімді серіктестік қатынастар жолға қойылған, біз елімізде бейімдеуге болатын инновациялар мен табысты тәжірибелер деңгейінде жұмыс істейміз».

6. Серіктестер ОА аймағы деңгейінде бай жұмыс тәжірибесін алды және бұл тәжірибені ел ішінде жұмыс істеуге ауыстырды, елде жаңа желілер құрды. «Бағдарлама бізді стандартты емес түрде басқарғаны маңызды, сондықтан біздің қызметімізде әрқашан инновациялық, жаңа тәсіл элементтері болады».

7. Ұлттық және өңірлік бастамалар, тренингтер, KEҰ Веб-академиясының курстары, гранттар, есептілік арқылы АҚҰ әлеуетін арттыру тәсілдерінің әртүрлілігі мұның бәрі тәлімгерлікпен бірге жүретіндігімен құнды. Бағдарламадағы АҚҰ-ның бұл циклдік «айдалуы» керемет нәтижелерге, мультипликативті әсерге әкелді. Түрлі инновациялық тәсілдер мен технологияларды, сондай-ақ институттық гранттарды пайдалану өте құнды.

Бобур Бекмуродов, Өзбекстан Республикасы Олий Мажлис Заң шығару палатасының мүшесі, «Юксалиш» жалпыұлттық қозғалысының төрағасы: «Елдік серіктестердің көмегімен жұмыс істеу — бұл АҚҰ қажеттіліктерін дереу және дәл анықтауға мүмкіндік беретін өте тиімді тәсіл, ал халықаралық ұйымдарға зерттеу мен талдауға көп уақыт қажет етеді. P4I басқару елдің және АҚҰ-ның қажеттіліктеріне жеке

тәсілі бар озық және сәтті болып табылады, өйткені Бағдарлама елдегі жағдайды, практиканы және тәжірибені жақсы білетін серіктестік ұйым арқылы жүзеге асырылады», деп атап өтті.

Өңірлік инфрақұрылымның арқасында не өзгерді?

Өңірлік инфрақұрылым АҚҰ тұрақты, көпшілікке қол жетімді платформалармен қамтамасыз еткені маңызды: KEҰ Веб-академиясымен және «Қандай адамдар» мультимедиялық порталымен. KEҰ веб-академиясы (edu.cso-central.asia) және онымен байланысты Өзбекстан платформасы (studyorg.uz) осы білім беру және оқыту ресурсының күткен алғашқы үміттерінен әлдеқайда асып түсті.

Бұл әлеуетті арттыруға арналған бірегей платформа — Орталық Азиядағы өздігінше жалғыз бір платформа және сөзсіз, білім алшақтығын толтырады, АҚҰ кәсіби көшбасшыларының жаңа буынын жылжытады. 2018 жылы іске қосылғаннан бері KEҰ веб-академиясы 17 елден 2000 студентті қамтыды, олардың 97 пайызы Орталық Азияның мақсатты елдерінен. Бұл Интернет және ұялы байланыс негізіндегі қол жетімді платформа болғандықтан, KEҰ Веб-академиясы қалаларда, сондай-ақ ауылдық және шалғай аудандарда азаматтық қоғам белсенділерін, қауымдастық жетекшілерін, әйелдерді, кәсіпкерлерді және т. б. қамтыды. Бұл басқа жағдайда мүмкіндігі жоқ адамдарға білім мен дағдыларды береді.

Сонымен қатар, төрт жылдық бағдарлама барысында «Таңғажайып адамдар» ақпараттық порталы (cso-central.asia) жалпы алғанда 140 елден бір миллионнан астам келушіге жетті, оның ішінде Орталық Азия мен Әзірбайжан аймақтарынан 798 132 адам.

Бағдарлама Орталық Азияның ең шалғай өңірлеріне қолжетімділік алғанын және азаматтық қоғамның мыңдаған белсенді мүшелерін: қоғамдық ұйымдарды, волонтерлер мен белсенділерді, жергілікті қоғамдастықтар мен мемлекеттік агенттіктердің көшбасшыларын P4I бағдарламасына оны Орталық Азия аймақтарының көпұлтты мультимәдени, тілдік, этникалық және дәстүрлі әртүрлілігімен байыта отырып, тартқанын атап өткен жөн. Жалпы сомасы 773 254 АҚШ долларын құрайтын 101 шағын грантты (алты өңірлік және 95 ұлттық) басқарудың арқасында шағын гранттар бағдарламасы нақты, ұзақ мерзімді және тұрақты әсерді қамтамасыз етуде өте сәтті болды. Бағдарлама жеткілікті тұрғын үй құқығын қорғау, құрамында сынабы бар өнімдерді өндіруді шектеу және пайдалану, қарт адамдар мен мүгедек адамдардың әл-ауқатын жақсарту, жергілікті қоғамдастықтарды қолжетімді жасыл технологиялар мен әдістер туралы хабардар ету, әйелдердің әлеуметтік және экономикалық ресурстарға қол жеткізуін кеңейту саласындағы бірлескен жобаларды іске асыратын 40-тан астам өңірлік желілер мен альянстарды жандандырды. Мысалы, алты өңірлік жоба каскадтық әсер мен 519 АҚШ мен 105 жергілікті өзін-өзі басқару органдарының тікелей қатысуының арқасында шалғайдағы аудандардан жалпы алғанда 36 533 адамды қамтыды. Биліктің мемлекеттік органдарымен ынтымақтастығы азаматтық қоғам мен үкіметтің болашақ өзара іс-қимылының негізін қалап қана қоймай, мақсатты елдердегі 530 600-ден астам жергілікті тұрғындардың өмірін едәуір жақсартды.

P4I Азаматтық форумдар, Insights into Development, Innovation Fest, Innovation Labs конференциялары, KEҰ Веб-академиясы

мектептері, жария саясат мектептері және т. б. форматтарында АҚШ көшбасшыларының, халықаралық консультанттар мен менторлардың, Орталық Азия, Оңтүстік Азия және одан тыс жерлердегі академиялық орта мен БАҚ өкілдерінің қатысуымен АҚШ нетворкингі үшін өңірлік бастамаларды іске асырды. 2016 жылдан бастап P4I форумдар мен кездесулер тұжырымдамасын түбегейлі өзгертті және азаматтық белсенділік пен көшбасшылық үшін түсініктерді, рөлдер мен кеңістікті кеңейте отырып, АҚШ секторында «қайта жүктеу» жүргізді. Азаматтық қоғамның өзін-өзі сәйкестендіруіне қол жеткізу бойынша үлкен жұмыстар атқарылды. Орталық Азияда да, одан тыс жерлерде де тәжірибе мен білім алмасу үшін жаңа көзқарастар, стратегиялар, тәсілдер мен дағдылар қалыптастырылды. «Мен» бейнесіндегі азаматтық қоғамның заманауи рөлін, үрдістерін, портретін айқындайтын және жаңа идеялар, қызметтің басым бағыттары ұсынылатын «Болашаққа көзқарас — Орталық Азияда азаматтық қоғамның дамуы 2025»⁸ стратегиялық құжаты әзірленді. Жалпы, Бағдарлама азаматтық қоғам институттары үшін әлеуметтік салада инновацияларды қолдануда эволюциялық қадам жасады. P4I бағдарламасы осы салада ізашар болды, өйткені бұған дейін Орталық Азияда ешкімде инновациялық тәсілді іс жүзінде қалай тиімді іске асыру керектігін білетін ұжымдық көзқарас болған жоқ. Сарапшылар, бірінші кезекте, P4I бағдарламасының интеграциялық мәні бар екенін, яғни үздіксіз, нәтижеге бағытталған жұмыс форматы және АҚШ қызметіне инновациялық құралдар мен тәсілдерді енгізу жүріп жатқанын атап өтті.

Бағдарламаның негізгі серіктестері азаматтық қоғамды дамыту жөніндегі өңірлік бағдарламаларды басқару саласында зор

практикалық тәжірибе мен білім алды. Сонымен қатар, P4I серіктестері өз елдерінде АҚШ дамытудағы орталық ұйымдарға айналды — олар өз білімдерін, тәжірибелері мен практикаларын орталықтан жергілікті АҚШ, жергілікті қауымдастықтарға каскадты түрде беретін инфрақұрылымдық ұйымдар ретінде жұмыс істейді. Мысалы, Өзбекстанда азаматтық қоғамның 3000-нан астам мүшесіне, азаматтар мен мемлекеттік мекемелерге жұмыс кеңістігін, ресурстарды ұсынатын және техникалық көмек көрсететін алты Коворкинг- орталықтары құрылды. Бұл бастама Өзбекстан үкіметі тарапынан қолдау тапты және мемлекет есебінен KEҰ үшін коворкинг-орталықтар ашу елдің барлық өңірлері бойынша жоспарланып отыр.

«P4I бағдарламасы азаматтық қоғамды дамытуға арналған қолайлы орта құру үшін жұмыс істейтін инфрақұрылымдық ұйымдарды дамытуға бағытталғаны маңызды. Шын мәнінде, бұл айналасында азаматтық қоғамның өсуі мен дамуы жүретін аралдар», — деп атап өтті бағдарламаларды бағалау және ұйымдастырушылық даму жөніндегі халықаралық кеңесші Алексей Кузьмин, «Процесс-Консалтинг» компаниясы, Ресей Федерациясы.

P4I өңірлік инфрақұрылымы бағдарламаның негізгі серіктестері мен ұлттық деңгейдегі үкімет арасында берік серіктестік орнатқандығын айта кету керек. Өзбекстан Президентінің жанындағы Әділет министрлігімен, Парламентпен және қоғамды дамыту жөніндегі Үйлестіру кеңесімен; ал жергілікті деңгейде — әділет бөлімдерімен және жергілікті әкімшілікпен. Қазақстанда – Ақпарат және қоғамдық даму министрлігімен, Сыртқы істер министрлігімен, Экономика

⁸ http://cso-central.asia/wp-content/uploads/2020/05/Looking-into-the-Future-2025_Rus-final.pdf.

министрлігімен, Экономикалық зерттеулер институтымен, Парламентпен, жергілікті әкімдіктермен жұмыс істейді. Қырғызстанда — Жастар ісі жөніндегі мемлекеттік агенттікпен және Парламентпен. Тәжікстанда өңірлердегі Ұлттық Қоғамдық кеңестер, әйелдер мен жастар істері жөніндегі комитетпен, Рашт алқабының жергілікті хукуматтарымен ынтымақтастық жолға қойылған.

Биліктің орталық және жергілікті органдары Орталық Азияның әр елінде, әсіресе Өзбекстанда Р4І бағдарламасының құндылығы мен маңыздылығын мойындайды және Р4І бастамаларын қолдайды. Бұл қоғамның кең хабардарлығымен және Р4І енгізу процесінің ашықтығымен және мүдделі тараптармен сәтті өзара әрекеттесумен байланысты.

Алексей Кузьминнің пікірінше, «АРГО-ның барлық мемлекеттік органдармен және мүдделі тараптармен өзара әрекеттесуінің теңдестірілген, сындарлы желісі серіктестердің уәждемесі мен жауапкершілігін арттырды».

Неліктен өңірлік инфрақұрылым қызметінің мысалы ең маңызды болып табылады?

Қазіргі уақытта Орталық Азияда, Орталық Азия елдерінде өміршең азаматтық қоғамды нығайтуға ұзақ мерзімді тұрақты әсерді қамтамасыз ету үшін «жұмсақ күш» құралдарына ие бірегей өңірлік инфрақұрылым құрылғаны анық. Сонымен бірге, өңірлік инфрақұрылымның құрылған моделі серіктестік ұйымдардағы ұйымдастырушылық өзгерістер Бағдарламаның нәтижелеріне теріс әсер етпеген кезде даму бағдарламасын басқарудың тұрақты жүйесін қамтамасыз етеді, осылайша мақсатқа жету үшін тұрақтылық пен бағдарламалық векторды қолдайды.

Р4І өңірлік инфрақұрылымы азаматтық қоғам ұйымдары арасында да, негізгі мемлекеттік органдар арасында да сенімге ие болды, сондықтан қалыптасқан серіктестік қатынастарды дамытуды жалғастырудың маңызы зор, бұл Орталық Азияда азаматтық қоғамды қолдау жөніндегі болашақ бағдарламалардың табысты іске асырылуын қамтамасыз етеді.

АРГО және құрылған Р4І өңірлік инфрақұрылымы донор жергілікті серіктес ұйымдар арқылы даму бағдарламасын сәтті жүзеге асыратын «тиімді даму үшін ынтымақтастықтың» жаңа моделін көрсетеді, осылайша инклюзивті серіктестікті, бағдарламаны есепке алуды және елдердің қажеттіліктеріне бейімдеуді, нәтижелердің тұрақтылығын және бағдарламаның ұзақ мерзімді әсерін қамтамасыз етеді.

Қолайлы қоршаған орта құқығына қоғамдық науқан

Вадим Ни
«Әлеуметтік-экологиялық қор» ҚҚ,
«Ливень. Living Asia экологиялық журналын
баспагері

Мәселенің тарихы

2019 жылдың 3 желтоқсанында Қазақстан Республикасының Үкіметі Парламент Мәжілісінің қарауына сол кезде қолданыстағы 2007 жылы 9 қаңтарда қабылданған Экологиялық кодекстің орнына оның жаңа жобасы ұсынылды. Бұрынғы Экологиялық кодекс және оған дейін болған Қазақстанның экологиялық заңдарының нұсқасы азаматтардың қоршаған ортаға құқығын мойындайтын нормадан тұрды. Заң жобасының үкіметтік нұсқасында аталған құқық 23 баптың 1 тармағымен белгіленді⁹.

Заманауи әлемде қолайлы қоршаған ортаға құқық дүниежүзінің көптеген мемлекеттерінің заңдарында сол немесе басқа тұжырымдамада бекітілген. 2021 жылғы 8 қазанда БҰҰ Адам құқықтары жөніндегі кеңесінің 48-ші сессиясында 48/13 қарар қабылданды, «таза, сау және тұрақты қоршаған ортаға құқықты барлық адам құқықтарын толық жүзеге асыру үшін қажет адам құқығы ретінде» мойындайды¹⁰.

Тарихта тұңғыш рет Біріккен Ұлттар Ұйымының миссиясы бүкіл әлемде адам құқықтарын көтермелеу және қорғау болып табылады, салауатты және қауіпсіз қоршаған ортаны адамның әмбебап құқығы деп тану туралы қарар қабылдады¹¹. Нәтижесінде, бұл құқық қазір халықаралық заңмен тікелей мойындалады және бұл оны әр елдің заңдарында бекіту керек дегенді білдіреді.

Алайда Қазақстанда барлығы керісіншеге дейін дәлдікпен болуы мүмкін және «Қазақ КСР-да қоршаған табиғи ортаны қорғау туралы» 1991 жылғы 18 маусымдағы Заңына сәйкес танылған қолайлы қоршаған ортаға құқық халықаралық құқық шегінде оны тікелей мойындаған жылы жоюға болушы еді. Экологиялық кодекстің жобасын қарау барысында Парламент Мәжілісінің Экология мәселелері және табиғатты пайдалану комитеті осы заң жобасынан өмір және денсаулық үшін қолайлы қоршаған ортаға құқықты жоюды ұсынды. Бұл ұсыныс 2020 жылдың 12 наурызында Экологиялық кодекстің жобасына парламенттің салыстырмалы кестесінде пайда болды. Депутаттардың аталған ұсынысты заңды негіздеуіне аталған құқық конституциялық құқықтың мәртебесіне ие болмауы себеп болды. Қазақстан Республикасы Конституциясының 31 бабы 1 тармағына сәйкес, «Мемлекет адамның өмір сүруі мен

⁹ Қазақстан Республикасы Нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық-құқықтық жүйесі. «Әділет», URL: <http://adilet.zan.kz/rus/>.

¹⁰ БҰҰ құжаты A/HRC/48/L.23, URL: <https://undocs.org/pdf?symbol=ru/A/HRC/48/L.23>.

¹¹ Бірікке Ұлттар Ұйымының жаңалықтары, URL: <http://news.un.org/ru/story/2021/10/1412262?fbclid=IwAR3yJfL1dkwZuoyvugXfnNfla4Ckwalp40xdurj8nDDUY6RC-oo8qXb8RpM>.

денсаулығына қолайлы айналадағы ортаны қорғауды мақсат етіп қояды»¹². Дегенмен мемлекет заңдарымен белгіленетін құқықтар конституциялық құқық ретінде танылуы керек.

2020 жылдың күзіне дейін жаңа Экологиялық кодекстің жаңа редакциясын Парламент қолайлы қоршаған ортаға құқықты мойындайтын нормасыз қабылдайды деген маңызды қауіп сақталды. 2020 жылдың наурызында елде COVID-19 жаһандық пандемиясымен байланысты қатаң карантиндік шаралар енгізілгенін атап өту қажет. Сонымен қатар, ол Парламенттің шығуға және бұқаралық іс-шаралар өткізуге тыйым салу шарттарында заңдарды қарауға қоғамдық қатысудың мүмкіндігін шектеуге әкелді. Нәтижесінде депутаттардың қолайлы қоршаған ортаға құқықты заң жобасынан жою туралы ұсыныстары Парламентте оны талқылауға қоғам өкілдерін тартпай-ақ талқыланды.

Азаматтық қоғамның жұмысы

Қазақстан Республикасы Парламенті Мәжілісі Экология мәселелері және табиғатты пайдалану комитеттің қаулысымен 2020 жылғы ақпанда қалыптасқан Республиканың Экологиялық кодекстің жобасы бойынша қорытындыларды дайындау жөніндегі жұмыс тобының құрамына азаматтық қоғам өкілдерінен бірнеше адам қосылды. 2020 жылғы 12 наурызда карантин жариялар алдында Парламент Мәжілісінің жұмыс тобында жаңа Экологиялық кодекстің жобасын талқылау болды. Алайда ол заң жобасынан қолайлы қоршаған ортаға құқықты шығару ұсынылған салыстырмалы кестенің тармағына тоқталды. Осы отырыстан кейін

бірден елде карантиндік шектеулер енгізіліп, Экологиялық кодекстің жобасын ашық талқылау уақытша тоқтатылды. Мамыр айының ортасында ғана Парламент Мәжілісінде жаңа Экологиялық кодекстің жобасын талқылау жаңартылды, тек қана онлайн-режимде болды. Бұл ретте Парламенттің жұмыс тобы оған дейін заң жобасына салыстырмалы кестенің жартысын, соның ішінде қоршаған ортаға құқықты шығару туралы тармақты қарастырып қойған.

2020 жылдың сәуір-мамыр айларында «Ливень. Living Asia» экологиялық журналының командасы аталған мәселеге назар аударды. Сол кезде қатаң карантиндік шаралар әрекет етті, ол қоғамдық науқандар өткізу мүмкіндігін күрт шектеді. Үйден далаға шығудың өзі өте қажет болған жағдайда ғана мүмкін болды, мысалы, азық-түлік және медициналық препараттар тек қана үйдің жанынан сатып алу. Осыны ескере отырып, «Ливень. Living Asia» командасының мүшелері #Бетпердесізөмір және #БізгеЭкоқұқықтыҚалдырыңыздар хештегтерімен, әркім өз пәтерінде түсірген ақпараттық науқан үшін бейне өтініш дайындады¹³. Ол экологиялық журналдың веб-сайты арқылы және Instagram мен Facebook аккаунттары арқылы таратылды. Келесі кезеңде бейне өтініш жазбаша өтініш форматына түсіріліп, Мәжіліс депутаттарына және экология министріне жіберілді, сол сияқты оны «Recycle Бірге» командасы және «Жасыл Құтқару» экологиялық қоғамдастығы қолдады. Өтініш: «Экологиялық кодекс» жобасының 23 бабы 1 т. жоюға өзіміздің қарсылығымызды білдіреміз» «Әркімнің қолайлы қоршаған ортаға құқығы бар» және оны қаралатын заңда қалдыруды талап етеміз, сондай-ақ халықаралық

келісімшарттардың тұжырымдамаларына сәйкес болған тұжырымдамаларды кеңейтуді қалаймыз, атап айтқанда: «Әркімнің өзінің денсаулығына және әл-ауқатына қолайлы қоршаған ортаға құқығы бар» деген сөздерімен аяқталды.

Өтініштің көмегімен экологиялық қоғам, сол сияқты үкіметтік заң жобаларының тиісті бөлімдерін әзірлейтін Экология, геология және табиғи ресурстар министрлігінің ведомстволық бағынышты ұйымы тарапынан осы сұраққа назар аударту мүмкін болды. Олар «Ливень. Living Asia» экологиялық журналының командасымен депутаттардың ұсынысы бойынша келіссөздерге түсті. Нәтижесінде 2020 жылдың 18 қыркүйегінде Үкіметтің Парламент Мәжілісі депутаттарының Экологиялық кодекс жобасына түзетулері пайда болды, онда: «қоршаған ортаны жоғары деңгейде қорғауды қамтамасыз ету және адам денсаулығы мен өмірі үшін қолайлы қоршаған ортаны қамтамасыз ету» редакциясының мынадай редакцияға өзгеруіне қатысты түзетуді: «адам өмірі мен денсаулығы үшін қолайлы қоршаған ортаны қорғауды мақсат етеді» қолдамайды, себебі қолайлы қоршаған ортаға құқық келесілер: 1) адамның табиғи құқығы; 2) аталған норма Қазақстан Республикасының Конституциясына қайшы келмейді және Қазақстан Республикасының қолданыстағы Экологиялық Кодексында бар; 3) халықаралық құқық нормаларынан туындайды; 4) қоғамдық резонанс тудыруы мүмкін». Осылайша, Үкімет қоғам пікіріне көніп депутаттардың заң жобасынан қолайлы қоршаған ортаға құқықты шығару жөніндегі ұсынысын қолдамады.

2020 жылдың қазанында Парламент Мәжілісінде оның спикерінің төрағалығымен және отырысқа шақырылған қатысушылардың кең шеңберімен

¹² Ливень . Living Asia экологиялық журналы , URL: <https://livingasia.online/2020/05/18/pochemu-my-mozhem-poteryat-pravo-na-chistuyu-okruzhayushhuyu-sredu/> .

¹³ Ливень. Living Asia экологиялық журналының YouTube арнасы, URL: <https://www.youtube.com/watch?v=YWOBp0vcjig> .

Экологиялық кодекстің жобасы бойынша отырыс өтті. Мен оған «Ливень. Living Asia» командасының көшбасшысы ретінде қолайлы қоршаған ортаға құқықты заң жобасында сақтау қажеттілігін айту үшін қатыстым. Интервенция аса тиімді және сәтті болуы үшін мен өз ұстанымымызды айту мақсатында отырыстың соңына дейін болдым. Көпшілікке белгілі болатындай, ақпараттың үлкен ағынында ең басында және ең соңында тұратыны есте жақсы қалады.

Алынған нәтиже

2021 жылдың 2 қаңтарында Қазақстанда Экологиялық кодекстің жаңа редакциясы қабылданды. Аталған заңның 13 бабы 1 тармағы әрқайсының «қолайлы қоршаған ортаға құқығын» мойындайды¹⁴. «Ливень. Living Asia» экологиялық журналының командасы ұйымдастырған қоғамдық науқанның және қоғамның қолдауы нәтижесінде Қазақстанда қолайлы қоршаған ортаға құқықты сақтап қалу мүмкін болды. Ол негізгі экологиялық құқық болып табылады, онсыз экологиялық ақпаратқа қолжетімділік құқығы, экологиялық маңызды шешімдерді қабылдауға және қоршаған орта мәселелері бойынша әділ сотқа қатысу өзінің соңғы мағынасын жоғалтады. Олар азаматтардың мемлекеттен және ластаушылардан өздері өмір сүріп жатқан қоршаған ортаның жағдайын жақсартуды талап етуге бағытталған. Бұл негізгі экологиялық құқықсыз біз тек сұрақтарымызға жауап алып, отырыстарға қадағалаушы ретінде қатысып, соттарда уақытты босқа өткізіп, өзіміздің өмір сүретін ортамыздың қауіпсіздігі бойынша белгілі талаптар мен экологиялық шарттардың талаптарын айту мүмкіндігіңіз болатын едік.

¹⁴ Қазақстан Республикасы нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық-құқықтық жүйесі «Әділет», URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K2100000400>.

Қазақстанның Азаматтық Альянсы қоғамдық биліктің бірыңғай орталықсыздандырылған вертикалі ретінде

Бану Нургазиева
Қазақстанның Азаматтық Альянсы

Қазақстанның Азаматтық Альянсын құрудың алғы шарттары

Қазақстан Республикасын демократияландыру елдің тәуелсіздік алғаннан кейінгі бастапқы бағыты болды.

Бүкілодақтық жүйе ыдырағаннан кейін біздің мемлекетке қол жеткізген архаикалық басқару жүйесі мен қоғамдық-саяси институттардың бейімделуінсіз әлемдік қоғамдастыққа беделді позицияларда ешқандай интеграция мүмкін болмас еді.

Еліміздің Тұңғыш Президенті Нұрсұлтан Назарбаев басқарылатын эволюция үрдісінде демократияландыру процесі табиғи және төменнен сипат алуы үшін қазақстандық саяси ағзаны жоғарыдан төменге қарай өзгерту бағытын таңдады.

Әлеуметтік, саяси, гуманитарлық, қайырымдылық, сараптамалық, құқық қорғау мүдделері бойынша қоғамдық топтарға қатысты мемлекеттік протекционизм тетіктері арқылы азаматтық белсенділік пен әлеуметтік өзін-өзі

басқаруды мақсатты түрде өсіру жаңа бағыттың тірегіне айналды.

ҮЕҰ құрылымсыз басқару

«Алдымен экономика — содан кейін саясат» қағидаты бойынша азаматтықты қалыптастырудың алғашқы кезеңдерінде қоғамды жұмылдыру құрылымсыз сипатта болды — жекелеген бөлінген коммерциялық емес бірлестіктердің өзара іс-қимылы деңгейінде.

Қоғамдық секторды топтастырудың келесі стратегиялық қадамы қоғамдық ұйымдардың мәнін түсіну үшін айқындаушы ретінде ҮЕҰ ұғымын енгізу және олардың Азаматтық Форум форматында әзірше әлсіз топтасуы болды.

2003 жылы Мемлекет басшысының бастамасымен өткен 1-ші Азаматтық Форум үшінші сектордың қоғамдағы жаңа стратегиялық маңызды рөлге — жаңғырту мен демократияландырудың қолдаушы механизміне айналуын белгіледі.

Бір жағынан, бұл үрдіс сырттан — халықаралық қоғамдастықтың, халықаралық донорлардың ықпалымен, екінші жағынан, мемлекеттік басқарудың идеологиялық вертикалі тарапынан ішкі саяси бастамамен нығайтылды.

Азаматтық Альянс үкіметтік емес сектордың ұжымдық ақыл-ойы ретінде

Қалыптасып келе жатқан азаматтық қоғамды біріктіру қажеттілігі қайтымсыз болып, екі тенденция біртіндеп бір нүктеге жиылған кезде Азаматтық Альянсты құру болды.

Қазақстанның Азаматтық Альянсын құру Қазақстанның үкіметтік емес ұйымдарын еліміздегі демократиялық процестерді тұрақты дамыту және ілгерілету, қазақстандық қоғам, бизнес-құрылымдар, халықаралық ұйымдар мен мемлекеттік органдар арасындағы өзара тиімді әріптестікті дамыту мақсатында біріктірген қисынды шешім болды.

Қазақстанның Азаматтық Альянсының құрылымы мен жүйесі

Бүгінде 3000-нан астам ҮЕҰ үкіметтік емес сектордың ең ірі өкілі Азаматтық Альянстың құрылымын құрайды. Барлық өңірлерде жергілікті күн тәртібіне белсенді тартылған және қазақстандықтардың өміріндегі сапалы өзгерістер үшін процестің барлық тараптарымен өзара іс-қимыл жасайтын бірлестіктер жұмыс істейді.

Азаматтық Альянс, мәні бойынша, жаһандық үкіметтік емес сектормен біртіндеп түйісетін Қазақстанда біртұтас азаматтық қоғам құру миссиясымен ұжымдық өзін-өзі басқарудың қолшатыр ұйымына айналды.

Эволюция үрдісінде Альянс әлеуметтік және стратегиялық мүдделер мен азаматтық қоғамның сыртқы әлеммен келіссөздер жүргізу қабілетін құру бойынша ерікті одаққа қарай бет алды.

«Қазақстанның Азаматтық Альянсы» қауымдастығы нысанындағы заңды тұлғалар бірлестігі (бұдан әрі — ҚАА) қоғамдық бастаманы іске асыру және қоғам мен Қазақстан Республикасының мемлекеттік билік органдары арасындағы өзара тиімді әріптестікті дамыту үшін қолайлы құқықтық, экономикалық және әлеуметтік жағдайларды қамтамасыз ету, сондай-ақ коммерциялық емес ұйымдардың қызметін ынталандыру және қолдау мақсатында құрылған коммерциялық емес ұйымдар мен қоғам қайраткерлерінің одағын білдіретін республикалық коммерциялық емес ұйым болып табылады.

Барлық облыстар мен үш қалада: Нұр-Сұлтан, Алматы және Шымкент қалаларында беделді көшбасшылары, ҮЕҰ кең желісі мен әлеуметтік серіктестері бар 17 өңірлік Азаматтық Альянс — ҚАА-тың бірегей әлеуетін құрайды.

- ҚАА базасында 7 коалиция құрылды:
- Ауыл ҮЕҰ коалициясы
- Белсенді ұзақ өмір коалициясы
- Қоғамдық денсаулық сақтау коалициясы
- Open Government Partnership коалициясы
- Тұтынушылардың құқықтарын қорғау коалициясы
- Жергілікті өзін-өзі басқаруды дамыту коалициясы
- Экологтар коалициясы.

ҚАА өз қызметін жүзеге асыру үшін мынадай ресурстарға ие:

- Қалалық, облыстық, аудандық және ауылдық деңгейлерде кең әлеуметтік әріптестікпен ҮЕҰ біріктіретін 17 Өңірлік Азаматтық Альянстың ресурстық әлеуеті.
- ҮЕҰ құру және дамыту, мемлекеттік әлеуметтік тапсырыс, гранттық қаржыландыру шеңберінде қызметтерді іске асыру сапасын арттыру бойынша консультациялық қызметтер көрсететін ынтымақтастыққа мүдделі кәсіби тренерлер, сарапшылар пулы.

Азаматтық бақылау құралы

Ұлт көшбасшысы 2018 жылғы қарашада Қазақстанның VIII Азаматтық форумында ҚАА-ны ҮЕҰ-ны сындарлы азаматтық белсенділікпен біріктіретін желілік ұйым ретінде ерекше атап өтіп, «Қазақстанның Азаматтық Альянсына негізгі рөл берілетін азаматтық бақылаудың тиімді тетігін құру» қажеттігін атап өтті.

ҚАА негізгі миссиясы елдің әлеуметтік-экономикалық өсуін қамтамасыз ету үшін Қазақстан Республикасында азаматтық қоғамды нығайту болып белгіленеді.

Сондықтан мемлекет пен азаматтық қоғамның өзара іс-қимылының қажетті тетіктерін енгізу және жолға қою мәселелері басым нысаналы индикаторлар қатарында тұр.

Қазақстанның Азаматтық Альянсы — Үкімет пен қазақстандық бизнес- құрылымдардың стратегиялық серіктесі.

Азаматтық қоғамды топтастыру заңдылықтары:

Жергілікті және жаһандық деңгейлер

Қазақстандағы азаматтық қоғамды топтастыру жаһанданумен байланысты бірігулер мен сіңірулердің табиғи әлеуметтік заңдылығына негізделген. Алайда, азаматтық қоғамның аумағы, экономикалық өрістен айырмашылығы, таза көлденең ерекшелікке ие: біріктіру және еріту емес, шағын ойыншылардың мүдделерді қорғаудың жаһандық орталықтандырылмаған платформасына автономды қосылуы.

ҚАА шеңберіндегі интеграциялық процестер — бұл сіңірусіз бірігу: ҮЕҰ автономды бірлігі қоғамдық құрылымдар платформасының толық қуатын, аймақтық және жаһандық әлеуметтік жобалар мен ресурстарға қол жеткізу нүктелерін алады.

Альянстың біріктіруші әлеуеті

ҚАА кросс-платформа сипатқа және «ашық алғашқы кодқа» ие: ол қызмет саласына қарамастан бүкіл қоғамдық спектрді біріктіреді.

ҚАА алаңында барлық күштер: ҮЕҰ, кәсіподақтар, этномәдени бірлестіктер, партиялар, діни құрылымдар, қозғалыстар, шығармашылық және салалық бірлестіктер, кез келген коммерциялық емес қауымдастықтар мен қоғамдық кеңестер тең дәрежеде ұсынылған.

Ұқсас құрылым әр өңірде бар.

ҚАА-тағы қарым-қатынастардың желілік негізінің арқасында оның субъектілері кез келген деңгейдегі жобаларды жылдам үйлестіре алады және адвоциалық және лоббизм үшін жоғары дәлдіктегі науқандарды жүргізе алады.

ҚАА күн тәртібін қалыптастыруға мүмкіндік береді және ҰЕҰ үшін Парламентпен ұқсастыққа ие болады.

Халық үніне құлақ асатын мемлекет дәуіріндегі ҚАА

Альянстың дамуының соңғы тенденциясы оның Халық үніне құлақ асатын мемлекеттің «атқарушы билігіне» айналуы болды — жаңа құрылым және сонымен бірге қоғамдық өзін-өзі басқарудың алгоритмі.

Республиканың әлеуметтік даму заңдылықтары азаматтық қоғамды түсіну шеңберін айтарлықтай кеңейтті. Бастапқыда олар тек коммерциялық емес қоғамдық бірлестіктерді ғана білдірсе, енді Альянс платформасында бұрын оған тән емес элементтер жұмыс істейді: азаматтық белсенділер, салалық коммерциялық емес бизнес-бірлестіктер, діни-этникалық және партиялық құрылымдар, қоғамдық кеңестер.

COVID-19 пандемиясының жағдайынан туындаған азаматтық қоғамның мүлде жаңа субъектісі азаматтарды заңды және жеке тұлғалардың іс-әрекеттеріндегі биологиялық қауіпсіздік қатерлерінен қорғау үшін құрылған мониторингтік топтар болып табылады. Мониторинг топтары қоғамдық өзін-өзі бақылаудың жаңа контуры болып табылады.

Азаматтық қоғам ішіндегі құндылықты топтастыру

ҚАА қызмет еткен жылдары ҰЕҰ арасында өзін-өзі танудың идеологиялық шекаралары іс жүзінде бұлыңғыр болды. Азаматтық белсенділік құрылымдары қаржылық донорлық негізінде өздеріне және өзгелерге бөлінуді тоқтатады, енді ҰЕҰ-ды қаржыландырудың қандай түрі: мемлекеттік немесе шетелдік болуы маңызды емес.

Азаматтық қоғамның менталитеті барған сайын жаһандануда және әлемнің кез келген жерінде азаматтық секторға тән ортақ «корпоративтік» ерекшеліктер мен айырмашылықтарға ие болады: бұл өткір әлеуметтік, индивидуализм және әлемдегі нүктелік өзгерістерге ұмтылу және патриотизмнің жергілікті деңгейден жаһандық сапаға ауысуы.

Азаматтық Альянстың тұрақтандырушы рөлі

Азаматтық Альянстың қалыптасу жолы қарапайым болған жоқ. Осы уақытқа дейін барлық мемлекеттік аппарат азаматтық белсенділердің қызметі қоғамды дамытуға және өмір сүру сапасын жақсартуға бағытталғанын түсінбейді. Сонымен қатар, азаматтық сектор бірінші болып азаматтар үшін туындайтын қауіпті жағдайлардың ескірген заңнамасын өзгерту қажеттілігі туралы, мемлекеттің қандай да бір проблемаға назарын күшейту қажеттілігі туралы сигнал береді.

Мемлекеттің ұзақ мерзімді тұрақтылығы үкіметтік емес секторсыз мүмкін емес, өйткені біз пайда болған проблемаларды мемлекет үшін маңызды болмай тұрып, көріп, дұрыс әрекет етуге көмектесеміз.

Өңірлік дамудағы ҚАА

Өзінің құрылған сәтінен бастап ҚАА билік құрылымдарының қоғамдық пікір белсенділерімен және көшбасшыларымен, халықаралық қорлармен және басқа елдердің серіктестерімен өзара іс-қимылын күшейте отырып, белсенді ақпараттық-түсіндіру жұмысын жүргізіп келеді.

Күш-жігерді біріктіру қоғам өмірінің жақсы өсуіне және нәтижесінде өңірлер экономикасының дамуына ықпал етеді.

Өңірлердің тұрақтылығы шетелдік инвесторлар үшін де, отандық бизнес үшін де инвестициялық тартымдылықтың кепілі болып табылады. Азаматтық қоғаммен белсенді ынтымақтасуға әзірлік өңірлерді дамытудың неғұрлым табысты модельдерін қалыптастыруға мүмкіндік береді.

ҰЕҰ мүдделерін қорғау

ҚАА мемлекеттік органдар мен халықаралық ұйымдарда өз мүшелерінің мүдделерін белсенді түрде білдіреді, халықпен түсіндіру жұмыстарын жүргізеді, үкіметтік емес ұйымдардың азаматтық даму саласындағы заңнамасын өзектендіру бойынша ұсыныстар әзірлейді, заң жобаларына сараптама, мониторинг және бағалауды жүзеге асырады, сайлау кезінде байқаушыларды даярлауға және оқытуға қатысады, электоралдық процестерге партиялық емес бақылауды жүзеге асырады, қайырымдылық, волонтерлік мәдениетін және бизнестің әлеуметтік жауапкершілігін қалыптастырады.

Кез-келген ҰЕҰ өзін-өзі реттейтін ұйым ретінде бастапқыда адам құқықтары жөніндегі ұйым ретінде құрылады, өйткені ол белгілі бір әлеуметтік топтың құқықтары мен мүдделерін қорғайды.

Бизнес пен азаматтық қоғамның бірыңғай

Коммерциялық емес нарыққа конвергенциясы

Үкіметтік емес сектор дамуының мүлде жаңа тенденциясы оның бизнеспен және коммерциялық сектормен, соның ішінде квазимемлекеттік сектормен өзара интеграциясы болып табылады.

Бизнес үшін азаматтық қоғам GR (мемлекеттік органдармен өзара іс-қимыл), меценаттық, қайырымдылық және әлеуметтік жауапкершілік саясатын іске асыру мәселелерінде ең мықты одақтасқа айналады.

ESG (экологиялық, әлеуметтік және корпоративтік басқару) қағидаттарында әлемдік элиталық бизнес-сегментке әлемдік нарықтарға кіру нүктесі болып табылады.

Альянстың қарамағындағы азаматтық өзін-өзі басқару

Біз қоғамды дамытудың ұзақ мерзімді стратегиясын қалыптастыруда басқа стратегиялық және өркениеттік көзқарастарды талап ететін демократиялық құндылықтар азаматтардың қауіпсіздігін сақтаумен ұштастырылуға тиіс, белсенді түрде өзгеріліп келе жатқан әлемді көріп отырмыз.

Сондықтан қоғамымыздағы тұрақтылық пен өркендеуді сақтау үшін мақсат қойып, оны жүзеге асыруда ҮЕҰ мен азаматтық белсенділердің белсенді қатысуына сенеміз.

Махатма Ганди айтқандай: «Өзіңіз өзгерткіңіз келетін нәрсені өзіңізден өзгертуді бастаңыз». Өңірлік тәуекелдерді азайту үшін біз икемділікте тұрақтылықты сақтау үшін жеке өмір сүру кеңістігін өзгертуден бастауымыз керек.

Қоғамдық дамудың қазіргі кезеңі қоғамдық өмірдің әдеттегі формаларын қайта қарауды талап етеді. Адам, ең алдымен, өз мүддесін мемлекет арқылы және мемлекеттік кепілдіктер мен тетіктердің көмегімен ғана емес, азаматтық қоғамның толыққанды институттары арқылы да жүзеге асыра алатынын сезінуі керек.

Біздің ортақ міндетіміз — азаматтардың барлық сындарлы өтініштеріне жедел және тиімді жауап беретін «Халық үніне құлақ асатын мемлекет» тұжырымдамасын өмірге енгізу. Билік пен қоғамның тұрақты диалогы арқылы ғана заманауи геосаясат контекстіне енген үйлесімді мемлекет құруға болады.

Әйелдерді немесе көп балалы аналарды кемсітудің алдын алу тақырыбында мемлекеттік әлеуметтік тапсырысты жүзеге асыру бойынша сәтті кейс

Зүлфия Байсакова
«Қазақстан дағдарыс орталықтарының одағы» ЗТБ

Қазақстанның тәуелсіздік алуы және 1990-жылдардың кең қоғамдық саяси трансформациясы Қазақстанда қоғамның саяси белсенділігінің дамуына себепші болды. Саяси плюрализмнің масштабын және деңгейлерін кеңейту халықтың қоғамдық процесстерді басқаруға қатысудың жаңа институционалдық формаларын құруға әкелді. Азаматтық қоғам — бұл, ең алдымен, бәсекеге қабілетті нарықтық қатынастар мен демократиялық құқықтық мемлекет жағдайында өмір сүретін еркін және жауапты азаматтар арасындағы мемлекет делдалдық етпейтін әртүрлі қатынастар.

Еліміздегі әйелдер қозғалысы, бүкіл азаматтық сектор сияқты, 30 жыл ішінде қалыптасу, даму, өркендеу, құлдырау, тоқырау, одан әрі жетілген нысандардың дамуының келесі кезеңінен өтті. Бүгінде Қазақстанда жүзден астам әйелдер ҰЕҰ бар, гендерлік мәселелер саласында кәсіби түрде жұмыс істейтін тұрақты жетекшілердің өзегі бар.

Алға қойға мақсаттарға қол жеткізу үшін — отбасыларында зорлық-зомбылықтың алдын алу, гендерлік тепе-теңдікті дамыту, қоғамда күштеу қатынастарының құндылықтарына негізделген мәдениетті қалыптастыру үшін ҰЕҰ мемлекеттік құрылымдармен әріптестік қатынастарды орнатады.

Әріптестік, жұмыс тәжірибесі және ақпарат алмасу, бірлескен жобаларды, ақпараттық науқандарды жүргізу ортақ мақсаттарға қол жеткізу үшін бір-бірін дамыту және күшейтудің құнды ресурсы ретінде қаралады. Ниеттестік және өзара жауапкершілік сезіміне негізделген әлеуметтік серіктестік көптеген жобаларды тиімді іске асыруға мүмкіндік береді.

Тұрақты өзара әрекеттесудің басқа нысаны ҰЕҰ өкілдерін ведомствоаралық комиссияларының қызметіне тарту: ҚР Президенті жанындағы адам құқықтары бойынша, кәмелетке толмағандардың істері және олардың құқықтарын қорғау; Қазақстан Республикасы

Үкіметі жанындағы адамдарды әкелу, әкету және сатудың алдын алу және т. б..

Соңғы уақытта мемлекеттің жүргізіп жатқан гендерлік тепе-теңдікке қол жеткізу саясатына қарамастан, қоғамда батыс демократиясы және гендерлік тепе-теңдік институттары саясатының тиімділігіне қатысты белгілі пессимизмнің жинақталуы қадағалануда. Гендерлік қатынастар ұйымының дәстүрлі (патриархалдық) тәсілінің пайдасына, көп некелілік және әйелдерді үй міндеттері шегінде ұстауды қайтаруға аргументтер жиі айтылады.

Гендерлік теңдікті халықаралық қоғамдастық пен әйелдердің ҰЕҰ қысымымен қол жеткізілген мемлекеттің демократиялық саясатының қағидаты ретінде ресми тану шын мәнінде гендерлік теңдік идеясының қазақстандықтардың күнделікті өміріне енуін білдірмейді. Гендерлік тепе-теңдік пікірін тіпті саясаткерлер, ғалымдар және жастар қиындықпен игереді.

90-жылдардың екінші жартысында Қазақстанда гендерлік озбырлықтың барлық нысандарынан әйелдерді қорғауға бағытталған әйелдер қозғалысы дами бастады. Дағдарыс орталықтарының қызметі күштеудің әр түрлі нысандарын басынан кешкен әйелдерді қолдау және көмектің кешенді кәсіби жүйесін құруға бағытталған: ол телефонмен кеңес беру, дәрігерге дейінгі, психологиялық және құқықтық көмек беру, қауіпсіз өмір сүруді ұсынудан бастап әйелдерге қатысты озбырлық мәселелерге қатысты қоғам мен мемлекеттің назарын аударту, агрессорларды барабар жазалауға дейін.

Тиімді желілік әріптестіктің сәтті мысалы ресурстарды біріктіру және Қазақстанның дағдарыс орталықтарының одағы ұлттық кәсіби желіні құру болып табылады, ол мемлекеттің 12 өңірінен табысты және белсенді ҮЕҰ ретінде белгілі, қызметтері адам құқығын кемсіту және гендерлік зорлық-зомбылықтың барлық нысандарынан қорғауға және қоғамда күштемеу қатынастары мәдениетін қалыптастыруға бағытталған 19 ұйымды біріктіреді. Желілік өзара әрекеттесу күшті байланыстарды жөнге келтіруге, тұрмыстық зорлық-зомбылықтан зардап шеккендердің құқықтарын қорғау мәселелерін шешу және ақпарат алмасуды жүзеге асыру үшін жергілікті билік өкілдерін тартуға мүмкіндік береді.

«Дағдарыс орталықтарының одағы» ЗТБ арқасында ақпарат алу және балалар мен олардың ата-аналарын қолдау үшін шұғыл байланыс орнату мақсатында 2005 жылы № 150 «Балалар және жастарға арналған ұлттық сенім телефоны» Қызметін енгізіп, оның қызметін қамтамасыз ету мүмкін болды. Есте оңай сақталатын үш санды нөмір бойынша балаға ыңғайлы уақытта (қоңырау шалу режимі тәулік бойы) хабарласуға және балалардың

құқықтарын қорғау мәселелері бойынша орыс, қазақ тілдерінде жасырын және құпия психологиялық көмек пен кеңес алуға болады, ол балалар құқығының ескерілгенін қамтамасыз етуге мүмкіндік береді. Бұл ҚР БҒМ Балалар құқығын қорғау жөніндегі комитет және ҚР Ішкі істер министрлігінің қолдауымен мүмкін болды.

№ 150 БжЖАҰСТ Қызметі балаларға арналған «сенім телефоны» қызметінің

жұмысын ұйымдастыру бойынша халықаралық стандарттарға сәйкестік деңгейіне қол жеткізді және Child Helpline International ұйымымен Тынық мұхиты аймағындағы ең үздіктердің бірі болып танылды. Жыл сайын сенім телефонына түсетін балалар және олардың ата-аналарының қоңырау шалу саны өсуде. № 150 БжЖАҰСТ Қызметінің 15 жылдық жұмысы барысында 2,5 миллионнан астам қоңырау қабылдап, мемлекеттің барлық санатындағы халқының сенімін жаулап алды.

Қазақстанның ҮЕҰ-мен бірлесіп өткізген іс-шаралардың арқасында жүйелі сұрақтар көтерілді, ұсыныстар әзірленіп, № 150 СТ-ға түсетін өтініштердің талдауы бойынша нәтижелерге қол жеткізді:

- 2006 ж.: «мектеп-алым-салықтары» мәселесін қоғамдық талқылаудың нәтижесі Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрінің м. а. 2007 жылғы 22 қазандағы № 501 бұйрығымен бекітілген «Қамқоршылық кеңестің жұмысын ұйымдастырудың және білім беру ұйымдарында оны сайлау тәртібінің үлгілік қағидаларын» қабылдау болды.
- 2008 ж.: ата-аналардың алименттік міндеттері бойынша ҚР Үкіметі деңгейінде «Атқарушылық іс жүргізу және сот орындаушыларының мәртебесі туралы» ҚР Заңына сәйкес атқарушылық іс жүргізу

бойынша берешекті толық өтегенше дейін «сот шешімі бойынша борышкерлерге мемлекеттен шығуға тыйым салу» шешімі қабылданды.

- 2013 ж.: отбасында балалармен қатыгездік мәселелерін талқылау 2014 жылы ақпанда «Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне тұрмыстық зорлық-зомбылыққа қарсы іс-қимыл мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» ҚР Заңына қол қоюды бастамалады, онда Кәметке толмағандарды бейімдеу орталығына орналастыруға жататын кәметке толмағандар санатын кеңейту нормасы енгізілді.

«Дағдарыс орталықтарының одағы» ЗТБ мүшелерінің күшімен тұрмыстық-зорлық-зомбылық мәселелері көптеген министрліктер мен ведомствалардың ағымдағы бағдарламаларына біріктіруіне қол жеткізілді. Полиция қызметкерлерін зорлық-зомбылық құрбандарымен жұмысқа үйрету үшін білім беру бағдарламалары енгізіле бастады. Оқу материалдары арқылы әйелдер мен балаларға қатысты барлық зорлық-зомбылық көріністерге ең бастысы «нөлдік төзімділік» қағидасы жеткізілді.

Одан басқа, жыл сайын дағдарыс орталығының мамандары 20 мыңнан астам әйелдер мен балаларға құқықтық кеңес және психологиялық көмек береді, әлеуметтік ілесуді қамтамасыз етеді, жеті мыңнан астам балалары бар әйелдер қорғалайтын орын алады.

«Дағдарыс орталықтарының одағы» ЗТБ тиімді жобаларының бірі Әлеуметтік орталықтың көп балалы және тұрмысы төмен отбасыларға арналған «Бақытты отбасы» Жол картасын әзірлеуі болып табылады. Көп балалы және тұрмысы төмен отбасыларға жан-жақты көмек

көрсету, олардың экономикалық дербестігі мен өмірлік қиындық жағдайлардан шығуы үшін жеке уәждемелеу мақсатында, 2019 жылдың тамызынан бастап Алматы қаласының әр ауданында «Бақытты отбасы» орталықтары жұмыс істейді. Орталықтар «бір терезе» қағидасы бойынша жұмыс істейді.

Орталықтарда көп балалы және тұрмысы төмен отбасылар тегін кеңестер ала алады:

- заңгерлерден: тұрғын-үй қатынастары, АӘК ресімдеу, құжаттарды қалпына келтіру, алименттік қатынастар және т. б. сұрақтар бойынша;
- психологтардан: балаларды тәрбиелеу, тренингтер өткізу, қиын өмірлік жағдайлардан шығу, отбасы ішіндегі жан-жал және т. б.
- әлеуметтік жұмысшылардан: отбасының мұқтаждықтарын анықтау және жеке жұмыс жоспарын құру бойынша.

Балаларға арналған үйірмелік жұмыстар жөнге келтірілді (гимнастика, математика және логика, шахмат, ағылшын тілі); аналарға арналған курстар ұйымдастырылды (ағылшын тілі, бет әрлеу, массаж, шаштараз ісі, пішу және тігу, аспаздық, тоқу, компьютерлік сауаттылық), сондай-ақ логопед және арт-терапия кабинеттері ашылды.

«Бақытты отбасы» Орталықтарында 33 мың адам тіркелген. 2021 жылы саны тағы 4643-ке артты. Көп балалы және тұрмысы төмен отбасылардың 35250 мүшесі ақпараттық-кеңестік және ресурстық көмек алды; 3700 қатысушыға әдістемелік және құқықтық көмек көрсетілді; 5694 адам жеке өсу, балаларды тәрбиелеу, көшбасшылық, отбасылық құндылықтар бойынша «Бақытты отбасы» Орталығының тренингтерінен өтті; 4676 ересектер және 382 бала қызығушылықтары бойынша курстарда және үйірмелерде оқытылды.

Орталықтардың жұмысына және жеке көмек көрсетуге демеушілер тартылады. 10099 адамға азық-түлік қоржыны, киім, жеке гигиена заттары, ойыншықтар түрінде демеушілік қолдау көрсетілді. 11052 мың теңге сомада материалдық көмек көрсетілді. Демеушілердің қолдауымен 2338 баланың туристік және мәдени нысандарға шығулары ұйымдастырылды. 370 отбасының мүшелері тұрақты немесе уақытша жұмысқа орналастырылды.

Шеберлік-кластар мен оқыту курстарын қоса алғанда барлық қызметтерді көп балалы және тұрмысы төмен отбасылардың мүшелері телефон арқылы немесе онлайн WhatsApp мессенджерлері немесе Instagram желісінде тікелей трансляция арқылы ала алады.

«Бақытты Отбасы» орталығының базасында әрбір ауданда «ISKER ANA» бағдарламасы іске асырылуда, онда көп балалы аналарды жұмыспен қамту бойынша заңгерлік және психологиялық көмектен бастап кәсіпкерлік негіздері бойынша курстарға жіберуге, бизнес-жоспар құруға, өз бизнесін ашуға, грант немесе микрокредит алуға дейін қадамдық жұмыс көзделген.

Ағымдағы жылы көп балалы және тұрмысы төмен отбасылардың жеке бизнесін дамыту және жұмысқа орналастыру мақсатында демеушілік қолдаумен Әуезов ауданында қолөнер бұйымдарын сатуға арналған төрт сауда жері ашылды, Алмалы ауданында әлеуметтік тігін цехы жұмысын бастады, Түркісіб ауданында көп балалы аналардың қолөнер тауарларын: заманауи стильдегі ұлттық костюмдер, құрақ көрпе, ұлттық стильдегі әшекейлер, әйелдерге арналған киімдерді сату, сондай-ақ киімді қайта өңдеу және жөндеу қызметтері қарастырылған «Іскер Ана» деген сауда үйі ашылды. «Атамекен» ҰКП негізінде «Өз бизнесіңді баста» бағдарламасы бойынша бизнес негіздеріне 506 адам, соның ішінде 290 көп балалы және 216 адам тұрмысы төмен отбасынан оқытылды. Осы жетістіктерге қарамастан көптеген мәселелер сақталуда. COVID-19 пандемиясының өршуі әйелдер мен қыздар үшін денсаулық сақтау және экономикадан бастап қауіпсіздік және әлеуметтік қорғауға дейін барлық салаларда бар тепе-теңсіздікті қиындата түсті. Пандемия кезіндегі карантиндік шектеулер заманауи қоғамдағы көптеген проблемалардың бетін ашты, соның ішінде Қазақстанда тұрмыстық зорлық-зомбылықпен күресте жүйенің жоқтығын көрсетті, сондай-ақ басқыншының мінез-құлқын өзгертуге, жақын адамдарына қатысты заңға қайшы әрекеттер жасағаны үшін оның жауапкершілігін күшейтуге бағытталған шаралардың қанағаттандырылмағандығын көрсетті. Мәселен, төтенше жағдайлар кезеңінде Қазақстандағы өздігінен оқшаулануға байланысты зорлық-зомбылық құрбандарының өтініштерінің саны артты. Сол жөнінде ресми статистика да куәландырады: отбасылық-тұрмыстық салада құқықбұзушылықтар саны 25% артты; 37 мыңға

жуық қорғау нұсқамасы жазылды; агрессордың мінез-құлқына қатысты 4 800 ерекше талап жазылды. Тұрмыстық зорлық-зомбылық құрбандарына агрессор тарапынан толықтай бақылау болғандықтан полициямен немесе құқық қорғау ұйымдарымен байланысқа шығу қиын, сондықтан көптеген абонент біздің қысқа телефон нөмірімізге қоңырау шалды немесе уатсапқа жазды. 2020 жылдың көктемінде № 150 «Балалар және жастарға арналған ұлттық сенім телефоны» Қызметіне тұрмыстық зорлық-зомбылыққа деген шағыммен жүздеген арыздар түсті: наурызда — 199, сәуірде — 503, мамырда — 491 өтініш. 250 астам өтініш ватсапқа СМС хабарлама түрінде (тел. +7 708 106 0810) және сайтқа (www.telefon150.kz) көмек көрсету туралы өтініштер келді. Бұл ретте әрбір екінші қоңырау шалған ананың 2 немесе 3 баласы, әрбір бесіншіде 4 және одан көп баласы бар.

Карантин кезінде, 2020 жылдың 16 наурызынан бастап мамырына дейін «Тұрмыстық зорлық-зомбылық құрбандарына арналған дағдарыс орталығына» Алматы қаласынан 57 адам, соның ішінде 39 кәмелетке толмағандар түсті. Сол арада балалар әлеуетті құрбан немесе зорлық-зомбылықтың куәгері бола отырып, құрбандық сияқты психологиялық зардаптарды да басынан кешеді.

Өкінішке орай қоғамдық қозғалыстың барлық күшіне қарамастан, елде бұрынғыдай кемсітушілік дәстүрлер, заңдар және әлеуметтік нормалар бар. Біз гендерлік тепе-теңсіздікпен әйелдер қауіпсіздігі арасында байланысты көріп отырмыз: тепе-теңсіздік деңгейі неғұрлым жоғары болса қауіпсіздік деңгейі соғұрлым төмен болады. Себебі тепе-теңсіздік шарттарында әйелдердің құқықтары мен мүмкіндіктері аз, ал бұл зорлық-зомбылық жасау және әйелдерді қорлауға қолайлы жағдай жасайды. Сондықтан гендерлік тепе-теңдік бағытында жұмысты жалғастыра отырып,

біздің Одақ әйелдер құқығын қорғау саласында бірнеше маңызды мәселелерге назар аударады:

Менеджмент кейсі қағидасын енгізу қажет — жағдайды бір адам жүргізеді. Әңгіме іс-шаралар тиімділігін бағалаудың сандық-және сапалық индикаторларын ескере отырып, отбасы мүшелеріне көмек ұйымдастыруға кешенді әлеуметтік-бағдарланған тәсіл жайында. Бұл әр түрлі ведомствалар көмек көрсеткен кезде адамды (үлкен немесе баланы) отбасынан алыстатпауға мүмкіндік береді және отбасын сақтап, нығайтуға ықпал етеді.

Қазақстан Республикасының ұлттық заңнамасын талдау және оның гендерлік саясатты дамыту бойынша халықаралық міндеттер мен халықаралық стандарттарға сәйкестендіру қажет. Еуропа Кеңесінің әйелдерге және үйдегі зорлық-зомбылыққа қатысты зорлық-зомбылықтың алдын алу және күрес туралы Конвенциясына қосылу қажет, № 210, Стамбул, 11.V.2011 (ҚР Президенті Үкіметке тапсырма берді);

Қазақстан Республикасы 1994 жылы ратификациялаған Бала құқықтары туралы Конвенцияның қағидаларын және Қазақстан Республикасы 2009 жылы ратификациялаған күштеп жоқ қылып жіберуден барлық адамдарды қорғауға арналған халықаралық конвенцияны ұлттық заңнамада толық қолдану бойынша шаралар қолдану қажет. Жұмыс орнында сексуалды алымсақтық, кемсіту және т. б.

Барлық деңгейде әлі туындамаған немесе өне бастаған күйдегі мәселелерді жеңіп шығуға бағытталған шаралар кешені ретінде алдын алуға тәсілді өзгерту. Алдын алу түсінігі бойынша қандай тиімділік индикаторын бағалайтынымызды анықтау.

Тұрмыстық зорлық-зомбылықтың барлық түрлеріне қылмыстандыру жүргізу, осылайша «Әйелдерге қатысты кемсітудің барлық нысандарын жою туралы» ратификацияланған Конвенция бойынша Қазақстан өзіне алған міндеттерді орындау. ҚР Қылмыстық кодексіне дене жарақаты, денсаулыққа зияны, жан күйзелісі немесе материалдық не моралдық залалға байланысты агрессиялық мінез-құлқыты өзгерту бойынша курсқа міндетті түрде қатыстыра отырып, қоғам пайдасына төленбейтін еңбек ету немесе бас бостандығынан айыру түрінде жазаны анықтай отырып «Отбасындағы зорлық-зомбылық» бабын енгізу.

Пандемия кезеңінде көші-қон мәселелерін шешу жөніндегі кейс

Шахноза Хасанова
«Сана Сезім» әйелдер
бастамасының құқықтық орталығы

2020 жылы әлемді әлсіреткен коронавирустың пандемиясы Орта Азияда еңбек ететін мигранттардың өмірін өзгертті. 80% аса мигранттар қиын жағдайға тап болды: көбі нақты түрде табыстарынан айырылып, отанына оралу мүмкін болмады. Қазақстанмен жабылған шекаралар, COVID-19 таралуына байланысты әуе-теміржол хабарламаларының болмауы Өзбекстан, Тәжікстан, Қырғызстан және ТМД басқа да елдерінің еңбек мигранттарының өз жоспарларын өзгертуге мәжбүрледі.

2020 жылдың төрт айында шекаралар жабылғанша дейін және елде төтенше жағдай жариялағанша дейін Шымкент қаласы және Түркістан облысының Полиция департаменті көші-қон бөлімшесінің мәліметі бойынша аймақта 41110 шетелдіктер және азаматтығы жоқ тұлғалар тіркелген, соның ішінде ТМД елдерінен — 40 345 және алыс шетелдерден 765 адам.

Аймақта жарияланған локдаун мен карантиндік шектеулер Шымкент қаласы мен Түркістан облысынан шығуды қоса алғанда, Қазақстан аумағында қалған мигранттар үшін отанына жетуді қиындатты. Қаражатсыз, азық-түліксіз, жеке қорғаныс құралдарынсыз, жалдамалы тұрғын-үй жалдау мүмкіндігінсіз қалған адамдар іс жүзінде Қазақстан және Өзбекстан арасындағы «Жібек Жолы» бақылау-өткізу бекетінде шекарадан өту мүмкіндігін күтумен өмір сүрді.

«Жібек Жолы» шекара бекетіне Қазақстанның әр түрлі аймақтарынан мигранттар жиналды,

біреулер үшін бұл Ресей Федерациясы, Белоруссиядан Қазақстан арқылы өтетін транзиттік пункт болды. Мәжбүрлі аялдама адамдарды тұтқындалғандарға айналдырды. Барлық мигранттар, соның ішінде балалар, қоршалған автотұрақта болды. Карантиндік санитарлық нормаларды сақтау туралы: әлеуметтік қашықтық, бетперделік режим, жеке қорғаныс құралдарын пайдалану туралы тіпті сөз де болған жоқ. Қалыптасқан жағдай мигранттар арасында, сондай-ақ мигранттар мен жақын орналасқан елді мекендердің жергілікті халқы арасында тәртіпсіздік пен жанжалға, эпидемиологиялық жағдайдың асқынуына әкелуі мүмкін болды. Қазақстан Үкіметі тарапынан елдегі төтенше жағдайға байланысты шетел азаматтарының елде болу мерзімін автоматты түрде 2021 жылдың 05 қаңтарына дейін ұзартылды.

Қазақстан Республикасында COVID-19 пандемиясына байланысты төтенше жағдай 2020 жылдың 11 мамырына дейін

ұзартылғанына қарамастан, «Сана Сезім» әйелдер бастамасының құқықтық орталығы ҚБ өз жұмысын жалғастырды. Телефонмен «жедел желі» және электрондық пошта арқылы қашықтықтан заңгер, психолог және әлеуметтік қызметкердің кеңестері беріліп отырды. «Сана Сезім» ӘБҚО ҚБ қызметкерлері «Жібек Жолы» шекара бекетіне азық-түлік және жеке қорғаныс құралдары түрінде гуманитарлық көмек көрсету үшін сапарларды тұрақты түрде ұйымдастырып отырды. Осындай қолдаумен Шымкент қаласы және Түркістан облысында болған мигранттарды қамтамасыз етті.

«Жібек Жолы» шекарасында әр түрлі сұрақтар бойынша көптеген мигранттарға заңды көмек қажет болды: паспорттың жоғалуы, паспорттың жарамдылық мерзімінің өтуі, Қазақстанда туылған балаларды отандарына қайтаруға үшін сертификат алу. Мигранттар тап болған барлық проблемаларды сол жерде мобильді түрде шешуге тура келді. Барлық деректер Қазақстанда онлайн режимде жұмыс істеп тұрған Тәжікстан және Өзбекстанның консулдық бөлімдеріне жедел түрде беріліп тұрды.

«Сана Сезім» ӘБҚО ҚБ қызметі ұйымның бенефициарларының жағдайын жақсартуға бағытталған: еңбек ететін мигранттардың, тұрмыстық зорлық-зомбылық құрбандарының және адамдарды сату. «Жедел желі» телефонына және ұйымның электрондық поштасына локдаун мерзімінде түскен өтініштердің саны артты. Көбінесе шетел азаматтарынан, атап айтқанда, Шымкент қаласынан, Түркістан облысынан және Қазақстан Республикасынан кеткісі келетін еңбек мигранттардың өтініштері болды.

Пандемия кезі әр түрлі көздерден көмек іздеген мемлекеттік емес бастамалардың белсенділігі өсуімен есте қалды. Мәселен, «Сана Сезім» ӘБҚО ҚБ «Атамекен» ҚР Ұлттық кәсіпкерлер палатасынан, халықаралық ұйымдар мен елшілік өкілдерінен қолдау тапты. Көші-қон бойынша Халықаралық ұйымдар (КҚХҰ), БҰҰБҚ (ЮНИСЕФ), босқындар істері жөніндегі БҰҰ Жоғары комиссар Басқармасы (Қазақстандағы БҰҰ БҰЖЖКБ), Winrock International қаржылай қолдауымен ұйымда жеке қорғаныс құралдарын (бетперде, қолғап, антисептик), су, азық-түлік, гигиена құралдарын сатып алу және мұқтаж адамдарды барлық қажеттіліктермен қамтамасыз ету мүмкіндігі болды.

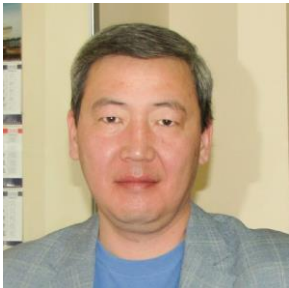
КҚХҰ қолдауымен Қазақстанда Тәжікстан, Молдова, Ресейге қайта оралатын әуе рейстері ұйымдастырылды. «Жібек Жолы» шекарасында топтардың қалыптасуы бойынша Өзбекстанның еңбек ететін мигранттарына күніне екі рет шекарадан өту мүмкіндігі берілді.

Қазақстан, Өзбекстан, Тәжікстан — үш елдің келісімі бойынша Өзбекстан транзиті арқылы Тәжікстанға автобустық керуендер ұйымдастырылды. «Сана Сезім» ӘБҚО ҚБ қызметкерлері «Жібек Жолы» шекарасынан Өзбекстанның мигранттары мен Тәжікстанның керуенін жібермес бұрын дайындық жұмыстарын жүргізді; мигранттарды жолға барлық қажеттіліктермен қамтамасыз етті: су, азық-түлік, жеке қорғаныс құралдары. Жалпы «Сана Сезім» ӘБҚО ҚБ қызметкерлері 7000 астам еңбек мигранттары мен олардың отбасы мүшелеріне гуманитарлық, заңды және психологиялық қызмет көрсетті.

Қазақстан мен Өзбекстанның шекарасында «Жібек Жолы» БӨБ-де ең қиын кезде Өзбекстан және Тәжікстан Республикасының Қазақстандағы Бас консулдық өкілдері, жергілікті атқару билігінің өкілдері, құқық қорғау органдарының қызметкерлері болды, олар қалыптасқан жағдайды бақылап, мигранттарға көмек көрсетті және шекарадан өту үшін топтарды құрды.

Барлық мигранттар отандарына сәтті оралды. Қазақстан мен Өзбекстанның «Жібек Жолы» шекарасында мигранттарды қайтару бойынша жұмыстың сәтті аяқталуы ҮЕҰ, мемлекеттік органдардың, құқық қорғау органдарының және халықаралық ұйымдардың мақсаттары бір болған жөнге салынған жұмыстарының көрсеткіші.

Пандемия аясында халықтың әлеуметтік осал топтарына медициналық қызметтерге қолжетімділікті қамтамасыз ету жөніндегі кейс

Сакен Жаназаров
«Аман-саулық» ҚҚ

Есірткіні қолдану бүкіл әлемде адамдардың денсаулығына бүлдіретін әрекет етеді. Статистика бойынша есірткі пайдаланатын 29 миллионнан астам адам әр түрлі бұзушылықтардан зардап шегуде, олардың 12 миллионы есірткіні инъекция жолымен пайдаланады; олардың 14% АИТВ-инфекциясымен өмір сүреді.

2014 жылы есірткіден 207 400 адам қаза тапты, бұл ретте өлім-жітім деңгейі 15–64 жастағы бір миллион адамға 43,5 өлімнен келді. Аталған көрсеткіш қазіргі уақытта дерлік өзгерген жоқ, бұрынғыдай жоғары болып тұр. Өлім жағдайының шамамен жартысы артық мөлшерде қолданудан туындаған және көбінесе апиынды, атап айтқанда, денсаулық сақтау жүйесін қатты алаңдататын героинді қолдануға байланысты.

Соңғы жылдары Интернет, соның ішінде «қара желі» деп аталатын жасырын онлайн нарық арқылы есірткіні сату бойынша ұсыныстар көлемі артты. Бұл жерде «қара желінің» мүмкіндіктеріне байланысты есірткіге жеңіл қолжетімділік арқылы есірткі тұтынушылардың жаңа тобын тартуда алаңдаушылық туындайды. Оған қоса бұл дамыған және дамушы елдерге тең дәрежеде қатысты.

Қазақстан Республикасында инъекциялық есірткіні пайдаланатын тұлғалардың (ИЕПТ) бағалауыш саны 2018 жылы 120 000 адам болды. Наркологиялық есепте тұрған ИЕПТ саны ИЕПТ бағалауыш санынан 11,8% және соңғы жылдары төмендеу үрдісі орын алды. 2019 жылы опиоидтарға тәуелділік бұзушылықтары бар 9 мың тұлға тіркелді; 4,8 мың бірнеше заттарға тәуелділігі анықталды; 14,2 мың — күре тамыр арқылы пайдаланушылар.

БҰҰ есірткі және қылмыс бойынша басқармасының (БҰҰ ЕҚБ) деректері бойынша,

героин Қазақстанда кенепшөптен кейін екінші кең таралған болып саналады.

Қолдаушы алмастырушы терапия (ҚАТ) — бұл апиынға (апиын тобының есірткілері) тәуелділік синдромы бар адамдарды арнайы медициналық препараттардың (метадон, бупренорфин) көмегімен емдеу. Алмастырушы препараттарды қабылдау заңсыз опий есірткілерді пайдалану қажеттілігін жояды, себебі ол нақты мағынада олардың әрекетін алмастырады және тәулік ішінде пациенттің тұрақты жағдайын қолдайды, бірақ масайрауды болдырмайды.

Емдеудің басты мақсаты — есірткіні пайдаланушыларға заңсыз есірткіні пайдалануды тоқтатуға көмектесу, олардың денсаулықтарының жағдайын жақсарту, есірткіні инъекциялық (артық мөлшерлеу, АИТВ-инфекциясы, В және С гепатиті, іріңді және септикалық асқыну және т. б. жұқтыру) қолданудың жағымсыз салдарының алдын алу, туғандарымен және жақындарымен өзара қарым-қатынастарын жақсарту, криминалдық

өмірден кету, еңбек етуге және оқуға толыққанды мүмкіндіктерін қамтамасыз ету.

ҚАТ-ні Дүниежүзілік Денсаулық сақтау ұйымы (ДДСҰ), БҰҰ ЕҚБ, АИТВ/ЖИТС бойынша БҰҰ (ЮНЭЙДС) біріккен бағдарламасы ресми түрде қолдайды және осы халықаралық ұйымдармен апиынды тәуелділік, сонымен қатар АИТВ-инфекциясын жұқтыру тәуекелін төмендету әдісі ретінде аса тиімді тәсілі ретінде қарастырылады.

ҚАТ 50 жылдан астам қолданылып келеді және алғаш рет 1964 жылы АҚШ-да қолданылады. ҚАТ 106 мемлекетте кеңінен қолданылады: Америка және Батыс Еуропаның барлық мемлекеттері, Шығыс Еуропа және Балтық жағасының барлық мемлекеттері, Қытай, Таиланд, Индонезия, Малайзия, Вьетнам, Иран, Үндістан, Аустралия.

2013 жылы Еуропалық Одақтың 27 елінде бір жыл ішінде нашақорлықтан 1 миллион адам ем алды, олардың ішінде ҚАТ алған адам саны шамамен 700 мың. Аса жиі пайдаланылған медициналық препараттардың бірі метадон болды, ол барлық пациенттердің 69%-не тағайындалды. Пациенттердің 28%-ті бупренорфин алды.

Іс жүзінде үш мемлекеттен басқа, оның ішінде екеуінде апиындық топтағы нашақорлық мүлдем жоқ, Экономикалық ынтымақтастық және даму ұйымдарының (ЭЫДҰ) барлық мемлекеттерінде ҚАТ апиындық нашақорлықтан зардап шеккендерге қолданылады. ҚАТ бұрынғы посткеңестік кеңістік елдерінде де қолданылады: Украина, Белоруссия, Литва, Әзірбайжан, Грузия, Тәжікстан, Қырғызстан, Молдова және Ресей мен Өзбекстаннан басқа көптеген елдерде.

ҚАТ-нің дәлелденген артықшылықтары:

- Заңсыз апиын және сәйкесінше инъекциялық есірткіні қолданудан бас тартуға көмектеседі;

- Есірткіні сатып алуға қаражат іздеу қажеттілігі болмайды, яғни заңға қайшы әрекеттерге бармайды;
- Алмастырушы препараттардың әрекеттері ұзақтығы бойынша заңсыз апиындардың тиімділігінен асып түседі. Ағзаның апиынды қажет ететін тәуелділік талабын қанағаттандыру үшін оны күніне бір рет қабылдау жеткілікті;
- Метадон препараты эйфорияны болдырмайды;
- Препарат (метадон) ауыз арқылы қолданылады, бұд заңсыз есірткіні инъекциялық енгізуіне байланысты негативті зардаптарға жол бермеуге мүмкіндік береді (АИТВ-инфекциясы, В және С гепатиті, артық мөлшерлеу, абсцесс);
- Физикалық жағдай жақсарайды. Медициналық тексерістен өту және басқа да ілеспелі аурулардан емделуге мүмкіндік пайда болады. Бағдарламаның барлық қатысушыларына қосымша қызметтер ұсынылады — тексерілу және әр түрлі мамандардың кеңесін алу: инфекционист, фтизиатр, терапевт, хирург, гинеколог, психолог, әлеуметтік жұмысшы;
- Өзара көмек топтарында және психотерапевттік сессияларға қатысуға мүмкіндік туындайды;
- Өзіне және жақындарына тиімді пайдаланатын көбірек бос уақыт пайда болады (оқу, жұмысқа орналасу, көңіл көтеру және т. с. с.);
- Алмастырушы терапияның бағдарламасы психо-әлеуметтік қолдаумен (мульти-тәртіптік бригаданың жұмысы) жүреді.

ҚАТ Қазақстанда психо-әлеуметтік кеңес беру, жұмысқа орналасу, кәсіби дағдыларды,

психологтың көмегін алуға ықпал етуді қоса алғанда апиынға тәуелділікті емдеудің аса тиімді әдісі болып қарастырылады. ҚАТ-ні ұсынумен мульти-тәртіптік командалар айналысады, олар нарколог-дәрігерлер, психолог, әлеуметтік жұмысшылар, медбикелерден тұрады. Қазақстанда 2008 жылдан бастап «Метадон гидрохлорид» препараты шәрбат түрінде қолданылады.

ҚР Денсаулық сақтау министрлігінің 2019 жылғы 8 мамырдағы № 196 бұйрығымен Қазақстан Республикасында апиынға тәуелділіктен зардап шегетін адамдарға қолдаушы алмастырушы терапия бағдарламасын іске асыру жөніндегі 2019–2020 жылдарға арналған Жол картасы бекітілді.

Бүгінде Қазақстанда ҚАТ бағдарламасының 300-ге жуық пациенті бар, оларға Ақтөбе, Алматы, Атырау, Қарағанды, Қостанай, Қызылорда, Павлодар, Семей, Тараз, Өскемен, Орал, Екібастұз қалаларында орналасқан емдеудің аталған түрін ұсынатын 12 жерде қызмет көрсетіледі.

Денсаулық сақтау саласындағы пандемия және төтенше жағдайлар, бүгінде COVID-19 таралуы көптеген адамдардың өмірін алып, жаһандық экономика, жалпы қауіпсіздік және тұрақтылық үшін қосымша тәуекелдерді тудыруы мүмкін. Пандемия кезінде есірткі пайдаланатын адамдарға қызмет көрсету, есірткіні пайдалануға байланысты бұзушылықтарды емдеуді қоса алғанда медициналық қызметке тұрақты қолжетімділікті қамтамасыз ету халықтың денсаулығын қорғау ғана емес сол сияқты қауіпсіздік пен тұрақтылықты қамтамасыз етудің негізгі факторы болып табылады.

Сондықтан, COVID-19 пандемиясына байланысты бүгінгі төтенше жағдай кезінде есірткіні пайдаланатын және есірткіні

пайдалануға байланысты бұзушылықтардан зардап шегетін адамдарға қызмет көрсету, емдеу, медициналық қызметке, әсіресе ҚАТ-ға үздіксіз қолжетімділікті барынша қамтамасыз ету өте маңызды.

Аталған адамдар күнделікті қоғамдық көлікпен үйден клиникаға дейін және кері қашықтықты еңсеруге мәжбүр; ҚАТ ұсынатын орындар өте жиі шектелген режимде жұмыс істейді, ол кезекті құрып, адамдарды жабық кеңістікте қысылуға әкеледі және коронавирус жұқтырудың қосымша тәуекелдерін тудырады.

ЮСАИД «Тиімді басқаруды қолдау бастамасы» (ТБҚБ) бағдарламасы шегінде Орталық Азияның Еуразия Қоры (ОАЕҚ) гранттық қолдауымен «Қазақстанда есірткіге тәуелділерді емдеу және АИТВ-инфекциясының алдын алу үшін ҚАТ-сын масштабтау» жобасын жүзеге асыру барысында 2018 жылы «Аман-Саулық» Қоғамдық қоры Ақтөбе, Орал, Павлодар, Екібастұз, Атырау, Алматы, Тараз, Өскемен, Семей, Қарағанды, Теміртау қалаларында ҚАТ пациенттері арасында (28 адам) сауалнама жүргізді және «Қазақстанда қолдаушы алмастырушы терапия бағдарламасы пациенттерінің мұқтаждықтарын зерттеу» талдамалық есебі әзірленді. Сауалнама жүргізу барысында ҚАТ пациенттерінің арасында 15% респонденттің тұрақты жұмысы бар екені, 34% келісімшарт бойынша (аутрич-жұмыскерлер), 30% кездейсоқ табысы бар, 12% жұмыссыз және 9% мүгедектігі бар адамдар екені анықталды. COVID-19 пандемиясына байланысты тұрақты жұмысы барлар немесе келісімшарт бойынша жұмыс істегендер (аутрич-жұмыскерлер) кәсіпорындар/ұйымдар қызметтерін тоқтатқандықтан жұмыстарынан айырылған. Егер оларға көмек көрсетілмесе кейбіреуі ҚАТ бағдарламасын тастап, заңсыз есірткіні пайдалануға оралу тәуекелі бар, ол қылмыстылықтың өсіміне әкелуі мүмкін.

2020 жылдың 1 сәуірінен бастап Орта Азиядағы БҰҰ есірткі және қылмыстылық бойынша басқармасының Аймақтық кеңсе Басшысы Ашита Миттал ханым Қазақстан Республикасының Премьер-министріне, ҚР Президенті жанындағы төтенше жағдай режимін қамтамасыз ету бойынша Мемлекеттік комиссияның Төрағасы А. У. Маминге бүгінгі төтенше жағдай кезінде есірткіні пайдаланатын және есірткіні пайдалануға байланысты бұзушылықтардан зардап шегетін адамдарға қызмет көрсету, емдеу, медициналық қызметке, әсіресе ҚАТ-ға үздіксіз қолжетімділікті барынша қамтамасыз ету қажеттілігі жөнінде хат жіберді.

ҚАТ бағдарламасының пациенттері халықтың әлеуметтік осал тобына жатады, себебі олардың көбінде жұмыс жоқ және COVID-19 пандемиясы кезінде көмек ұсынуды қажет етеді, осыған байланысты «Аман-саулық» Қоғамдық қоры Сорос-Қазақстан Қорының гранттық қолдауымен 2020 жылдың маусым айынан бастап «COVID-19 пандемия кезінде ҚАТ бағдарламасының пациенттерін қолдау» жобасын жүзеге асырды.

Жобаның мақсаты ҚАТ бағдарламасының пациенттеріне жеке қорғаныс құралдары (ЖҚҚ) (бірреттік бетперделер және жеке антисептиктер), көліктік шығындарға ақша қаражаты, азық-түлік жинағы, гигиена заттары түрінде көмек көрсету болды. Бұның барлығын бағдарламаға қатысушылардың Ақтөбе, Алматы, Атырау, Қарағанды, Қостанай, Қызылорда, Павлодар, Семей, Тараз, Өскемен, Орал, Екібастұз қалаларында наркодиспансерлерінен алу мүмкіндігі болды.

Жобаны жүзеге асыру барысында келесі іс-шаралар өткізілді:

- ҚАТ ұсыну орындары ашылған және жұмыс істеп тұрған аймақтық Психикалық денсаулық орталықтарына жоба бойынша жұмысқа жауапты тұлғаларды тағайындау туралы өтінішпен хаттар жіберілді;
- Өңірлер бойынша жауапты тұлғалармен кері байланыс жөнге келтірілді және Еңбек келісімшартын әзірлеу үшін жеке куәліктер мен банктік деректемелер жиналды;
- Еңбек келісімшарттары, ЖҚҚ, гигиена заттары мен азық-түлік жинағын, көліктік шығындарға ақша қаражатын беру актілері ЖСН және соңғы алушылардың телефон нөмірлерін көрсете отырып әзірленді.
- Өңірлер бойынша жауапты тұлғалардан және ҚАТ пациенттерінен жауап алу негізінде қажетті ЖҚҚ саны мен атауы (бір адамға бір жарым айға 50 бір реттік бетперде және 3 жеке антисептик), көліктік шығындарға ақша қаражаты (айына бір адамға 3000 теңге) анықталды;
- Өңірлер бойынша ЖҚҚ бағасына мониторинг жүргізілді. Соның негізінде пандемияның үдемелі кезінде бағалар ерекшеленді, кей кездері бюджетке салынған қаражат шегінен шығып кетті, Алматы қаласында ЖҚҚ сатып алу бойынша конкурс өткізу және барлық өңір үшін ЖҚҚ сатып алып, «Қазпошта» АҚ арқылы жіберу шешімі қабылданды;
- Өңірлер бойынша жауапты тұлғалардан жауап алу негізінде ҚАТ бағдарламасының пациенттерінің тілектерін ескере отырып, азық-түлік және гигиена құралдарының тізімі әзірленді;

«Анвар» ЖШС, «Метро Кеш энд Керри» ЖШС,

«Скиф Трейд» ЖШС сауда желілері, «SMALL» азық-түлік маркетінің желісімен азық-түлік жинағын және гигиена заттарын қалыптастыру және жеткізу бойынша келісімшарттар жасалды;

Жоба туралы ақпарат «Аман-саулық» ҚҚ парақшасында Facebook әлеуметтік желісінде тұрақты түрде жарияланды;

Жоба соңында «Аман-саулық» ҚҚ ҚР ДМ Республикалық психикалық денсаулық ғылыми-практикалық орталығының Бас директоры Н. А. Негай атына оған, облыстық психикалық денсаулық орталықтарына және әсіресе ҚАТ ұсыну орындары жұмыс істеп тұрған қалалар бойынша тағайындалған жауапты тұлғаларға жобаны іске асыруға қолдау көрсеткендері және әріптестік үшін алғыс хат жіберілді.

Жобаның нәтижесі көрсеткендей көрсетілген қалаларда ҚАТ бағдарламасының пациенттері 286-дан 319 адамға өсті. Бұл есірткі пайдаланатын адамдарға қызмет көрсету, есірткіні пайдалануға байланысты бұзушылықтарды емдеуді қоса алғанда медициналық қызметке үздіксіз қолжетімділікті қамтамасыз ету, Қазақстанда қауіпсіздік және тұрақтылықты қамтамасыз ету — жобаның ұзақ мерзімді мақсатына қол жеткізудің қадамы болып табылады.

Жобаны іске асыру барысында «Аман-саулық» ҚҚ-ның ҚР ДМ Республикалық психикалық денсаулық ғылыми-практикалық орталығымен, аймақтық психикалық денсаулық орталықтарымен, ЖИТС-тің алдын алу және күресу, инъекциялық есірткіні пайдаланатын тұлғаларға және ҚАТ бағдарламасының пациенттеріне ықпал ету мәселелерімен айналысатын аймақтық ҮЕҰ-мен әріптестік байланыс күшейді.

Жоба қордың қызметінің негізгі бағыттарын

белсендіруге ықпал етті. Атап айтқанда қордың халықтың әлеуметтік осыл тобы болып табылатын ҚАТ бағдарламасы пациенттерінің денсаулыққа құқығын қорғау бойынша жұмысына әсер етті. Жобаны жүзеге асыру кезінде ұйым қызметкерлерінің кәсіпқойлығы артты, себебі біз мүлдем жаңа қызметке тап болдық.

Қорытындылай келе, «Аман-саулық» ҚҚ Өскемен, Темір тау, Қостанай қалаларының ҚАТ бағдарламасына қатысушылардан жобаны жалғастырып, оларға көмек көрсету жөнінде алғыс хаттаралғанына атап өтуға жәт:

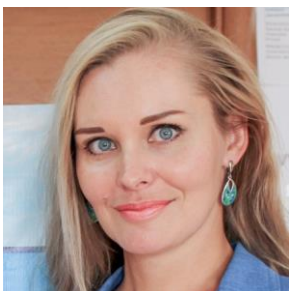
- «Өскемен қаласының алмастырушы терапия пациенттерінің кеңесі барлық пациенттердің атынан карантин кезінде көрсетілген қолдау (азық-түлік жинағы, гигиена заттары, жолақы үшін қаражат, қорғаныс құралдары) үшін үлкен алғыс білдіреді. Тағы көмек қарастырылды ма немесе енді болмайды ма, соны анықтағымыз келеді????»;
- «Барлығына сәлем! Темір тау қ. ҚАТ пациенттерінің атынан «Аман-саулық» ҚҚ-на үлкен рахметімді айтқым келеді. Біз жеті адамбыз. Жастар назарларыңызға, түсінгендеріңізге, жандарыңыз ашығандарыңызға және әрине көмектеріңізге: азық-түлік жинағы мен қаражат үшін өте риза. Шын ниетімізден РАҚМЕТ!!!!!!»;

«Қайырлы күн! Сіздерге де біздің орталығымыздың басшылығы және өз атымнан, қолдаушы алмастырушы терапия бағдарламасының пациенттері атынан жылы лебіздеріңіз және қолдауларыңыз үшін Рахмет айтамын. Сіздермен жұмыс істеу өте жағымды болды! Алғыс білдіреміз, жұмыстарыңызға сәттілік!».

Қоғамдағы / мақсатты топтағы маңызды өзгерістерге әкелген медиа-эдвакәси науқандары

«Құқықтық медиа-орталық»
Қоғамдық Қоры

Диана Окремова

Соңғы бірнеше жылда Қазақстанның азаматтық қоғамы айтарлықтай белсенді, кәсіби және батыл бола бастады. Түрлі ақпараттық науқандар әлеуметтік желілерді, БАҚ-ты пайдалана отырып, ҮЕҰ-ны барынша тарта отырып жүргізіледі. Дүниежүзілік пандемия кезеңі технологиялардың дамуына және әлемдік коммуникациялардың zoom форматына өтуіне елеулі серпін беріп қана қоймай, түрлі әлеуметтік салалардағы азаматтық белсенділерді, ҮЕҰ-ды, блогерлерді жандандырды. Біз сізге қоғамдағы нақты өзгерістерге әкелген азаматтық белсенділердің адвокаттық іс-әрекеттерінің бірнеше мысалын ұсынамыз.

Гульмира Биржанова

«КӨК-ЖАЙЛАУДЫ ҚОРҒАЙЫҚ»

Мәселенің тарихы

2002 жылы Қазақстан Президенті Нұрсұлтан Назарбаев Алматыда құны бір жарым миллиард долларға бағаланған «Іле Алатау» атты тау шаңғысы курортын құру жоспары туралы айтқан болатын. Алайда, «Ерекше қорғалатын табиғи аумақтар туралы» заңға сәйкес, мұндай нысандарды белгіленген жерге салу рұқсат етілмейтін. 2008 жылы сенат құрылысқа рұқсат беретін заңнамаға тиісті түзетулер қабылдады. «Көк Жайлау» тұжырымдамасын дамытуға 350 миллион теңге бөлінді. Курортты 2016 жылы ашу жоспарланған.

Азаматтық қоғамның жұмысы

Сол уақытта мыңдаған адам Ұлттық саябақта тау шаңғысы курортын салу идеясына қарсы шықты. Біріккен белсенділер «Көк-Жайлауды қорғайық!» деген қоғамдық акциясын бастады. Кейін оларға сарапшылар, ғалымдар, спортшылар, қоғамдық ұйымдар қосылды. Сарапшылар мен қоршаған ортаны қорғау белсенділерінің жұмысы Қазақстанда ғана емес, сонымен қатар халықаралық деңгейде, соның ішінде БҰҰ Орхус конвенциясын бұзу контекстінде кең резонанс пен пікірталас тудырды. Курорттың құрылысына қарсы ашық хатқа 30 000-нан астам адам қол қойды. Белсенділер мемлекеттік органдарға қарсы сот ісін қозғады, фотокөрме, таулы аумақтарды экожинау бойынша акциялар ұйымдастырды, бейбіт митингілер мен жиналыстар өткізді. Бұқаралық ақпарат құралдарында және әлеуметтік желілерде көптеген материалдар жарияланды, пікірталас ұзақ уақытқа созылды.

Алынған нәтиже

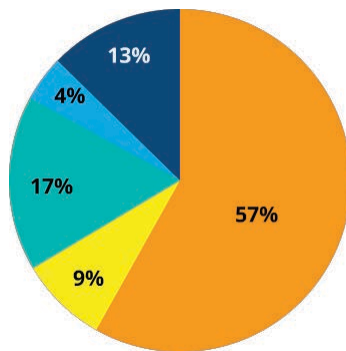
2019 жылы Қазақстан Президенті «Көк-Жайлауда» тау шаңғысы курортын салу жоспарын проблема деп атап, жобаға тыйым салды. «Әр жолы бұл мәселеге қайта оралмас үшін мен бүгін осы жобамен айналысуға тыйым саламын. Яғни, «Көк-Жайлауда» тау шаңғысы курортының құрылысы. Бізге ол қажет емес. Оның үстіне оған барлық кәсіби эколо гтар мен білікті жұртш ылық қарсы »,— деді мемле кет басшы сы.

ЖАЛА ЖАБУДЫ ҚЫЛМЫССЫЗДАНДЫРУ

Мәселенің тарихы

Көптеген жылдар бойы азаматтық қоғам жала жапқаны үшін қылмыстық жауаптылықты алып тастау қажеттігі туралы мәлімдеді, өйткені бұл журналистер үшін қатер төндірген, құқықтық реформаларды тежеген және Қазақстанның халықаралық міндеттемелеріне қайшы келген. 2010 жылы Қазақстан жала жабу туралы бапты еліміздің ЕҚЫҰ-ға төрағалық етуінің соңына қарай Қылмыстық кодекстен алып тастау жоспарлары туралы мәлімдеді. 2011 жылы Нұрсұлтан Назарбаев «Washington Post» газетіне берген сұхбатында үкімет «сөз бостандығын көтермелеу және үздік халықаралық тәжірибемен бір деңгейге көтерілу үшін» жала жабуды Азаматтық кодекске ауыстыруға ниетті екенін айтты.

Азаматтық қоғамның жұмысы

- 57% - жала жабу және қорлау;
- 9% - көрінеу жалған ақпарат тарату;
- 17% - араздықты қоздыру;
- 4% - тыйым салынған ұйымның қызметіне қатысу;
- 13% - билік өкілін қорлау және оған қатысты күш қолданылатыны

«Әділ сөз» халықаралық қорының бастамасымен «20-шы бап» коалициясы құрылды (ҚР Конституциясының 20-бабы), оның мақсаты ақпараттық заңнаманы реформалау, атап айтқанда, жала жабуды қылмыссыздандыру болды. Коалиция құрамына «Әділ Арқа», «Әділ жол», «Батысінфо» ҮЕҰ, Интерьюс-Қазақстан, «Адам құқықтары үшін Хартия» ҚҚ, Адам құқықтары мен заңдылықты сақтау жөніндегі Қазақстандық Халықаралық бюро, «MediaNet», «Мінбер», Қазақстан телерадио хабарларын таратушылардың ұлттық қауымдастығы, Құқықтық медиа-орталық, Қазақстан Журналистер Одағы, «Тілші» кірді.

БАҚ — тағы көптеген жарияланымдардан басқа, ҚР Президентіне, Парламент депутаттарына жала жабуды қылмыстық сипаттан арылту қажеттігі туралы үндеулер дайындалды. Коалиция мүшелері ҚР Парламенті жанындағы жұмыс топтарының отырыстарына қатысып, ЕҚЫҰ, ЕО халықаралық алаңдарында сөз сөйледі. Коалиция БҰҰ-ның сөз бостандығына құқығы туралы арнайы баяндамашысына Қазақстанға келу туралы өтінішпен жүгінді.

Біріккен Ұлттар Ұйымының Адам құқықтары жөніндегі комитетінің баяндамаларында, соның ішінде көптеген қатысушы елдердің ұсынымдарында ұқсас құрамдардың жала жабу мен қорлауды қылмыссыздандыру туралы ұсыныстары бірнеше рет қайталанды.

Коалиция мүшелерінен бөлек, қылмыссыздандыру тақырыбын белсенді түрде журналистер де насихаттады. Олар Қазақстанның журналистер қауымы жаңа Қылмыстық кодекстегі жала жабу туралы бапқа қарсы шыққан бейнеролик дайындады.

Алынған нәтиже

Ақырында, 2019 жылғы желтоқсанда Ұлттық қоғамдық сенім кеңесінің (ҰҚСК) отырысында Қазақстан президенті Қасым-Жомарт Тоқаев Қылмыстық кодекстің 130 «Жала жабу» бабын алып тастап, оны ҚР Әкімшілік құқық бұзушылық туралы Кодексіне ауыстыру туралы шешім қабылдағанын мәлімдеді.

ӘЙЕЛДЕР ҮШІН ТЫЙЫМ САЛЫНҒАН ЖҰМЫСТАР ТІЗІМІ

Мәселенің тарихы

Көптеген ондаған жылдар бойы Қазақстанда әйелдерге тыйым салынған кәсіптер туралы бұйрық күшінде болды. Бастапқыда бұл тізімге 287 жұмыс түрі енгізілсе, 2018 жылы кәсіптердің санын 191-ге дейін қысқарту бойынша түзетулер енгізілді. Әйелдерге сүңгуір, метро жүргізушісі, жүк көлігінің жүргізушісі, слесарь, кірпіш қалаушы болып жұмыс істеуге тыйым салынды. Тыйым жұмыс қауіптілігінің жоғарылауымен

және еңбек жағдайларының зияндылығымен негізделді. Дегенмен, технологияның қарқынды дамуы жағдайды өзгертуге мүмкіндік берді.

Азаматтық қоғамның жұмысы

2019 жылы «Феминита» қазақстандық феминистік бастамасы тыйым салынған кәсіпте жұмыс істейтін әйелдің оқиғасын жариялады. Ол карьерге (25 тонна) ауыр жүк көлігінің жүргізушісі болып жұмысқа орналасты, бірақ компанияның қауіпсіздік қызметі оған келіп, тыйым салынған мамандықтардың тізімі бар екенін, сондықтан оған бұл мамандық бойынша жұмыс істеуге рұқсат етілмейтінін айтты. Нәтижесінде қыз жұмысын жалғастырды, бірақ оған жалақысы тиісті түрде қысқартылып, жолаушылар көлігінің жүргізушісі ретінде тіркелуге тура келді. Ол мұны мемлекет тарапынан қорлау және оны өз бетінше шешу құқығынан айыру деп санады.

«Феминита» өкілдері БҰҰ-ның әйелдерге қатысты кемсітушілікті жою жөніндегі комитетіне, Халықаралық еңбек ұйымына, Әмбебап мерзімді баяндамаға ақпарат берді, БҰҰ Комитетінің 74-сессиясында баламалы баяндама жасады. Нәтижесінде Комитет Қазақстанға «әйелдерге тыйым салынған кәсіптер тізімін жою және әйелдердің мұндай кәсіптерге қол жеткізуін жеңілдету, сондай-ақ кез келген түрдегі шектеулердің барлық әйелдерге емес, жеке-жеке қолданылуын қамтамасыз ету» туралы ұсыныс жасады. Бұл қоғамда, парламент мүшелерімен, Адам құқықтары жөніндегі ұлттық орталықта кеңінен талқыланды.

Процесс ақпараттық-насихаттық науқандармен ұштасып, оның аясында талдамалық шолу дайындалып, бірқатар кездесулер мен пікірталастар өткізіліп, бірқатар мақалалар жарияланып, журналистер арасында байқаулар ұйымдастырылды.

Алынған нәтиже

2020 жылдың күзінде Қазақстан Парламенті әйелдер үшін шектеулі жұмыстар тізімін алып тастау туралы шешім қабылдады. Қазақстандағы адам құқықтары жөніндегі уәкіл Эльвира Әкімова аталған тізімнің болуы формалды сипатқа ие екенін, оның үстіне жұмыстың кейбір түрлері Қазақстанда талап етілмейтінін немесе автоматтандырылғанын атап өтті. Оның пікірінше, әйелдерді жұмыспен қамтудың нақты тетігін құру, денсаулықты, әсіресе зиянды және қауіпті өндірістерде тиімді шаралар қабылдау тиімдірек және тиімді.

ҰҢЫТУ ҚҰҚЫҒЫ

Мәселенің тарихы

2021 жылғы сәуірде цифрлық даму министрлігі заңнамаға: «жеке тұлға немесе оның заңды өкілі жүгінген жағдайда, интернет-ресурстың меншік иесі немесе иеленушісі интернет-ресурстың ұсынылған сәйкестендіргіші бойынша іздеу деректерінен жеке сипаттағы ескірген немесе өзекті емес ақпаратты алып тастауға міндетті»,— деп ұмыту құқығын енгізуді ұсынды. Құжат жарияланғаннан кейін бірден мәтінді журналистер, блогерлер, сарапшылар қатты категориялық тұжырымдамалар мен шенеуніктердің билікті асыра пайдалану мүмкіндігі, сондай-ақ сөз бостандығына қауіп төндіргендіктен сынға алды.

Азаматтық қоғамның жұмысы

ҰЕҰ өкілдері, заңгерлер мен зерттеушілер кіретін сандық құқықтар жөніндегі сарапшылар тобы ұсынылған нормаларды жою үшін адвокаттық науқан ұйымдастырды. Сарапшылар бірқатар мәлімдемелер жасады, халықаралық мамандарды тартты, талдау материалдарын жасады және Министрлік өкілдерімен,

журналистермен, азаматтық қоғаммен бірқатар кездесулер ұйымдастырды.

ХАБАРЛАЙМЫЗ АЙТАМЫЗ СӨЙЛЕСЕМІЗ КӨРСЕТЕМІЗ ТҮСІНДІРЕМІЗ

«Ұмыту құқығы ақпарат алудың конституциялық құқығына қайшы келеді» — сарапшылар Кәмшат Әбдірайым 2021 ж. 20 сәуір

Сарапшылардың пікірінше, «ұмыту құқығы» ақпаратты іздеу және алу конституциялық құқығына қайшы келді және қабылданған жағдайда жеке және қоғамдық мүдделер арасында айқын теңгерімсіздік тудырды. Бұл ережені енгізу іс жүзінде цензураға әкеліп соқтыратын еді, журналистік зерттеуге тосқауыл қоятын еді және тұтастай алғанда сыбайлас жемқорлықпен күресті айтарлықтай бәсеңдететін еді. Сарапшылар Қазақстанда «ұмыту құқығының» енгізілуін мерзімінен бұрын және қауіпті деп санап, бұл норманы заң жобасынан алып тастауды талап етті..

Заңнамаға енгізілген өзгерістерді талқылау zoom жүйесінде өтті, тікелей эфирге [vlast.kz](https://www.vlast.kz), [radio Azattyk](https://www.radioazattyk.org), [informburo](https://www.informburo.kz), «Время» газеті және т.б журналистері қатысты.

Алынған нәтиже

Ұмыту құқығы туралы норма заң жобасының мәтінінен алынып тасталды. Сәтті адвокация туралы COVID-19 пандемиясы кезінде Орталық Азияда адам құқықтарын қорғау жөніндегі өңірлік онлайн конференция үшін ролик дайындалды.

Сарапшылар тобы Бішкекте өткен интернетті басқару жөніндегі бесінші Орталық Азия форумында марапатқа ие болды.

ЕЛДІ МЕКЕНДЕРДІ СУМЕН ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУ

Мәселенің тарихы

2011 жылы Қазақстанда сумен жабдықтауды дамытудың «Ақ бұлақ» мемлекеттік салалық бағдарламасын іске асыру басталды. Оның мақсаты халықты ауыз сумен және су бұру қызметтерімен тиімді және ұтымды қамтамасыз ету болды. Бағдарлама азаматтық қатысуды кеңейтуді, тұрғындарды жергілікті мәселелерді шешуге және жергілікті бюджеттерді бөлуге тартуды көздегендіктен, «Ангел» ҮЕҰ (Атбасар қ.) халықты ақпараттандыру және оқытумен, адвокациямен және жағдайды бақылаумен бағдарламаның қоғамдық мониторингін ұйымдастыруды шешті.

Азаматтық қоғамның жұмысы

Қоғамдық мониторинг Қазақстанның бес өңірінде жүргізілді. Оған ресми сұрау салулар нәтижесінде алынған ақпаратты талдау және нақты жағдаймен салыстыру, «сенім телефоны» жедел желісінің жұмысы, азаматтарға сауалнама жүргізу және сұрау салу, түсіндіру бейнероликтерін түсіру және оқыту тренингтерін өткізу кірді. Тұрмыста суды үнемдеу тәсілдері мен энергия үнемдеу технологиялары

туралы халықты ақпараттандыру жөніндегі науқандар ұйымдастырылды.

Арнайы сайт құрылды <http://ompp.kz/>, онда ҮЕҰ қоғамдық мониторинг саласында тәжірибе мен қолда бар материалдарды жинақтайды.

Сондай-ақ, ҮЕҰ түрлі мемлекеттік органдарға сұраныстар жіберіп, «су құқығы және санитарлық жағдайлар» пактісін сақтау бойынша баламалы баяндама бөлімін дайындады.

Алынған нәтиже

ДИПЛОМ

Орта Азиялық Privacy Awards
Номинация: ЖЫЛ САРАПШЫСЫ
ҚАЗАҚСТАН, Цифрлық құқықтар мен
бостандықтар жөніндегі сарапшылар тобы
Марапатталды

Бірнеше ауылда суды тоқтату кестесі қалыпқа келтіріліп, су қысымы жақсартылды, ауыл тұрғындары, қызмет көрсететін ұйым және әкімдік арасындағы жанжал реттелді. Басқа елді мекендерде демеушілік қаражат есебінен аз қамтылған отбасылар сумен қамтамасыз етілді. Үй иелеріне үйде су өткізуге рұқсат беру үшін негізсіз жоғары баға төмендетілді (30 000-нан 4 200-ге дейін). Сонымен қатар, БҰҰ-ның экономикалық, әлеуметтік және мәдени құқықтар жөніндегі комитеті Қазақстанға сумен және санитарлық жағдайлармен байланысты жақсарту бойынша ұсыныстар берді.

«ХАБАРСТАН»

Мәселенің тарихы

Жыл сайын Қазақстан мемлекеттік ақпараттық саясатты жүргізуге шамамен 50 млрд теңге жұмсайды. БАҚ-қа жұмсалатын қаражаттың ашықтығы мен қаражатты жұмсау тиімділігі көптеген сұрақтар туғызады. Сонымен қатар, сарапшылардың пікірінше, қазіргі жүйе бәсекеге қабілетті медиа-нарықтың дамуына ықпал етпейді, бірақ тәуелді және еркін емес БАҚ тәжірибесін қалыптастырады. Екі жыл бұрын мемлекеттік ақпараттық тапсырыс Мемлекеттік сатып алу жүйесінен шығарылды, ал қандай БАҚ және қанша ақша алғаны туралы ақпарат қолжетімділігі шектеулі ақпаратқа жатқызылды. Бұл азаматтарды өз ақшаларының не үшін жұмсалатынын білу мүмкіндігінен айырады, сыбайлас жемқорлық тәуекелдерін тудырады және медиа-нарықтағы жағдайды нашарлатады.

Азаматтық қоғамның жұмысы

«Құқықтық медиа-орталық» ҚҚ мемлекеттік ақпараттық тапсырыстың ашықтығы мәселесімен он жылдан астам уақыт айналысып келеді. БАҚ-та мемлекеттік тапсырыс алушылардың интерактивті базасы әзірленді, ол ақпараттық саясатты жүргізуге бөлінген қаражат туралы ақпаратты табуға болатын жалғыз ресурс болып табылады.

Сондай-ақ, бюджет қаражатын тиімді пайдалану проблемасына салық төлеушілердің назарын аудару үшін интерактивті ойын, «вирустық бейне» түрі бойынша таратылатын мультипликациялық ролик әзірленді.

(<https://lmc.kz/tenders/map>)

Қазақстандағы геоақпараттық саясат: бұл ақшаға не істеуге болады?

Ақшаны қалай жұмсар едіңіз? 621948500 теңге
Ақмола облысы Тұтыну себеті x 21989; Астана
қ. сол жағалауда 2 бөлмелі пәтер x 20; орташа
жалақы x 4139 ай

ҮЕҰ бірнеше талдаулар, сараптамалық
қорытындылар, заңнама мен халықаралық
тәжірибеге шолулар, ел парламентіне, Үкіметіне
ұсынымдар мен ұсыныстар дайындады. Осы
жағдай туралы негізгі ақпаратын беретін www.khabarstan.net деген лонгрид дайыдалды.
«Құқықтық медиа орталық» Ақпарат және
қоғамдық даму министрлігіне қарсы сот ісін
қозғады. Оған конкурстың қорытындысы туралы
ақпаратты «қызмет бабында пайдалану
үшін» санатына жатқызу себеп болды. Өкінішке
орай, барлық соттар жеңіліске ұшырады,
бірақ бұл мәселені өзектендіруге және оған
Парламент депутаттары мен қоғамның назарын
аударуға мүмкіндік берді.

Алынған нәтиже

Тақырып әлеуметтік желілерде кеңінен
талқыланды. Мемлекеттік ақпараттық
тапсырысты реттейтін заңнамаға түзетулер
енгізілді. Сонымен, мемлекеттік тапсырыс
нысанын орналастыру, оның құнын анықтау
ережелері бекітілді.

Қазақстандағы мүгедектердің құқықтары туралы конвенцияны жүзеге асыру арқылы мүгедектігі бар адамдардың құқықтарын қорғау және жылжыту жөніндегі сәтті мысал/тәжірибе

Ляззат Қалтаева

«Шырақ» мүгедектігі бар әйелдер қауымдастығы» ҚБ,
«Алматы қаласының мүгедектер қоғамының қауымдастығы» ЗТБ

Қазақстанда мүгедектігі бар адамдардың қозғалысы Кеңес Одағы кезеңінен бастау алған. Бірақ сол кезде екі ірі ұйым туралы ғана айтуға болатын, олар: соқырлардың бүкілодақтық ұйымы және саңыраулардың бүкілодақтық қоғамы. Осы ұйымдардың күші көру немесе есту бұзушылықтары бар адамдар, өмір сүру және жұмыс істеу қолайлы болатындай кеңістік ұйымдастыруға бағытталған: тұрғын үй, жатақханалар, өндірістік кәсіпорындар бар бүтін аймақтар құрылды. Тіпті мамандандырылған демалыс үйлері, шипажайлар да болды. Адамдар жиі сол кездерді аңсайды, шамасы, сол бірнеше он жылдар бұрын олар өздерін қорғалған болып сезінген жерді жайлы зона деп санайды. Кейін барлық басқа санаттар үшін мүгедектігі бар адамдар үшін қоғам пайда болды. Бұның барлығын мемлекет құрды, шын мәнінде ол мемлекеттің ішіндегі мемлекет болып көрінді.

Мүгедектігі бар адамдармен қозғалыс тарихын 1987 жылдан бастауға болады, онда мемлекетте қайта құру басталды. Балтық жағасындағы мемлекеттердің үлгісі бойынша Кеңес Одағының басқа мемлекеттерінде спорт бойынша, мүгедектіктің түрлері, ата-аналар ұйымдары, балалардың мүдделерін қорғайтын ұйымдар бойынша клубтық ұйымдар пайда бола бастады. Сол уақытта әңгіме дәл осы мүддені қорғау туралы болды.

Содан кейін біздікі секілді ұйымдар пайда бола бастады. Бізден біраз ертерек Бибі-Ана мүгедектігі бар әйелдердің қоғамдық ұйымы жұмыс істей бастады, ол мүгедектігі бар жалғыз басты аналарды біріктірді. Осы ұйымдардың барлығы қайта құру-бүлінушілік, адамдар табыстарын, анықтылығын, ертеңгі күнге деген сенімділігін жоғалтқан қысылтаяң кезде әлеуметтік қорғау туралы сұрақтарды көтерді.

Мен 1987 жылы осы қозғалысқа келгенде жасым 22-де болды. Мен Алматы қаласында аудандық мүгедектер қауымдастығында хатшы-қазынашы болып жұмыс істедім. Асыра сілтеу себебінен мен аталған ұйымдар адамдарға оқшауланудан шығуға мүмкіндік береді деп ойлады. Себебі, негізінен мүгедектігі бар адамдар Кеңестік Одақта оқшауланған болды және әрі кетсе үйлерінде отырды. Адамдардың көпшілігі өмір бойы кәрілерге және мүгедектігі бар адамдарға арналған үйлерде тұрды.

Маған бұның бәрі әділетсіз болып көрінді, бізге қайда келіп, әңгімелесетіндей орын беруі керек сияқты болды. Бірақ, біраз уақыт өткеннен кейін аталған ұйымдар гуманитарлық көмекті қайта бөлуден айналысатыны түсінікті болды, олар сол үлкен өзгерістер уақыты кезінде шетелден ағын болып құйылды.

1999 жылы маған және менің құрбыларыма финдік әріптестеріміз Алматы қаласына әкелген семинарға қатысу бақыты бұйырды. Келесі жылы бізді Финляндияға шақырды. Сол кезде біздің көзіміз ашылды. Мүгедектігі бар адамдардың өмірінде бір нәрсені өзгерту үшін материалдық пайданы бөлуші болудың қажеті жоқ екен.

Дәл сол кезде мүгедектіктің модельдері бар екенін түсіндім, олар: қайырымдылық моделі, онда ең бастысы кір жуатын ұнтақ, қант, ұн, күріш, қарақұмықты бөлу керек болғанына куә болдым, ұйым ретінде өз міндетінді атқарған сияқты боласың. Медициналық модель, онымен біз мүгедектігі бар адам ретінде келіспейміз, себебі медициналық модельдің мақсаты — медициналық араласудың көмегімен мүгедектікті түзету. Басқа сөздермен айтқанда оның мақсаты — адамдарды «жөндеу», оларды кім және не үшін орнатқаны белгісіз, қандай да бір нормаға келтіру. Егер сен жөнделсең, онда қоғамда бола аласың, егер жөнделмесең — күту режимінді өмір сүріп қаласың. Бұл түбегейлі келіспейтіннің бірі болды. Себебі біз мүгедектікті «түзету» көбінесе мүмкін емес екендігін білеміз.

Сол кезде Финляндияда, қабырғадағы «Fix society, not me» — «мені емес, қоғамды түзет» деген ұран қатты ұнады. Осы сапардан шабыт алған біз өз ұйымымызды құруға дайын болдық. 2001 жылы біз «Шырақ» мүгедектігі бар әйелдер қауымдастығын құрдық.

Сол жылдары мүгедектігі бар адамдар ұйымға жаппай келді. Олардың ішінде «Жан» мүгедектігі бар адамдардың құқығы бойынша Азиялық қоғам болды, оны белгілі заңгер Айбек Думбаев басқарды. Бізден кейін сәл уақыттан соң «Намыс» жоғары білімді мүгедектігі бар адамдардың қоғамы пайда болды, оны сирек кездесетін көшбасшы Қайрат Иманалиев құрды. Аталған ұйымдар ортаның қолжетімділігі, білім және жұмысқа орналасуға қолжетімділік

мәселелерін көтерді. Бірақ әйелдер, еркектердің гендерлік ерекшелігіне қатысты сұрақтар жауапсыз қалып, тіпті кей жерлерде мойындалмады.

Біз өз ұйымымызды құрған кезде бізге «ерігесіңдер, ханшайым болғыларың келеді» деп айтқандар болды, бірақ біз мүгедектігі бар әйелдердің өз проблемаларын бөлісу, екі мәрте кемсітушілік туралы айту қиын екенін тіпті мүмкін емес екенін білдік.

Финляндияда біз Одақ деп аталатын тұтас ұйым бар екенін, ал Одақта мүгедектігі бар әйелдердің мәселелерімен айналысатын үлкен бөлім бар екенін көрдік. Біз осы бағытта жұмыс жасау керектігімізді түсіндік.

Бірінші жылы біз білместіктен, көбінесе әдет бойынша, гуманитарлық көмекті бөлумен айналыстық. Бұл көптеген уақыт пен адами ресурстарды қажет етті: көп хат жазу қажет, табалдырық тоздыру, он килограмм ұнтақ үшін жүгіру, аталған ұнтақты тең бөліп, жарты айдан кейін «қашан тағы болады?» деген сұрақ есту.

Кенет біз сонша ұнтақ таба алмайтынымызды, бұл елдегі жағдайды еш уақытта өзгертпейтінін, мүгедектігі бар адамдардың мәселелерін шешпейтінін түсіндік. Біз оқуға кеттік.

Сол кезде Қазақстанда Каунтерпарт Консорциум американдық ұйым белсенді жұмыс істеді, олардың тренингтері біз үшін кәсіби өсудің алғашқы сатысы болды. Каунтерпарт мектебінен көптеген ұйымдар өтті, олар сол жылдары құрылып, жұмыс істеді. Мен мүгедектігі бар адамдардың қозғалысы мүгедектігі бар адамдардың құқықтары үшін қозғалысқа айналғанда сол кезді бастау нүктесі деп санауға болады деп ойлаймын. Дәл сол кезде біз әлеуметтік қорғау туралы емес, мүгедектігі бар адамдардың құқықтары мен тең мүмкіндіктерін қорғау жайлы айттық.

Бұл қиын үрдіс болды, себебі бізді не мемлекеттік органдар, не бұқаралық ақпарат құралдары, тіпті өздерінің кезекті 10 килограмм ұнтақтарын күтуді жалғастырған мүгедектігі бар адамдардың өзі түсінген жоқ. Біз алғашқы грантты ұтып, көшбасшылық тренингтерді өткізе бастағанда, бізге «Түсініксіз нәрсеге соншалықты көп ақша жұмсайсыздар. Оларды бөліп, азық-түлік пакеттеріне және ұйым мүшелеріне тарату керек» деп айтты.

Бұл сананы және өзіміз туралы ұғымды өзгерту қажет болғандағы маңызды сәт. Біз жай ғана оқыдық және оқыттық, оқыттық да оқыдық.

Бұл 2004–2005 жылдарға дейін жалғасты, сол кезде біз жақтас, ниеттес, пікірлес адамдарды таппағанша түсініксіз және өз қызметімізде тиімсіз болатынымызды түсінікдік. Дәл сол кездері біз өзіміздің алғашқы гранттарымызды ала бастағанымызды айта кету керек.

Каунтерпарт Консорциумның алғашқы институционалдық гранты бізге аяққа тұруымызға қатты көмектесті. Оған дейін біз жұмыста жеке ресурстарымызды пайдаландық: біздің туыстарымыз, жолдастарымыз, ағайындарымыз бізді өз көліктерімен тасыды, біз жеке интернет пен өз компьютерлерімізді пайдаландық. Аталған грант біз жай ғана шағын әйелдер тобы ғана емес, үлкен жұмысты да атқара алатын қоғам екенімізді көрсетті. Дәл сол кезде әйелдердің өздерімен жұмыс жасап, олардың қолдарына аспап беру керектігімізді түсіндік. Біз қайтадан оқыдық және оқыттық: көшбасшылық, құқықтық, сексуалды және репродуктивті денсаулық, сексуалдық және репродуктивті құқық бойынша психологиялық тренингтерден өттік. Біз өзгердік, күш жинадық және дербес болдық.

Бірақ бір сәтте тек қана өзімізді өзгертпей, қоғамның қарым-қатынасын, мүгедектігі

бар тұлғаларға қатысты заңнаманы өзгерту керек деген түсінік келді. Себебі, жүйелі өзгерістерсіз біз өзімізді жетілдірмейтін едік, айналамыздағы өмір өзгермейтін еді. Сол кезде біз мемлекетімізде негізгі болып табылатын бар болған, бар және бар болатын медициналық және қайырымдылық модельден басқа қоғамды өзгертетін әлеуметтік модель және мүгедектік мәселелеріне құқықтық көзқарас болу керектігін мәлімдеуді шештік.

Сол кезде ол жайында өте көп айту керек болды. Қазір әлдеқайда жеңіл. Бүгінде мен Мәжілісте қандай-да бір жұмыс тобының отырысында, егер шалғай ауылда бір ғана мүгедектігі бар бала өмір сүрсе және оған мектеп қолжетімсіз болса, онда тек қана сол бала үшін қаншалықты ақылға қонымсыз немесе қымбатқа түсетін болса да, мектепті қолжетімді ету керектігі туралы еркін айта аламын. Өйткені, аталған баланың басқа ауылдастары да сияқты білім алуға құқығы бар деген жәй себептен ғана. Қазір ол қалыпты түрде қабылданады. Бірақ ол кездері бізге стереотиптерді жеңіп, көп ақпараттық науқандар жүргізуге тура келді.

Біз оған көп жылдарды жұмсадық, себебі ағын су арнасын табатынын түсіндік. Мүгедектігі бар адамдар барлығымен бірге тең құқылы және оны бәрімен бірдей тең дәрежеде жүзеге асырғылары келетіні жөнінде жазу, айту, мысалдар келтіру және түсіндіру керек; мүгедектікке құқықтық көзқарастың болуына қол жеткізу керек. Біз аянышты, бізге бәрі қиын болғандықтан емес, жай ғана біздің де құқықтарымыз бар болғандықтан. Осыған көп уақыт кетті, бірақ ол біздің көп жылдық стратегиямыздың бөлігі болды.

Біз бір күнде, бір сағатта барлық аймақтарда бір уақытта науқан өткіздік, бір мәлімдеме жасаған пресс-конференциялар өткіздік.

Бұл өте мықты болды, мүгедектігі бар әйелдердің дауысы бар екені білінді. Бізге өз дауысымызды бір жерге біріктіру маңызды болды. Ол да стратегияның бөлігі болды, себебі бізге өте жиі: «біз сіздерді түсінеміз, қолдаймыз, бірақ мүгедектігі бар әйелдер — тек қана әлеуметтік топ, ал бізде жұмыссыз, кәрі адамдар, мигранттар, балалар және т. б. бар. Экономикалық мемлекет сіздің мәселелеріңізді шешетіндей әлі онша күшті емес» деп айтатын. Статистика бойынша Қазақстанда мүгедектігі бар адамдар 3,8%. Олардың жартысы қыздар және әйелдер. Процент үлкен емес, бірақ оның артында қомақты сан тұр және осы әйелдердің барлығы Қазақстан Республикасының азаматтары.

Дәл осындай стратегия арқылы, желі жасау, бір уақытта барлық аймақта сөйлей алудың арқасында біз көп болмасақ та, бірақ еліміздің азаматтарының бүтін қабаты екенімізді көрсеттік. 2003–2004 жылдары ғана біз Қазақстанда мүгедектігі бар әйелдердің желісін жасадық.

Біздің ақпараттық науқанымыз бес жылға созылды, бұл ретте үнемі әйелдер сезімтал, жұқа, қорғансыз дегенді естідік; әйелдер — бұл эмоция, бұл сезім; сол кезде біз эмоция және сезімнің тілімен емес, фактілердің тілімен сөйлеу керектігін түсіндік. 2007 жылы біз алғашқы зерттеуді жүргіздік. Ол бір уақытта үш мемлекетті қамтыды: Қырғызстан, Тәжікстан және Қазақстанды. Оған дейін 2005 жылы біз мүгедектігі бар әйелдердің Орта-Азиялық Желісін құрдық, себебі мүгедектігі бар әйелдер мен қыздардың мәселелерін шешу қазақстандық контент қана емес, бұл үрдіс, дүниежүзілік тренд екенін көрсету қажет деп санадық. Қазіргі уақытта бес мемлекетте 60-қа жуық ұйым осы Желіге бірігуде. Бірақ біз аталған зерттеуді жүргізген кезде, Желі ішінде

үш мемлекет болды. Зерттеу көрсеткендей, мүгедектігі бар әйелдердің 20% ешқашан да жұмысқа орналасуға талпынбаған, мүгедектігі бар әйелдердің 8% суицид жасауға әрекет еткен және т. б. Онда көп сандар болды, олар денсаулыққа, жұмысқа орналастыруға, аналық, қарым-қатынастар, білім беру және мәдени өмірге қатысты. Біздің сандарға Мәжіліс депутаттары сүйене бастады, сол кезде өзіміздің дұрыс жолмен келе жатқанымызды түсіндік.

Сол жылы біз жобалық қызметтен кетіп, бағдарламалар бойынша жұмыс істей бастадық. Бізде көшбасшылық бағдарламасы, желілерді дамыту бағдарламасы, репродуктивтік құқық және репродуктивті денсаулық бойынша бағдарлама, жұмысқа орналастыру бойынша бағдарламалар болды, кейін мүгедектігі бар әйелдердің қоғамдық және қатысуы бойынша бағдарлама пайда болды.

Өзіміздің стратегиялық жоспарымызды ұстана отырып, біз Қазақстан және Орта Азия бойынша көп жұмыс істедік. Біз жасаған Желі дамып, үлкейе бастады. Бір сәтте біз сұраныстар және тіпті өзіміздің әріптес мүгедектігі бар еркектердің ренішіне тап бола бастадық, сол кезде ашылу керектігін түсіндік. Одан тек қана мықты боламыз. Қазір біздің ұйымда еркектер де, әйелдер де жұмыс істейді. Біздің іс-шаралар көбінесе мүгедектігі бар әйелдердің мүддесін қорғауға бағытталған, бірақ олардың барлығы әйелдерге сияқты, еркектерге де қолжетімді. Егер біздің презентациялар мен пресс- релиздерді қарасаңыз, біз «мүгедектігі бар әйелдер» деп өте сирек айтамыз, көбінесе гендерлік тепе-теңдік және мүгедектік; немесе мүгедектігі бар әйелдер мен еркектер, мүгедектігі бар қыздар мен мүгедектігі бар ұлдар делінген.

Біз мүгедектігі бар адамдардың өміріне теріс әсер ететін терминология жайлы, негативті терминдер тосқауылдар, аңыздар, стереотиптерді тудыруы мүмкін екенін өте жиі айттық. 2008–2009 жылдары ЮНИСЕФ-пен бірге мүгедектігі бар адамдарға қатысты кемсіту терминологиясына зерттеу жүргіздік. Зерттеу Қазақстан Республикасы Әмбебап мерзімдік шолуда қатысушы-мемлекеттерден түскен ескертулердің нәтижелері бойынша жүргізілді. Біз көптеген құқықтық актілерге, бұған қоса ең төмендегілеріне көз жүгірттік: нұсқаулар, қағидалар, бұйрықтар. Мысалы, терминдер негізінен медициналық реңк сипатында, бірақ өте қорлайтын және кемсітетін мағынада болып табылады. Мысалы, кемістігі бар, мешел, мүгедек. Сол кезде бүкіл әлем мүгедек сөзінен бас тартты. Сол кезде біз «басында адам» халықаралық принципіне сүйене отырып, терминологияға өзгеріс енгізу туралы мәселені көтере бастадық. Яғни, басында біз адамды есімі, мәртебесі бойынша атаймыз: студент, жолаушы, директор, көрші және т. с. с., ал одан әрі қарай егер мүмкіндік болса біз көру, есту, сөйлеу бұзушылықтары бар, Даун синдромы бар, жеңіл арбаны пайдаланушы және т. б. айта аламыз.

Терминология бойынша қызмет келесі жылы біздің заңнамаға жаңа терминдерді енгізуіне әкелді, енгізу қаншалықты қиын болса да, бұл өзгерістер ресми түрде енгізіледі деп үміттенемін.

Біздің барлық тәжірибемізді адвокати науқанының үлкен мерзімі ретінде сипаттауға болатын шығар. Біз ықпал ету қажет болған негізгі тұлғаларды, негізгі органды, таргетті іздеген кезде және біз ықпал етудің әр түрлі әдістерін пайдаланған кезде ол зерттеулерге, эвокаси сияқты маңызды науқандарға негізделді.

2002 жылы мен Жапониядан мүгедектігі бар адамдардың құқықтары бойынша жаңа конвенция әзірленіп жатқаны жайлы ақпарат әкелгенде, маған күліп қарайтын, «бізде пандустардың өзі сын көтермейді, ал сен қайдағы бір конвенция жайлы бірдеңелерді айтып тұрсың» деп айтты. Шынымен де, елде конвенцияны жылжыту бойынша тұтас коалиция құру қажет болды. Содан біздер, қаншалықты ұйымдар әр түрлі болса да, біріге бастадық.

Егер мүгедектігі бар адамдардың қозғалысының тарихы жайлы айтатын болсақ, 2005 жылы мүгедектігі бар адамдарды әлеуметтік қорғау бойынша шынайы қызметтер мен нақты механизмдер пайда болатындай, шынымен де әрекет ететін және жұмыс істейтін мүгедектігі бар адамдарды әлеуметтік қорғау жөнінде жаңа заң жасауға біріктік. 2008 жылы Қазақстан қолын қоюы үшін, ал 2015 жылы БҰҰ-ның мүгедектігі бар адамдардың құқығы бойынша конвенциясын ратификациялауы үшін, біз біріктік. Бұл біз барлығымыз бірге біріккен кезде анық және күшті тәжірибе болды. Дөңгелек үстелдер, конференциялар, флэшмобтар болды. 2008–2015 жылдар арасы — Конвенцияны ратификациялауға мемлекет соншалықты ұзақ дайындалды. Біз көп айттық, сөз сөйледік, бұл ешқашан болмайтын сияқты көрінді. Бірақ содан кейін Қазақстан Республикасы Үкіметі жанындағы Үйлестіру кеңесі жұмыс істей бастады, сол кезде ол өте күшті болып, осы ратификацияны жылжытты.

Конвенцияны ратификациялау, тіпті оны әзірлеп жатқанның өзінде, мүгедектігі бар адамдардың өмірін қатты өзгертті. Себебі аталған кезеңде билік заңнамалық базаны ауыстырды, бюджет қарастырды, Ұлттық жоспар әзірленді, Үйлестіру кеңестің жұмысын іске қосты — бұның бәрі Конвенцияны ратификациялауға ұшталды.

Ратификациядан кейін аталған өзгерістер заңнамада жұмыс істей бастағанда мүгедектігі бар адамдарды тек қана әлеуметтік қорғауға ғана емес, сондай-ақ олардың құқығын да қорғауға бағытталған белгілі бір жүйе құрылып жатқанын көрдік.

Қазіргі уақытта біз қоғамда мүгедектігі бар адамдардың құқығы туралы көп айтамыз. Біз жұмысты қоғамдық және саяси қатысу бойынша бастадық. Басында біз «бір реттік» сарапшылар емес, Үйлестіру кеңестің мүшесі екенімізді дәлелдедік, кейін үкімет пен парламентте түрлі жұмыс топтарында көріндік, бұдан әрі біздің ұйымдар қоғамдық кеңестерде пайда бола бастады. 2012 жылы алғаш рет Парламентке дауысқа түсіп көрдік. Бұл сәтті тәжірибе болған жоқ, бірақ осы тәжірибе бізге күш берді. Біз өзімізді жария еттік. Сол кезде біреулер «Сендер ұтылдыңдар, бірақ бұл өз әсерін береді, сендерді көрді, сендерді естіді» деп айқан болатын. Шынымен де, 2016 жылы мен дауысқа сәтті түсіп, Алматы қаласы маслихатының депутаты болдым. Сол жылы тағы екі адам аудандық деңгейдегі маслихаттарға өтті. Өткен жылы мүгедектігі бар адамдар қатарынан 10 аса адам депутатқа сайланды.

Мен 2011 жылы бір әйелге, яғни Сенат депутатына мүгедектігі бар адамдардың мүддесін таныту үшін мүгедектігі бар адамдар шешім қабылдау деңгейінде болуы керек деп мәлімдегенімде, ол маған керемет сөздер айтты. Ол маған: «Ляззат, сіздер ол жерде тек қана мүгедектігіңіз болғандықтан және мүгедектігі бар адамдардың құқықтарын қорғауыңыз керек болғандықтан емес, сіз азамат болғандықтан және сайлансаңыз сайлауға түсуге және сайлануға құқығыңыз бар болғандықтан бола аласыз және болуыңыз керек» деді. Бұл месседж біз үшін өте маңызды.

Қазір біз ары қарай жылжып келеміз. Біздің ұйым халықаралық деңгейде өте көп жұмыс істейді. Себебі біздің Орта-Азиялық Желі өте күшті және тұрақты болғандықтан болар. Бәлкім, шағын посткеңестік және әлемде мүгедектігі бар адамдардың мәселелерінде гендерлік және құқықтық көзқарасты қозғайтын бірі болғанымыздан шығар. Біздің елдеріміздегі тәжірибе де бірегей. Осы тәжірибемен басқа мемлекеттермен өте жиі бөлісеміз. Мүмкін сондықтан болар, 2020 жылы Сыртқы істер министрлігі және біздің Үкімет БҰҰ-да Женевада мүгедектігі бар адамдардың құқықтарын қорғау бойынша Комитетке менің кандидатымды ұсынған. Өкінішке орай, мен өткен жоқпын. Мен сыйлайтын, күшті сарапшылар тарапынан дүниежүзінен мүгедектігі бар адамдардың қатарынан маңызды іріктеу болды, әрине олармен сайлауда бірге болу жеке басым үшін және өз еліміз үшін үлкен абырой болды.

Біздің жұмысымыз жалғасуда. Соңғы күшті эдвокаси науқаны мүгедектігі бар адамдардың құқықтарын қорғау Конвенциясына факультативті хаттаманы ратификациялауға қатысты болды. 2015 жылы конвенция факультативті хаттамасыз ратификацияланды. Бірақ біз, мүгедектігі бар қазақстандықтардың мемлекетте өз құқықтарын қорғауға барлық заңды мүмкіндіктері таусылса, сот инстанцияларынан өтіп, шешіммен қанағаттандырылмаса, халықаралық органға, мүгедектігі бар адамдардың құқықтарын қорғау комитетіне жүгіну мүмкіндігі болғанын қаладық. Біз Мәжілісте жұмыс тобы құрыл, анына, ҚР Президенті мүгедектігі бар адамдардың құқықтарын қорғау бойынша Конвенцияға факультативті хаттаманы ратификациялауға дайындалу қажет екенін мәлімдегеніне қуаныштымыз.

Біздің жұмыста кей кездері артқа жылжып бара жатқандаймыз, кейде бір орында тұрған сияқтымыз. Ал өз тарихыңды басынан бастап айта бастаған кезде қанша жұмыс атқарылғанын және бірдеңелерді енді түйіндеуге болатынын түсінесің.

Біріншіден, алға жылжу үшін коалиция, қауымдастықтарға және т. б. бірігу қажет. Маңызды мақсаттар пайда болған кезде бірлестіктер, нетворкингтер, желілер өте қажет.

Мүгедектігі бар адамдардың құқығы үшін қозғалыс қалыптаса бастаған кезде олар механизмдер ретінде өз тиімділіктерін көрсетті деп ойлаймын.

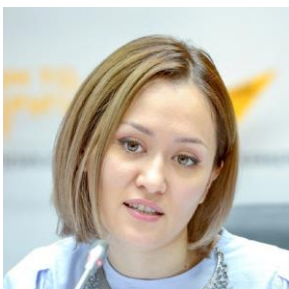
Екіншіден, үнемі мейнстримде болып, әлемдік трендтерді қадағалау керек. Қысылуға болмайды. Бізге Желі ішіндегі қатынастарымыз қатты көмектесті: Орта-Азия, ТМД бойынша, Оңтүстік-Шығыс Азияда, Азиялық-Тынық мұхиты аймағында көптеген желілердің мүшесі болып табыламыз. Біздің АҚШ және Еуропамен байланыстарымыз өте көп. Мейнстриминг өте маңызды және осы жерде де әлемде болып жатқан ақпарат орыс тілді мемлекеттер үшін бейімді болуы маңызды.

Біздің АРГО-мен серіктестігіміз көбінесе біздің ұйымның халықаралық аренаға шығу мүмкіндігіне ықпал етті. Ал біздің Азия-Тынық мұхиттық аймақпен серіктестігіміз Нью-Йоркте БҰҰ сессияларында екі рет сөйлеуге мүмкіндік берді, ол жерде мен өзіміздің елді таныстырдым.

Азаматтық қоғам қатты өзгерді деп айтқаныма бірнеше жыл өтті. Біз жас ұйым болған кезде пиармен айналыстық. Біз өзімізді көрсеткіміз келіп, бізді танитындай, ерекше болатындай өз брендімізді жасағымыз келді. Ол бізге жұмыс істеуге, өз пікірімізді алға жылжытуға көмектесті. Біз ұйымдар, ҮЕҰ, ЗТБ, Одақтар азаматтық қоғамның өзі деп таныстырдық. Бірақ, кейінгі жылдарда азаматтық қоғам — бұл жеке тұлғалар екенін де көріп жүрмін. Бұл әлеуметтік желілерді пайдаланушылар, блогерлер. Бұл ғажап! Мен ҮЕҰ — ұйым сияқты жойылатын емес, бірақ ол өзгеруі, заманауи болуы керек және кей кезде ұйымдар он жылдар бойы жасай алмағанды бір адам әлеуметтік желіде бір ғана постпен өзгеріс жасай алатынын түсіну керек деп ойлаймын. Фандрейзинг сияқты. Кей кезде бір нәрсе жасау үшін жобаны қаржыландыру үшін бір жыл керек, кей кезде біреулерге қажетті қаражатты жинау мүмкін емес. Бірақ бірнеше адам бір күн ішінде әлеуметтік желілерде осындай он, әйтпесе одан да көп жобаға ақша жинай алады.

Қазір COVID-19 бізді осы сандық кеңістікке жүктеп қойғанын көріп отырмыз. Бәрі қолжетімсіз деп ойлаған, үндемеген және дауыстары да естілмеген адамдарға үлкен мүмкіндік берді. Бірақ бәрі цифрлық стандартқа өткен кезде сол адамдар еріксіз сөйлеп кетті. Бір жарым жылдан кейін аталған адамдарды естиді, көреді, олар тұтас ұйымның қызметімен салыстыра алатындай дүниелер жасайды. Біздің арамызда мүлдем жаңа адамдар пайда болды, жаңа трендтер жасайтын мүгедектігі бар әр түрлі адамдар, біз олармен бірге болуға тырысамыз, біз оларды мүмкіндіктері мен күшін қолдануға тырысамыз. Біз өзіміз осындай күшке айналуға тырысамыз. Бұл біздің қозғалысымыздың болашағы деп ойлаймын!

Makeathone ТОМ-ды жүзеге асырудың сәтті тәжірибесі

Саня Арапова

Қазақстан Республикасындағы
Тель-Авив университетінің достар қауымдастығы

МЕЙКАТОН ТОМ ҚАЗАҚСТАН

МҮГЕДЕКТІГІ БАР АДАМДАРДЫҢ ӨМІР САПАСЫН
ЖАҚСARTU ҚҰРАЛЫ

Мейкатон жобасы 2017 жылы пайда болып, біздің ұйымымыздың флагмандық жобасына айналды. Басында «Тель-Авив университетінің достар қауымдастығы» Қазақстанның университеттерін Израильдің жетекші университетімен академиялық бағытта «достастыру» үшін құрылған болатын. Бірақ академиялық болжам іске аспады, дегенмен бізді мүгедектігі бар адамдардың шынайы өмірлік қиындықтарын технология арқылы шешетін өнертапқыш-мейкерлердің қауымдастығын құру тұжырымдамасы қызықтырды. Бұл тұжырымдама «мейкатон» (ағылшын тіл. make-a-thon) — марафон, бұнда шектеулі уақыт ішінде қатысушылар қойылған мәселені шешеді.

Осы тұжырымдама жөнінде біз Тель-Авив университетіне барған кезде естідік. Бізге мейкатон ТОМ-ның философиясы қатты ұнады. ТОМ аббревиатурасы Tikkun Olam Makers деп түсіндіріледі. Tikkun Olam иврит тілінен «әлемді өзерт» деп аударылады. ТОМ — бұл мүгедектігі бар адамдардың өмірін АҚШ-тың техникалық жоғары дамыған аймағы болсын немесе Вьетнамдағы кішірек қала болсын олардың өмір сүретін жеріне қарамастан жақсартуды мақсат тұтатын жаһандық қауымдастық.

Оның негізгі міндеті — пайдалы прототиптер құру, оны құру бойынша нұсқаулықтар жасау. Бұдан әрі нұсқаулықтар осындай физикалық шектеуі бар әрбір адам прототипті жаңадан жасап, өз өмірін немесе өзінің қауымдастығының өмірін жақсарту алатындай бүкіл әлемге қол жетімді болады.

Дәл осы құнды тәсіл бізді аталған жаңалықты Қазақстанға әкелуді ойландыруға мәжбүрледі. Осындай шағын тарихи бастаумен мейкатонның алғашқы қадамдары Қазақстанда және ТМД-да басталып кетті.

Өнім немесе прототип қалыптасуы үшін ұйымдастырушылар мен қатысушылар бірнеше дайындық кезеңдерінен өтуі керек:

Кестеде дайындық жұмыстарының мерзімдері мен көлемін түсіну үшін жалпы реттілік келтірілген. ТОМ қауымдастығында барлық үрдістер егжей-тегжейлі жазылған толық нұсқама бар. Бірақ біз оларды Қазақстанның шындығына бейімдеу қажеттілігіне тап болдық.

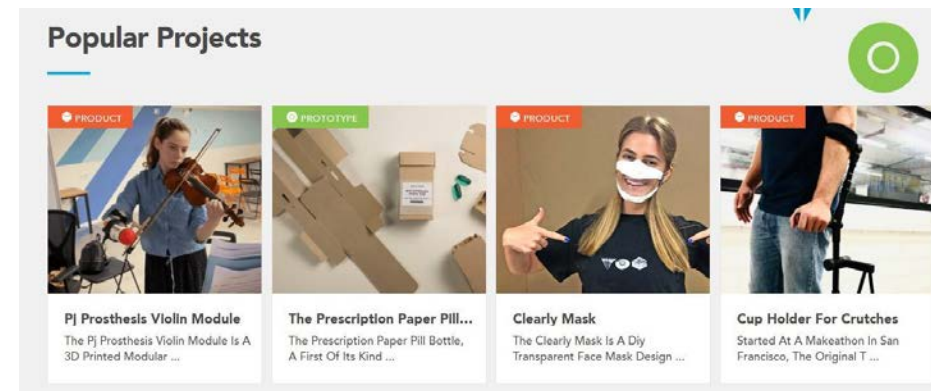
Әрине, тұжырымдама адамдардың әдеттегі күнделікті өмірінде мүмкіндіктерін шектейтін проблемаларды шешпесе, өздігінен құндылық болып саналмайды.

Мен үшін ол ішінара жеке тарих. Менің жақын туысым бала күнінен мүгедек. Оған өз бетімен алыс қашықтыққа қозғалу қиын болды. Қоғамдық көлікпен жүру туралы сөз де болған емес. Біз бірге өте көп уақыт өткіздік. Мен оның барлық проблемаларын мен кедергілерді еңсеруге тырысқанын көрдім. Қазіргі уақытта ол біздің жанымызда жоқ, бірақ Тель-Авив университеті әзірлеген жоба қанша адамға көмектесе алады және қанша адамды жігерлендіре алады! Сондықтан, мен ойланбастан осы идеяны Қазақстанға алып келдім.

2017 жылдың жазында Израильден келген соң мейкатонның идеясы біздің командамызды ынталандырды. Көптеген күмән және сұрақтар болды. Біз өз ойымызды бөліскен адамдардың көбі өз жоспарымызды Қазақстанда сәтті жүзеге асыруымызға сенбеді. Бірақ қимылдаған қыр асады. Небәрі бізді екі адам ғана қолдады: меценат Александр Антонович Машкевич және Павлодар мемлекеттік университетінің ректоры Арын Амангелдіұлы Орсариев. Олардың адамдарға деген және идеяға деген сенімдерінің арқасында алғашқы қазақстандық мейкатон ТОМ Павлодарда болды.

Мейкатон, шын мәнінде мүгедектігі бар адамдардың күнделікті тұрмыстық мәселелерін шешеді. Әрине, Қазақстандағы мүгедектігі бар адамдар әлеуметтік қорғалған: әлеуметтік қызметтер порталы бар, бұл порталда мүгедектігі бар адам ала алатын құрылғылардың тізілімі мен жеткізушілердің тізімі бар. Бірақ барлық адамдар әр түрлі, тұрғылықты орнымен, ауқаттылықпен түрлі шектеулері, әр түрлі мұқтаждықтары бар.

Қазақстандағы мүгедектігі бар адамдар жарты миллионнан асады. Мемлекет жүйені қалайды, ал біз шынайы жергілікті мәселелерді шешуге көмектесеміз. Мейкатондарда біз сұраныс аз және тиімділігі шамалы, нарықта жоқ гаджеттер мен құрылғыларды жасаймыз.

МЕЙКАТОН КЕЗЕҢДЕРІ

✓ Челенджерді жинау

Сауалнама жүргізу
Нақты және өзекті қажеттіліктерді ескере отырып өнертабыс әзірленетін негізде халықтың аталған санатындағы қоғамдық пікірдегі көшбасшылар және аймақтық жетекші КЕҰ-мен өзара әрекеттесу

✓ PreТОМ

Прототипті анықтап алу
Мейкерлер командасының және мүгедектігі бар адамның алғашқы танысуы Прототип құру бойынша түсініктемелер

✓ Өтінімдерді қабылдау

Қысқаша таныстыру
Оқу мекемелеріне хаттар жіберу
Әлеуметтік желілерде ақпараттандыру, мейкерлердің чаттары бойынша сіптемелер жіберу

✓ ТОМ екінші кезеңі

72-сағаттық мейкатон.
Прототипті бейнелеу бойынша 72 сағат үзіліссіз жұмыс.
Қазылар алқасы мүшелерінің алдында прототипті қорғау

Мейкатон «ТОМ ҚАЗАҚСТАН» дегеніміз не

Мейкатон - бұл 72- сағаттық марафон

Бұнда мейкерлер (өнертапқыштар) нидоуэрлерге (мүгедектігі бар адамдарға) мүгедектігі бар адамдардың өмірін жақсартуға немесе сауықтыруға көмектесетін өнертабыс-прототиптерді жасайды

ТОМ: Tikkun Olam Makers

«әлемді өзгерту» дегенді білдіреді, бұл біртіндеп бүкіл жер шарын қамтитын жаһандық қозғалыс.

ТОМ-дар 2014 жылдан бастап жүргізілуде

АҚШ, Аргентина, Ұлыбритания, Израиль, Канада, Австралия, Вьетнамда. Қазақстанның аумағында Павлодар, Қарағанды, Нұр-Сұлтан, Алматы, Ақтау, Шымкент қалаларында мейкатондар сәтті жүзеге асырылды

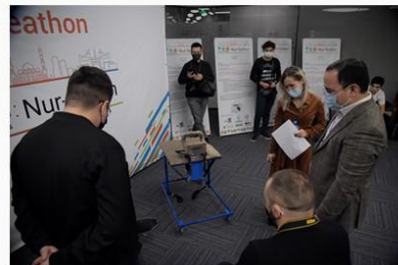

Прототиптер

Мүгедектердің жеңіл арбасын жаңарту

Мүгедектердің электр жеңіл арбасын қосымша көп функционалды опциялармен жетілдіру

Жүріс арбалары

Балалардың церебралді сал ауруы диагнозы бар балаларға жүріс арбалары

Прототиптер

Көп функционалды швед қабырғасы

Мүгедектердің жеңіл арбасына арналған биіктік бойынша тізе тіреуішін реттеу мүмкіндігі бар, жамбасты көтеру белдігі, резеңкеленген тұтқаларымен белтемірі бар швед қабырғасы.

Тізе буынын үздіксіз пассивті өңдейтін аппарат

Отадан кейінгі кезеңде адамдарды сауықтыруға арналған, қалыпқа келу кезінде буындарды қауіпсіз өңдеуді қамтамасыз етеді.

Әрине, мейкатон барысында жасалған прототиптер жүйелік мәселелерді де шешеді. Мысалы, ортаның жеңіл арбада отыратындар үшін қолжетімді болуы. Медицина факультетінің студенттері мүгедектердің жеңіл арбасын баспалдақпен түсіруге мүмкіндік беретін тепкішекжүргішті жасады. Олардың шешімі шетелдік ұқсастықтарға қарағанда әлдеқайда арзан және жеңіл арбада отыратындарға мекемеге кіруді қамтамасыз ететін қарапайым отбасылар мен ұйымдар үшін қолжетімді.

АҚШ, Аргентина, Ұлыбритания, Израиль, Канада, Австралия, Вьетнамда. Қазақстанның Павлодар, Қарағанды, Нұр-Сұлтан, Алматы, Ақтау, Шымкент қалаларында мейкатондар сәтті жүзеге асырылды

Сонымен, мәселе түсінікті: әр түрлі физикалық шектеулері бар адамдар өте көп, шешімі ретінде мейкатон бар, бұл шешімді өмірде іске асыру керек. Бірінші кезекте мәдени сипатта сұрақ туындады — ол біздің қоғам еріктілік бастамаларда біреуге көмекке келуге дайын ба: мүгедектігі бар адаммен танысу, онымен уақыт өткізу, оның өмірі жайлы тарихын тыңдау, оның сұранысын түсіну, жауапкершіліктен қорықпау, сол адам үшін бір нәрсе жасауға шешім қабылдау. Бұның барлығы бізге ұйымдастырушылар үшін үлкен сын-қатер болды. Біз мемлекетіміздің ЖОО-ларымен байланысудан бастадық, қарапайым хаттар жібердік, содан кейін аймақтық ЖОО-ларға шықтық, студенттер және педагогтармен кездестік, жоба туралы айттық. Бей-жай емес азаматтар бар екен және олар көп! Олар мүгедектігі бар адамдарға көмектесетін өнімді жасау процесіне қатысу үшін бірнеше күнге келуге дайын.

Екінші маңызды қадам — прототип жасау үшін алаң табу. Мейкатон өтетін кеңістік қажетті жабдықтарды қоса алғанда техникалық жабдықталуы керек. Тәжірибе көрсеткендей осы сұрақтың маңыздылығын біз қайта бағаладық. Алаңның техникалық жабдықталуы екінші жоспарға кетті, себебі ең бастысы — көздері жанып тұрған жастардың тапқырлығы мен өзара әрекеттесу сиқыры.

Әрине мүгедектігі бар адамдарды үрдіске қалай қатыстырамыз деген күмән да болды. «Біреуге көмек көрсетуге» болмайды. Жобаға өзара әрекеттескенде ашық және жеке мәселелерімен бөлісуге дайын адам келуі тиіс. Тәжірибе көрсеткендей, бұл жерде де бәрі біз күткендей қиын емес болып шықты. Әр қалада мүгедектігі бар адамдардың қауымдастықтары бар, оларға осы оймен келіп, айтып, талқылап, шақыру да жеткілікті.

Төртінші бізді ойландырған сұрақ қаржыландыру. Нәтижесіне шынымен қызығушылық танытатын және ағымдағы шығындарды өзіне алатын адамдарды немесе ұйымдарды табу маңызды. Алғаш рет Қазақстанда жобаны іске қосқан кезде біз мейкатонды өз қаражатымызға өткіздік.

Келесі мейкатондар демеушілердің қаражатымен немесе бара-барлық негізде өткізілді.

Бірнеше ұйымдастырушылық шақыртуларға жауап беріп және бірнеше іс-шара өткізіп, біз өңделген және өзіміздің шындыққа бейімделген әдістемемізді университеттерге тұрақты және жүйелі түрде пайдалану үшін беретін уақыт келгенін түсіндік.

Бізде қазір қомақты тәжірибе жинақталды. Қазақстандық мейкатон TOM қауымдастығы бүкіл әлемдік қауымдастықта ең белсендісі. Біз оны TOM Global-дағы әріптестеріміздің кері байланысынан көріп отырмыз. 4 жылдың ішінде біз 11 мейкатон өткіздік, нағыз сау, өздігінен жаңаратын қауымдастық құрылды: әр мейкатонда өткен жобаларда қатысушылар қалыптастырған кемінде үш команда қатысады.

АРГО арқасында көрші республика — Қырғызстанда TOM Global қауымдастығын жасауда қатысу мүмкін болды. Біз оларға алғашқы мейкатондарын өткізуге көмектестік, енді қазір олар TOM жаһандық қауымдастыққа қосылды.

2019 жылы Мейкатон TOM «Қазақстанның үздік әлеуметтік жобалары» Республикалық конкурсында үшінші орынға ие болды.

2021 жылы қомақты тәжірибеміздің арқасында және қомақтығы аз емес жобалардың географиясының арқасында біз Еңбек және әлеуметтік қорғау министрлігімен әріптес болатын және мүгедектігі бар адамдардың өмірін жақсарту бойынша жобалық кеңсемен байланыс орнату мүмкіндігіне ие болдық.

Жоспарымыз мүгедектігі бар адамдардың сұранысын жүйелендіру, ал ол үшін әлеуметтік қызметтер порталында «Мейкатон TOM-ға өтінімдер» батырмасын жасау керек. Ойымыздың мақсаты мүгедектігі бар адамдар портал ұсынатын әлеуметтік қызметтер тізілімімен танысуы, егер қажетті құрылғы болмаса оны мейкатонда жасауға өтінім қалдыру.

2017 жылы алғашқы қадамдарды жасай отырып, біз жобаның осындай географиясы және әлеуметтік тиімді болатынын ойламадық. Біз пікірімізге сеніп, оны сөзбен және іспен, қаржылай қолдағандардың бәріне ризамыз. Біз бірге осы әлемді «түзетіп», бізге қарағанда жағдайлары қиын жандарға оны жақсартатынымызға кәміл сенеміз.

Прототиптер

Паралимпиядалық жарыс шаңғылары

Прототип аяқтарының мүмкіндігі шектелген, шаңғыны толық тепкісі келетін адамдарға арналған. Паралимпиядалық жарыс шаңғылары- мүмкіндіктері шектелген спортшылар үшін тау шаңғыларына бейімделу.

«SONUS» қосымшасы

Есту проблемасы бар адамдардың сөздерін айыруға арналған қосымша+жалдайтын адамдар үшін тез сөйлеу тренажері. Қосымша playmarket-те жүктелген, пайдалану үшін қолжетімді.

Статистика (2017-2021 ж.ж. кезең)

3

Қазақстанда ҮЕҰ құру және
оның жұмысы жөніндегі
тәжірибелік кеңестер

Қазіргі жағдайда Қазақстан қалаларында белсенді азаматтарды жұмылдыру бойынша тәжірибелік мысал және кеңестер

Сергей Гуляев
«Десента» ҚҚ,

Мақалада 2019 жылы Павлодар қаласында жобалауға қатысуды қолданудың бірінші тәжірибесі жазылған. «Десента» Қоғамдық қоры Сорос-Қазақстан қорының қаржылай қолдауымен «Қалалық өзгерістер орталығы» жобасының шегінде өз туған қаласында партисипативті жобалау әдісін енгізу бойынша оқыту және іс жүзіндегі шаралар кешені жүзеге асырылды. Соның ішінде тұрғындардың, сәулетшінің, сметашының, депутаттар мен мердігерлердің қатысуымен көп пәтерлі тұрғын үй ауласында алғашқы қоғамдық кеңістік құрылды.

Қатысатын жобалау туралы

Қатысатын немесе партисипативті жобалау, сондай-ақ демократиялық сәулет — Қазақстандағы түсінік жаңа болмаса да, жеткілікті жас. Қазіргі уақытта оны ашық қоғамдық кеңістіктерді көріктендіру тұжырымдамасын әзірлеу және жүзеге асыру кезінде қолдану ерекшелік болып табылады. Қатысатын жобалау — бұл бірлесіп қабылдайтын шешімдердің мақсаттарын анықтап, жанжалдарды шешіп, жобаның тиімділігін арттыру үшін тұрғындарды, жергілікті қоғамдастықты, белсенділерді, әкімшілік құрылымдардың өкілдерін, локалды бизнес, инвесторлар, сараптамалық қауымдастық өкілдерін және басқа да мүдделі тараптарды тартып, жобалау процесі ¹⁵.

Павлодардағы қатысу

«Қалалық өзгерістер орталығы» жобасы «Десента» қорында пайда болуы кездесоктық емес. Пайда болуының алғышарттары аймақтағы өзін-өзі басқаруды дамыту бойынша көп жылдық жұмыстың тәжірибесі, сондай-ақ көп пәтерлі тұрғын-үйлерді басқару саласындағы жұмыстың реттілігі. 2017 жылы көп пәтерлі үйлердің тұрғындарын және компания басқарушыларын ТҮКШ мәселелерін шешуде серіктестікті және зара әрекеттесуді қамтамасыз ету үшін ақпараттық алаң ретінде smartpavlodar.kz сайты құрылды.

«Қалалық өзгерістер орталығы» жобасының мақсаты тұрғындарды, әкімшілік өкілдерін, бизнес, инвесторларды тарта отырып қоғамдық кеңістіктерді жобалауға қалалық қатысудың белгілі бір түйінін қалыптастыру болды. Жобаның міндеті — Павлодар қаласында

¹⁵ 8 Жобалық топтың анықтамасы.

қатысатын жобалау принциптерін пилоттық қолдану.

Алғашқы жобалық шеберлікке оқыту сәтінде сегіз аула аумағы жобаның қатысушылары болды, олардың ішінде бесеуі қалалық кеңістіктерлі түрлендіру жобасына қатысуға өтінім берді. Конкурсқа қатысудың қажетті шарты өтінім жасау процесінде қатысатын жобалаудың алгоритмін сақтау болды. Конкурсқа қатысушылар сауалнамалар жүргізді, балалар суреттері, аула аумақтарын дамытуда қажеттіліктерді анықтау бойынша тұрғындар жиналысын өткізді. Жалпы алғанда 500-ден аса тұрғындардан жауап алынып, сәулетшілер мен сметашылармен бірлесіп көріктендірудің бес эскиздік жоба әзірленді. Конкурс жеңімпазы Торайғыров көшесі, 6 үй мекенжайы бойынша орналасқан аула болды. Аталған аула сәулетшінің үй тұрғындарымен бірлесіп әзірлеген эскиздік шешімді іске асырды. Жеңімпаз ауланың эскиздік жобасын сәулетші, Торайғыров университетінің «Сәулет және дизайн» кафедрасының техника ғылымдарының магистрі, аға оқытушысы М. В. Сербина әзірледі. Жоба бойынша аула әуелден жақсы жабдықталған, онда мектепке дейінгі балаларға арналған алаң, жасөспірімдерге арналған модуль, баскетбол алаңы мен сахна бар. Конкурстың бюджеті шеңберінде эскиздік жобаның тек бір бөлігі ғана іске асырылуы мүмкін еді, сонымен қатар, ол аяқталған сипатқа, тұрғындардың әртүрлі жас топтары арасында бірегейлікке және сұранысқа ие болуға тиіс еді. Сондықтан таңдау аулада сахнаның құрылысына түсті.

Қатысатын жобалаудың алгоритмі¹⁶

1. Қоғамдық кеңістікті дамыту жобасын бастамалау: жақтаушыларды анықтау, зерттеу жүргізу, жобаның мақсаты мен міндетін анықтау.

Бірінші кезекте көріктендіру аумағы анықталады, аумақтың мүдделі тараптарының тобы бөлінеді, ақпарат жинау әдісі анықталады, сондай-ақ аталған аумақты көріктендіруге сұраныстар мен қажеттіліктерге бағалау жүргізіледі.

2. Қоғамдық кеңістікті дамыту тұжырымдамасын әзірлеу және келісу.

Осы кезеңде жиналған ақпаратқа талдау және талқылау жүргізіледі, аумақты көріктендірудің эскиздік жобасы әзірленеді және түзетіледі, жұмыс жоспары құрылады.

3. Жобалық-сметалық құжаттаманы әзірлеу және бекіту.

Үшінші кезеңнің маңызды аспектісі сәулетшінің авторлық және қауымдастық көшбасшысының бақылауы, себебі ЖСҚ-ға жоспарда жоқ түзетулер енгізу жобаны жүзеге асырған кезде қажеті жоқ түзетулерді енгізуі мүмкін.

4. Құрылыс-монтаждау жұмыстарын атқару.

Аталған кезеңде ең бастысы — құрылыс және монтаждау жұмыстарымен айналысатын мердігердің кәсіпқойлығы. Бұл ретте авторлық бақылау мен қауымдастық өкілдерінің тиімсіз түзетулері арасындағы теңгерімді сақтау маңызды. Сондықтан, құрылыс бригадасымен тұрақты коммуникация үшін тұрғындар арасынан бір-екеуін бөлуге болады, ал қалған мүдделі тұлғаларды қажет болғанда құрылысшыларға көмектесу үшін қатыстыруға болады (электр энергиясына немесе суға

қолжетімділік беру, құрылыс жұмыстары кезінде аспаптар мен жабдықтарды сақтау үшін жертөледен орын беру және т. с. с.).

5. Жобаны бірлесіп бағалау.

Осы кезеңде кеңістікті көріктендіруге мүдделілерді көбірек тартуға болады, себебі ол атқарылған жұмысқа жан-жақты бағалауды қамтамасыз етеді. Осы жерде жетістіктермен қатар аумақты көріктендірудің істелмеген жерлерін атап өту керек, тұрғындардың өз күштерімен түзетуге болатыны (мысалы, гүл отырғызу, бұталарды кесу, сенбілік өткізу), ал қандай жұмысты мердігер аяқтауы қажет екені жөнінде сөйлесуге болады. Амалдар жоспарын әзірлеп, көршілер жиналысына қатысушылар арасында міндеттерді бөлу.

6. Жобаны қауымдастыққа беру, қоғамдық кеңістіктің жұмыс істеуі.

Осы уақытта қауымдастық негізінен қоғамдық кеңістік көріктендіріліп қана қоймай, сол сияқты аумақты мүдделілерінің күшімен сақталуы тиіс ұжымдық «меншіктің» бөлігі деген ойға келеді. Сондықтан, сәтті партисипативті жобаларда құрылыс-монтаждау жұмыстары аяқталатын кезеңде қызықтының барлығы аяқталмайды, керісінше енді басталады. Оған Павлодар қаласы Торайғыров көшесі 6 ауласын көріктендіру тарихы мысал бола алады. Келесі жылы демалу аймағы пайда болғаннан кейін аулада қалалық бюджет есебінен балалар алаңы орнатылды, содан кейін аула «Халық қатысатын бюджеті» конкурсын жеңіп, «денсаулық аралы» — балалар мен ересектерге арналған спортпен шұғылдану үшін жаттықтырғыш алаңының пайда болуын күтуде.

¹⁶ 8 Жобалық топтың әдістемесіне және Қалалық ортаны дамыту мәселелерін шешуге азаматтардың қатыстыру стандарты (С стратегиялық бастамалар агенттігі).

Көршілермен қалай жұмыс істеу керек? Кім бастамашы бола алады (ҰЕҰ, ПИК, бастамашыл азаматтар және т. б.)?

Коммуникация және мерзімділік әдістері туралы. Қатыстыру және уәждеме туралы.

Коммуникация — бұл көп пәтерлі тұрғын үй ауласында және үйдің өзінде бір нәрсені өзгерткісі келетіндердің барлығы тап болатын басты сұрақтардың бірі шығар. Көршілермен әңгімелесу қажеттілігі әр түрлі себептерге байланысты туындауы мүмкін: жөндеу жұмыстарының шуылы балаларға немесе кәрі адамдарға ұйықтауға бөгет жасауы мүмкін; жоғарыдағы көршілерден судың жайылуы; подъезді жинауға қаражат жинау және тағы сол сияқты сұрақтар. Көбінесе біз шынымен әңгімелесу қажеттілігі туралы айтамыз. Басқа сөздермен айтқанда, егер осы қажеттіліктер болмаса, біз көршілермен мүлдем сөйлеспейтін едік.

Көп пәтерлі үйлерді басқару — дипломат, психолог, экономист, заңгер және т. с. с. болуды талап ететін қызмет. Біз қаншалықты көршілермен сөйлеспейміз десек те, бұл мүмкін емес, біздің адами илеуіміз, көп қабатты ауылымыз, біздің кішкентай мемлекетіміз өз үйімізді басқаруға байланысты талқылаулар мен қабылданған шешімдерден айналып өте алмаймыз. Сондықтан нақты талқылап, көршілермен жұмыста бастамашы рөлін кім алады, бұл ретте жеке көршілерге бөлмей (мысалы, алаңшалар бойынша), үйдің барлық тұрғындарын, мүмкін болса бірнеше үйдің немесе шағын ауданның тұрғындарын тартатынын талқылаймыз.

1 Көп пәтерлі тұрғын үйлерді (КПТУ) басқару нысаны тұрғындар қауымдастығымен жұмыстың бастамашысы ретінде.

Аталған мақаланы дайындаған сәтте мұндай нысандар болуы мүмкін: ПИК (пәтер иелерінің кооперативі) (ПИТК (пәтер иелерінің тұтынушылық кооперативі), (үй-жай иелерінің кооперативі)). 01.07.2022 ж. кейін — ЖШС, ЖК, МИБ (мүлік иелерінің бірлестіктері), ҚС (қарапайым серіктестік). Іс жүзінде ұйымдық-құқықтық нысан жалпы және сонымен қатар, тұрғындармен жұмысты басқару сапасын мүлдем анықтамайды. Негізінен ПИК және тұрғындар арасындағы қарым-қатынас үйді ұстауға байланысты сұрақтарды шешумен шектеледі: жинау, жылу беру маусымына дайындалу, ағымдағы жөндеу және т. б. Қазіргі уақытта көп қабатты үйлерді басқару және қызмет көрсету нарығында «ескі формация» ұйымдары әлі де көп, олар: шектелген қызметтер тізімін ұсынатын, өз қызметін тарылтып көретін классикалық ПИК. Осындай ұйымдардың басшылары тұрғындармен сөйлесуді қош көрмейді, көбінесе олардан қашқақтайды. Олар интернет, мессенджерлерді пайдаланбайды, сөйлесу барысында бейнормативтік лексиканы қолданады, өздерін ұстай алмай, жиі қызбалы және басқыншыл болады. Мұндай ұйымдардың қызметкерлері мен үй-жайлардың иелері арасында жиі қақтығыстар туындайды, көптеген меншік иелері ПИК қызметтерін төлеуден бас тартады.

Соңғы екі-үш жыл ішінде өзінің клиентіне бағытталған, жұмысында бүгінгі таңда қолжетімді технологияларды пайдалануға тырысатын жаңа үлгідегі ұйымдар пайда болды. Мысалы, әрбір жеке үй немесе подъезд үшін WhatsApp арқылы топтар құрылады; төлемдер электрондық түрде қабылданады; ақпарат әлеуметтік желілерде орналастырылады және т. с. Біздің қадағалауымыз дәл осындай жаңа

форматтағы ұйымдар тұрғындар тарапынан үлкен сенімге ие. Үй тұрғындары өздерінің кез-келген өтініштері бойынша жедел және тиімді кері байланыс алады. Осылайша, 2020 жылдың соңында КПТУ басқару формасын көрсететін ұйымдар бір немесе бірнеше КПТУ тұрғындарының қауымдастығымен жұмыс бойынша бастамашы рөлін толығымен ала алады. Мысалы, «Десента» Қоры өзінің үш жобасын орындау барысында тұрғындармен жұмыс істей отырып басқарушы/сервистік компаниялар қатарынан серіктестеріне сүйенеді (екі жағдайда бұл ЖК, басқа жағдайда ПИК).

2. Бастамашыл азаматтар

Қазақстанда көптеген реформалар үшін, әсіресе жергілікті өзін-өзі басқару жүйесін құру үшін басты контрагенттердің бірі халық осындай өкілеттіктерге және жауапкершілікке дайын болмау фактісі. Осы тезистің түрлендірмесі біздің азаматтарымыздың белсенділіктерінің төмендігі, олардың асырауда болуға бейімделуі және т. б. ойды айтады. Мұнымен ішінара келісуге болады. Шынында да, белсенділік жоғары емес, қабылданған шешімдер мен олардың салдары үшін жауапкершілікті қабылдауға деген ұмтылыс одан да аз.

Осы жағдайға қарамастан соңғы екі-үш жылда жағдай өзгере бастады. Осы жағдайға қарамастан соңғы екі-үш жылда жағдай өзгере бастады. Аулалардың, үйлердің және қалалардың мәселелеріне назар аудара бастаған азаматтар пайда болды; олар қоғамдық мүдделерді белсенді түрде қорғауға дайын болып шықты, қала кеңістігін, оның жасыл алқаптарын, жер телімдерін және т. б. қол сұғатын жеке компаниялармен қарсыласа бастады. Барған сайын олар жергілікті билікпен жанжалдаса бастады. Бұл ретте олардың ҰЕҰ сияқты сыртқы делдалдары жоқ. Бәлкім, бұл үкіметтік емес ұйымдардың

тоқтап қалуынан немесе халықпен жұмыс істеуді үйренбегендіктен, өз пікірін білдіруші, өз мүддесін қорғаушы бола алмағандықтан болған шығар. Сондықтан, біз қамқорлыққа құмар адамдардың өзін-өзі ұйымдастыру, шешім қабылдау, жұмыс әдістерін таңдау жағдайларын байқаймыз.

Осылайша, қазіргі уақытта үй, аула, шағын аудан және т. с. с. жекеленген белсенді тұрғындары, жергілікті қауымдастықпен, өздерінің көршілерімен жұмыстың бастамашысы бола алады деп сеніммен айта аламыз.

3. ҮЕҰ

Егер жағдайды жалпы бағалайтын болсақ, онда қаланың дамуы, қалаларда жергілікті өзін-өзі басқару, ТҮКШ (тұрғын үй коммуналдық шаруашылық) және тұрғын үй қатынастары сұрақтарымен айналысатын ҮЕҰ елде өте аз екенін мойындау керек. Сонымен қатар, жергілікті қоғамдастықпен жұмыстың бастамашы ретінде дәл ҮЕҰ бола алады. Оған 2003 жылдан бастап жергілікті өзін-өзі басқаруды дамыту, ал 2010 жылдан бастап ТҮКШ саласында жұмыс істеп келе жатқан «Десента» Қоры мысал бола алады. Қор өз қызметін кондоминимумды басқару, көп пәтерлі үйлердің тұрғындарының құқықтары, тұрғындар мен басқарушы және сервистік компаниялармен өзара қарым-қатынасқа байланысты жобалардан бастады. Бірнеше жылдан кейін 2017 жылға қарай біз қаланы дамыту, урбанистика, көп қабатты үйерді басқару, қалалық кеңістіктерді түрлендіру — бұл бізді қызықтыратынын, жүйелі түрде айналысқымыз келетінін түсіндік, сондықтан біз осы тақырыпты өз қызметіміздің стратегиялық бағыты ретінде таңдадық.

4. Мемлекеттік органдар

Жергілікті мемлекеттік органдар арасынан өзінің міндеттеріне қарай, тіпті қаланы дамыту бөлігінде халықпен жұмыс істеуге тиістілерін бөліп көрсетуге болады. Оларға ТҮКШ бөлімдері, тұрғын-үй инспекциясы, сәулет және құрылыс бөлімі, жер қатынастары бөлімі, ішкі саясат бөлімі жатады. Бірақ, іс жүзінде, біздің қадағалауымыз бойынша, аталған органдардың жұмыстары функционалмен көзделген қызмет көрсетулермен шектеледі. Халықпен қарым-қатынас процесі, әдетте, сұрауларға жауаптар түрінде жүреді. Егер мемлекеттік орган қандай-да бір себептерге байланысты өзара әрекеттесу процесінің бастамашысы ретінде шықса, онда аталған процес директивті сипатта болады. Мемлекеттік органдардың қызметкерлері өздерінің қандай-да бір аумақта не істеу қажет екенін көрсетуге құқылы және өкілетті деп санайды. Бірақ аталған әдістер бүгінгі таңда тиімді емес. Мәселе жергілікті орындарда үлкен кадрлық жетіспеушіліктермен ушығады.

Басқаша айтқанда, егер объективті болса, қазіргі заманғы мемлекеттік аппараттың жүйесі қауымдастықтармен жұмыс істеуге дайын емес екенін мойындау керек. Әрине, оң ерекшеліктер бар, бірақ олар тек жалпы көріністі растайды — белгілі бір сайттағы жұмыс көбінесе жүйенің тиімділігіне емес, адамдармен сөйлесуге, жауапкершілікті алуға, қателіктерді мойындауға дайын жеке қызметкердің тиімділігіне байланысты.

Көріктендіру үрдісіне қалалықтарды қатыстырудың тиімді әдістері

Қатысатын жобалау әдебиетінде азаматтарды қатыстырудың келесі әдістерін кездестіруге болады:

- болашақта түрлендіретін немесе тікелей жақын арадағы аумақта орналасқан жылжымайтын мүлік нысандарының иелері мен негізгі стейкхолдерлер-пайдаланушылар арасында пікірталас өткізу. Біздің тәжірибеде ұқсас әдіс айтарлықтай ижпа йдаланылды; пікірталастарда аумақты түрлендірумен байланысты сан түрлі сұрақтар талқыланды.
- жобаны әзірлейтін өкілмен тілдесу және сұхбат, сауалнама, жауап алу түрінде пікір жинау үшін болашақ түрлендірілетін аумаққа уақытша павильондар орнату. Бұл әдіс біздің тәжірибедемізде қолданылған жоқ, өйткені ол қаржылық, уақыт және адам ресурстары тұрғысынан айтарлықтай қымбатқа түседі.
- жобаны әзірлеуге тікелей қатысатын қызметкерлермен әр түрлі жобалар мен проблемаларды талқылау үшін тұрақты жұмыс істейтін ақпараттандыру орталықтарын құру. Біздің жағдайда жоба толығымен Қалалық өзгерістер орталығы (ҚӨО) деп аталды. Бұл ретте ақпаратты ақпараттық брошюралар түрінде, сондай-ақ электрондық және онлайн форматта алуға болады (осындай материалдардың тізілімдемесі өте кең). ҚӨО өзгерістерді бастамалайтын, талқылауларды ұйымдастыратын, сұрау хаттар жіберетін, кеңес беретін және т. б. жасайтын дәл сол ойыншы болды.

- ақпараттық стендтерді өзгертілетін аумаққа тікелей жақын жерде немесе адамдар көбірек жүретін жерлерге орналастыру. Өте қарапайым және тиімді әдіс. Өз тәжірибесінде Қор оны қолданған жоқ, бірақ біз бұл әдістің қалай жұмыс істейтініне куә болдық. 2020 жылдың жазында Торайғыров көшесі, 6 үйдің ауласында көріктендіру бойынша жұмыстарды жүргізгенде, жауапты мемлекеттік орган ТҮКШ бөлімі стендте нысанның объектінің паспортын ғана емес, болжамды өзгерістер туралы толық ақпаратты орналастырды. Бір жағынан стенд кері әсерін тигізді, себебі ақпаратта көрсетілген көріктендірудің кейбір компоненттері көбінесе жасылдандыру сол күйінде іске асқан жоқ. Екінші жағынан, стендте жауапты тұлғалардың байланыс телефондары көрсетілді, бұл мердігермен ағымдағы мәселені жедел шешу қажет болған кезде өте пайдалы болып шықты. Осылайша, бұл әдістің практикалық қолданылуы мен тиімділігі туралы қорытынды жасауға болады.

Воркшоп қатысатын жобалаудың құралы ретінде. Әдіс жұмыс істейді және тиімді. 2019 жылы Қалалық өзгерістер орталығы жобасы осыдан басталды. Біз бұл ұқсас жобаларда жоғары сұранысқа ие болады деп ойлаймыз, өйткені тұрғындарды және басқа да мүдделі тұлғаларды оқытуға, тәжірибе алмасуға, озық тәжірибені талқылауға мүмкіндік береді.

Түрлендіруге жататын аумақта сауалнамаларды ұйымдастыру, фокус-топтарды құру.

Маңызды және қажетті әдіс. Біздің жобаға қатысатын локацияның әрқайсысында Қорымыз да, қоғамдастықтар да пайдаланды. Тұрғындар арасында сауалнама жүргізу ҚӨО жобасында қажетті шарт болды, өйткені мұнда адамдардың

пікірін білу ғана емес, сонымен қатар бұл пікірге қызығушылық таныту, өзгерістерді жоспарлау кезінде бұл өзгерістер тұрғындар ұсынған ұсыныстардың нәтижесі болғанын көрсету маңызды.

Тұрғындардың қаражатымен әзірленетін аумақты дамыту құжаты ретінде тұрғын-үй кварталдарының жоспарын дайындау. Бұл әдіс біздің тәжірибемізде әр түрлі нысанындарда пайдаланылды. Әрине, біз аула жоспарын іс жүзінде нағыз құжатқа, одан әрі, орындау үшін міндетті актіге айналдыруына келген жоқпыз. Соған қарамастан, бұл әдіс аумақты картаға түсіру түрінде жұмыс істеді және жеке тұрғындардың күшімен орындалған егжей-тегжейлі макет түрінде Короленко көшесі, 347 үй, Чоккин көшесі, 95 үй мекенжайы бойынша ауланы көріктендіру жобасында қолданылды.

Қалалықтардың тікелей қатысумен қатысатын бюджеттеуді бюджет қаражатының бөлігін жоспарлау және пайдалану нысаны ретінде қолдану. 2020 жылы Павлодар қаласында бірінші рет халық қатысатын Бюджеті құрылды, сол жылдан бастап тұрақты тәжірибе және заңнаманың талабы бола бастады. Бұндай мүмкіндік азаматтарды қатыстыратын жағдайды маңызды түрде жақсарта алады деп растауға болады.

Сондай-ақ, веб-технологияларды пайдалану арқылы азаматтарды қатыстыру әдістерін белгілеп көрсетуге болады: 1) сауалнама; 2) нұсқаны таңдау ұсынысымен дауыс беру; 3) пікірлерді жинау үшін форумдар және блогтар; 4) карталары және геобайланысқа қатысты қандай-да бір мәселе жөнінде түсініктеме қалдыру мүмкіндігі бар платформалар; 5) краудфандингтік платформалар; 6) одан әрі жүзеге асыруға арналған идеяларды жинау бойынша платформалар.

2020 жылы оффлайн іс-шараларды өткізуге шектеу қойылғандықтан біз адамдармен қашықтықтан жұмыс істеуге мүмкіндік беретін әдістерді белсенді түрде қолдадық. Мысалы, «Қала тұрғындардың көзімен» зерттеуі Google платформасы арқылы сауалнаманы пайдаланумен жүргізілді. Пікірлерді жинау және талқылау мессенджерлерсіз (біздің жағдайда WhatsApp топтары) елестету енді мүмкін емес. Аса сәтті болмаса да, краудфандингтік платформасы тәжірибесін де алдық. Оқыту Zoom платформасын пайдалану арқылы өткізілді.

Тұрғындармен жұмыс істеген кезде ненің сәтті істеуі мүмкін:

- Нәтиже не болатынын нақты көру және елестету. Бұл қатысу міндетін өте нақты қалыптастыру керектігін білдіреді: қалай, әсіресе нені және қайда жасау керек, адамнан тікелей не күтіледі (еңбек, қаражат, білім және т. с.). Мысалы, «Біздің ауланы көріктендіргіңіз келеді ме?» деген сұрақтың орнына бірден «Біз ауламыздың көлік қоятын орынның жанына жануарларды серуендететін қаумал орнатқымыз келеді» деп түсіндірген абзал. Сіз көмектесуге дайынсыз ба? Бағаналардың астына шұңқыр қазу керек». Бұл ақпарат қандай өзгерістер қарастырылғанын нақты түсінуге және оған мен жеке қатысамын ба, жоқ па сияқтылар туралы шешім қабылдауға жеткілікті.
- Шынайылық және ашықтық. Мақсат, үрдіс, нәтиже — мұның бәрі түсінікті ғана болып қоймай, «қос түпті» болмауы қажет, ұйымдастырушылар үнсіз қалуға шешім қабылдаған жасырын міндеттерсіз болуы керек. Мысалы, шұңқыр қазуға сізді шақырып, алдымен күрек тауып алу керектігін, ал содан кейін бағаналарды құрып, торды орнату керектігін, ал ең

басында осының бәрін сатып алу қажет екендігін айтпады. Бұлай қызықтыру және тарту жаман аяқталуы мүмкін, «жалпы істің игілігіне» қатысты іскентай ғана «өтірік» сенімді толығымен жоғалтуға әкелуі мүмкін.

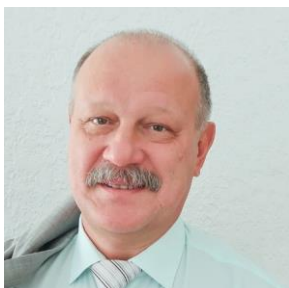
- Коммуникацияның жеделдігі және тиімділігі. Кім болса да бір жауапты процессті ұйымдастырып, сұрақтарға, сұрау хаттарға, жағдайдың өзгеруіне және т. б. уақытында әрекет етуі керек. Осыған байланысты, үйлермен ғана емес, сол сияқты әрбір жеке подъездбен жұмыс үшін мессенджерлердегі топтарды пайдаланатын бірнеше басқарушыларды мысалға келтіруге болады. Бұл ретте артық және қажетті емес ақпаратпен тілдесу арнасын шамадан тыс жүктеудің қажеті жоқ (суреттер, гифтер, құттықтаулар, тілектер, және т. б.).
- Күшті көшбасшылық. Искер, адамдармен тіл табыса алатын, жауапкершілікті сезіне алатын, шешім қабылдай алатын басшы керек. Біз анықтағандай, ол үйдің тұрғыны болуы мүмкін (ол үйдің немесе подъездтің басшысы болуы мүмкін), басқару немесе сервистік компанияның, үкіметтік емес ұйымның басшысы болуы мүмкін.
- Үйлестіру және әкімшілеу. Біреу сұрау хаттар жазу, сөйлесулер жүргізу және т. с. с. қағаз жұмысымен айналысуы керек. Бұл қызметті көшбасшы атқаруы мүмкін, бірақ, егер мүмкіндік болса, басқа адамды қатыстырған абзал.

- Есептілік. Есеп беруге дайын болу керек: алынған ресурстар үшін, еңбекке қатысу, шешім қабылдау және т. с. с. Дұрысы процесстің фотосын түсіріп немесе бейнебаянын жүргізген абзал; бұл есептілік үшін және жаңа адамдарды қатыстыру үшін қажет.
- Шынайы көмек көрсету және қолдау. Көбінесе әңгіме тіпті қаржылай қолдау жөнінде емес, ақпараттық, техникалық, сараптамалық және т. б. жөнінде. Мысалы, жобаны әзірлеген кезде көмектесу үшін кәсіби сәулетші немесе дизайнердің қызметін ұсыну.

Сақтау және көбейту: қауымдастықсыз қатысатын бірлесу мүмкін емес

Нәтижесінде, нысан құрылды, ол ауланың аумағына өте жақсы сәйкес келді, жақын жерде жаңа ойын алаңы, сәл қашықтықта — жаңа тұрақ, келесі жылы ауланың «Халық қатысатын бюджеті» байқауындағы жеңісінің арқасында жақын жерде спорттық тренажерлер пайда болуы керек. Сәттілік тарихы, бей-жай емес, белсенді, шығармашылық, жалпы игілік үшін өз уақыты мен жүйкесін жұмсауға, ойлап тапқан айыптар мен кінәларды тыңдауға дайын, бірақ нәтижесінде бәрі ойдағыдай болатынын білетін адамдардың сәттілігі осылай көрінеді.

Қазақстанда заманауи жағдайда ауылдық жерлер мен қалаларда белсенді азаматтарды жұмылдыру бойынша тәжірибелік мысал мен ұсыныстар

Сергей Худяков
Жергілікті өзін-өзі басқаруды дамыту институты

Қазақстанда жергілікті өзін-өзі басқаруды қалыптастыруға бағытталған іс жүзіндегі әрекеттер өз алдына Қазақстан Республикасының Президенті ұсынған Мемлекеттің 2020 жылға дейін даму Концепциясын 2013 жылы бекітуге жауап болып саналады. Жүргізілетін өзгерістерге тән белгілер — жергілікті өкілдік және атқарушы органдармен мемлекеттік басқару және өзін-өзі басқару құзіретін атқару, сондай-ақ жергілікті маңызы бар елеулі сұрақтарды талқылау үшін шешім қабылдау құқығын бермей-ақ азаматтарды тартуға тырысу.

Халықты белсендіру және енгізілген ұсыныстардың мағынасын арттыру үшін жергілікті қоғамдастыққа жиналыс және жиындар өткізу тәжірибесі енгізілді, салықтың бірнеше түрі берілді, бюджеттік шығындарға мониторинг жүргізу құқығы белгіленді, ауылдық әкімдердің сайланатындығы енгізілді.

Қаржылық дербестікті арттыру әлеуметтік осал топтарды қоса алғанда әр түрлі топтардың нақты қажеттіліктері мен мұқтаждықтарын ескере отырып, жергілікті бюджетті бөлгенде халықтың қызығушылығы артатыны және жергілікті маңыздағы сұрақтарды шешкен кезде халықты тарту күтілді.

Жүргізілген реформаға қарамастан, ауылдық округ, кент және ауыл деңгейіндегі жергілікті өзін-өзі басқару тиісті дамыған жоқ. Азаматтар әкімдермен әріптестікте, жергілікті қоғамдастықтың жиналыстары мен жиындарына қатысуға аса қызықпайды.

Енжарлықтың себебі неде? Аса маңызды себептер келесілер:

- Жоғары буынның өз балаларына және жақындарына жеткізетін жағымсыз тәжірибелері;
- Олардың пікірлері шешім қабылдау үрдісіне ықпал ететініне сенбеуі;

- Жақсы өмірдің уәдесін тосу әдеті;
- Асырауда болу, дайынды алу әдеті;
- Жеке мүддені қорғау және жалпы проблемаларды шешуде өзін-өзі ұйымдастыру тәжірибесінің іс жүзінде болмауы;
- Жеке құқықтары мен мүмкіндіктері туралы қажетті білімнің болмауы;
- Әкімдердің белсенді әріптесуге қызығушылығының болмауы.

Білместік оқумен еңсеріледі, тәжірибе жұмыс барысында келеді, сенімсіздікті сәтті қызметтің үлгілерімен жеңуге болады.

Жергілікті өзін-өзі басқаруды дамыту процесі заңнамалық базаны өзгертіп қана қоймай, сондай-ақ жергілікті қоғамдастықтың азаматтық белсенділігінің нақты өсуін де көздейді. Бірақ, жергілікті қауымдастықтың жиналысы және олармен жұмыс істейтін ауылдық әкімдер аппаратының мамандарына семинар өткізу тәжірибесі көрсеткендей халықтың белсенділігі

өте төмен деңгейде қалып тұр. Енжарлық қолданыстағы азаматтық институттарды: жиналыстардың, бюджет қаражатын шығындауға мониторинг, жергілікті өзін-өзі басқарудың аймақтық кеңестерінің жұмысын тиімсіз болуына әкеледі.

Жергілікті өзін-өзі басқару саласында қатынастарды реттейтін заңнаманы өзгерту жылдамдығы оны тәжірибеде жүзеге асыру деңгейінен жоғары екенін мойындау керек. Дәл осы артта қалушылық заңнаманы жетілдіру үшін келесі қадам жасауға бөгет жасайды. Ең басты назарды құқық қолдану тәжірибесіне аудару қажет.

Қоғамдық қатысуды дамыту қажеттілігі мамандарда күмән тудырмайды. Алайда тұрғындар үшін қатысу нысандары бұрынғыдай аз түсінікті және мүлдем қолжетімсіз. Оған қоса, тұрғындардың басқаруға белсенді қатысуы аумақты тұрақты дамытудың маңызды шарты болып табылады. Ең тиімді бағдарламалар қоғамның барлық топтарының өкілдері: бизнес, билік, коммерциялық емес сектордың тікелей қатысуымен қабылданатын бағдарламалар. Азаматтардың талқылауға қатысу үрдісі депутаттардың бағдарламаны бекіту туралы шешіміне қарағанда әдеқайда көбірек.

Реформаны тиімді өткізу және олардың жүзеге асыратын азаматтардың қатысуын кеңейту үшін оқыту немесе консультациялық көмек беруге қабілетті ұйымдар қажет. Ол әр түрлі мәртебесі бар ұйымдар, соның ішінде ҰЕҰ болуы мүмкін. Оқытудың тиімділігін арттыру үшін мақсатты топтарды анықтау және оларға деген сұранысқа бағалау жүргізу қажет. Білім алушылар тәжірибеде қолдана алатындай оқытудың интерактивтік әдістерін де енгізу қажет.

Азаматтарды және жергілікті қоғамдастықпен тікелей өзара әрекеттесетін әкімдік мамандарын оқыту — жергілікті өзін-өзі басқару институтын

тиімді енгізу және халықтың жергілікті маңызы бар мәселелерді талқылау және қатысуын кеңейтудің ең басты кепілі.

Жергілікті қоғамдастықтың өкілдерін жергілікті деңгейде шешім қабылдау процесіне тарту механизмін әзірлеу үшін «Жергілікті өзін-өзі басқаруды дамыту институты» ЖМ «Азаматтардың шешім қабылдауға қатысуы» әлеуметтік жобасын әзірледі. Жоба Қазақстан Республикасының Ақпарат және қоғамдық даму министрлігінің қолдауымен «Азаматтық бастамаларды қолдау орталығы» ҰАҚ грантының шегінде жүзеге асырылды.

Жобаның шешу үшін бағытталған әлеуметтік маңызды проблемасы — азаматтардың жергілікті өзін-өзі басқарудың рөлі мен мағынасын, сондай-ақ оның көмегімен жүзеге асырылуы мүмкін механизмдерін түсінбеуі.

Жобаның стратегиясы халықты ауылдық деңгейде бюджетті жоспарлау процесіне тарту және жергілікті маңызы бар проблемаларды талқылауға қатыстыру арқылы жергілікті өзін-өзі басқаруды дамыту процесіне қол жеткізуге болатын алғышарттарға негізделген. Жеке бюджет есебінен осы проблемалардың шешілуі тұрғындарға шынайы өзгерістердің болуын ұғынып және өз ауылдары мен кенттері үшін жауапкершілікті сезінуге мүмкіндік береді.

Жоба бір уақытта Қазақстанның бес өңірінде жүзеге асырылады: Солтүстік Қазақстан, Шығыс Қазақстан, Павлодар, Ақмола және Алматы облыстарында. Бізді өңірлік серіктестер қолдады, олар: «Жергілікті өзін-өзі басқаруды дамыту орталығы» ҚҚ, «Петропавловск өңірлік ПИК қауымдастығы» ЗТБ, «Десента» ҚҚ, «Sara» ҚҚ, «Ұлттық және халықаралық бастамаларды дамыту институты».

Біздің алдымызда жергілікті қоғамдастықтың 750 өкілін, жобамен қамтылған барлық облыстардың әкімдігінің белсенділері мен өкілдерін оқыту,

сондай-ақ жергілікті қоғамдастықтың мүшелерін өздерінің елді мекендерін жоспарлауға қатыстыру міндеті тұрды.

Жобаның мақсатына қол жеткізу үшін әрекеттердің қадамдық алгоритмі әзірленді:

- Семинарлар әзірлеп, жобаның барлық қатысушыларын оқыту;
- Бес пилоттық жобаны іске асыру арқылы жергілікті деңгейде әлеуметтік-экономикалық дамуға әрекеттесуге жергілікті қоғамдастық мүшелерін, қоғамдық ұйымдар мен жергілікті билік органдарының өкілдерін тарту;
- Ауылдық округтің дамуын жоспарлауға қатысудың оң тәжірибесі туралы брошюра тарату арқылы азаматтарды жергілікті өзін-өзі басқару процесіне тарту тәжірибесімен бөлісу.
- Жобаның бастапқы кезеңінде жергілікті қоғамдастық мүшелері және ауылдық округтердің әкімі аппаратының өкілдері үшін жергілікті өзін-өзі басқаруды дамыту, талап-тілектерді бағалау ауылдық округті дамыту жоспарын әзірлеу мәселелері бойынша бірнеше семинарлар өткізілді. Жалпы 778 адам оқытудан өтті.

«Азаматтардың шешім қабылдауға қатысуы» білім беру семинарының бағдарламасы Жобаның тікелей міндеттеріне байланысты негізгі тақырыптардан басқа жергілікті қоғамдастықтардың жиналыстары мен жиындарына қатысу арқылы жергілікті маңызы бар мәселелердің шешіміне ықпал ететін заңнамамен белгіленген мүмкіндіктер қатысушыларды ақпараттандырудан тұрады.

Семинарда сол сияқты ауыл халқының енжар болуы себептері және оларды өз ауылдық округін басқаруға қатыстыру әдістері

талқыланды. Қатысушылар ауылдық округті дамыту жоспарын әзірлеу процедурасымен және оны әзірлеу үрдісіне қатысу мүмкіндіктерімен танысты.

Сол сияқты семинардың қатысушылары жергілікті қауымдастықтың қаражатын шығындауға қалай мониторинг жүргізетінін білді, қаражатты шығындау бойынша тиімділікті арттыру жөнінде ұсыныстар алды.

Оқытудың жоспарланған нәтижелерінің бірі ауылды дамытуды жоспарлау процесіне жергілікті қоғамдастықтың өкілдерін қатыстыру бойынша пилоттық жобаны жүзеге асыру үшін ауылдық округті анықтау болды. Осы міндетті орындау үшін әріптестер қатысушылардан пилоттық жобаны жүзеге асыруға қызығушылықтары жөнінде хат сұратты. Хатты талқылау барысында бір ауылдық округ таңдалды.

Пилоттық жобаларды жүргізу.

Пилоттық жобаны жүзеге асыру үшін «Жергілікті қоғамдастықтың қатысуымен дамытудың проблемаларын зерттеу әдістемесі» әзірленді.

Әдістемеге сәйкес, жергілікті қауымдастықтың қатысушылар тобы пилоттық жоба атқарушыларының жетекшілігімен тұрғындар арасында сауалнама жүргізді. Сауалнаманың үлгісі зерттеу әдістемесінде бар. Нәтижелері фокус-топтарда талқыланды. Сауалнама жүргізу қорытындысы бойынша жергілікті қоғамдастықты дамыту бағдарламасын жетілдіру бойынша ұсыныстар әзірленді. Ұсыныстар электрондық презентация түрінде ресімделді, ауылдың жалпы жиналысында талқыланып, бекітілді. Жиналыс хаттамасы ауылдық округтің әкіміне жіберілді.

Жоспарлауға қатысу.

1 қадам. Қоғамдастық жиналысы мүшелерінің қатысуымен жергілікті проблемаларды зерттеу.

2 қадам. Негізгі ақпараттандырушылармен бірге сауалнама жүргізудің нәтижелерін талдау.

3 қадам. Басым проблемаларды бөліп көрсету және оларды шешу жолдарын анықтау.

4 қадам. Жергілікті қауымдастықты дамыту бағдарламасының жобасын әзірлеу.

5 қадам. Жергілікті қауымдастықты дамыту бағдарламасын талқылау және бекіту.

Жобаны жүзеге асыру барысында алынған тәжірибе «Қазақстандағы жергілікті өзін-өзі басқарудың оң тәжірибесі» брошюрасын жазған кезде пайдаланылды, ол брошюраны Қазақстан Республикасының барлық облыстық әкімдіктеріне көрсетіліп, сыйға тартылды. Брошюра Қазақстанның жергілікті қоғамдастықтарына азаматтарды жергілікті деңгейде шешім қабылдауға қатыстыру кезінде біздің тәжірибені пайдалануға мүмкіндік береді.

Ауылдастардың енжарлығымен байланысты жағдайды өзгерту және оларды шешім қабылдауға тарту үшін ұсыныстар:

- Ауылдық округтерге жергілікті қоғамдастық жиналысының шешімі бойынша іс-шараларды қаржыландыруға жалпы сипаттағы трансферттерді ұсыну (қатысу бюджеті);
- Ауылдық деңгейдегі әкімдердің жергілікті қоғамдастықты дамыту бағдарламасының негізінде әзірлеген бюджеттік өтінімдерін қабылдау;

- Сауалнама және фокус-топтар жүргізу арқылы халықтың пікірін тұрақты түрде зерттеу;
- Белгілі мерзімде азаматтардың арыздарын талдау нәтижелерін жария талқылау;
- Азаматтардың көріктендіру және жергілікті маңыздағы басқа да сұрақтары бойынша бастамаларын қолдау;
- Жергілікті қоғамдастықтың жиналыс және жиын мүшелеріне оқытулар өткізу;
- Ауылдық округтардың өкілдерімен тәжірибе алмасу бойынша жұмыс кездесулерін ұйымдастыру;
- Жергілікті өзін-өзі басқару үрдісіне адамдарды тартуға бағытталған жобаларды әлеуметтік тапсырыс және грант арқылы қолдау;
- Көп пәтерлі үйлерді басқаратын органдардың басшыларын жергілікті проблемаларды талқылауға тұрғындар өкілі ретінде тарту;
- Ауылдық округ аумағында бюджеттік бағдарламаның жүзеге асырылуына қоғамдық бақылауды дамыту;
- Жергілікті қоғамдастықтың жиналыс және жиын мүшелерімен жергілікті маңыздағы сұрақтарды талқылау үшін депутаттармен тұрақты кездесулерді ұйымдастыру. Сайлаушылар аманаты тәжірибесін қайтару;
- ҰЕҰ потенциалын пайдалана отырып халық үшін жергілікті өзін-өзі басқару негіздері бойынша ақпараттық-түсіндіру жұмысын жүйелі түрде өткізу.

Жергілікті өзін-өзі басқару процесіне халықты тарту бойынша ұсыныстар Қазақстан Республикасы Ұлттық экономика министрлігіне ұсынылды.

КЕҰ-ның әлеуметтік-экономикалық дамуға қосқан үлесін бағалау: жалпыдан жекеге

Виталий Кулик
«ЗУБР» Әлеуметтік корпоративтік қоры

«Коммерциялық емес ұйым» (КЕҰ) ұғымы бүгінде көпшілікке жақсы таныс, бірақ бәрі бірдей түсінбейді. Сонымен бірге, дамыған елдердегі мемлекеттік саясат міндетті түрде коммерциялық емес ұйымдардың экономикалық және саяси әлеуетін ескере отырып құрылады. Бүгінгі таңда коммерциялық емес сектор әлемдік экономикадағы маңызды «ойыншы» болып табылады. Бұл КЕҰ көрсететін экономика мен әлеуметтік саладағы нақты жетістіктерге байланысты.

The Johns Hopkins Comparative Nonprofit Sector Project салыстырмалы коммерциялық емес сектор жобасының ¹⁷ мәліметтері бойынша жиынтық коммерциялық емес сектор — Ұлыбритания мен Франциядан кейін, Италия, Бразилия, Ресей, Испания және

Канададан озып келе жатқан әлемдегі ең ірі экономикалардың жетіншісі; коммерциялық емес сектор — ең ірі жұмыс берушілердің бірі, сонымен қатар қоғамдық ресурстарды жұмылдырудың тиімді механизмі.

«Коммерциялық емес сектор» ұғымына не енгізіліп жатқанын және оның елдің дамуына қосқан үлесі қалай бағаланатынын көрейік.

Біріншіден, көптеген елдердің заңнамасында «үкіметтік емес коммерциялық емес ұйым» деген арнайы заңды анықталған түсінік жоқ екенін атап өткен жөн. Бұл әсіресе прецеденттік құқық елдеріне тән (АҚШ, Ұлыбритания). Сонымен бірге, континентальды (кодификацияланған) құқықтың көптеген елдерінде мемлекеттік емес коммерциялық емес ұйымның (мысалы, Швеция) жалпы заңнамалық анықтамасы

да жоқ. Оның орнына «коммерциялық емес қауымдастық», «қор», «ерікті ұйым», «қайырымдылық ұйымы» және т. б. нақты анықтамалар қолданылады ¹⁸.

Қазақстанда мұндай термин заңды түрде бекітілген: «Кіріс алудың негізгі мақсаты жоқ және алынған таза табысты қатысушылар арасында бөлмейтін заңды тұлға коммерциялық емес ұйым деп танылады» ¹⁹. Сонымен қатар, біздің елімізде «Үкіметтік емес ұйымдар» (ҮЕҰ) — «Қазақстан Республикасының заңнамасына сәйкес ортақ мақсаттарға қол жеткізу үшін азаматтар және (немесе) мемлекеттік емес заңды тұлғалар ерікті негізде құрған коммерциялық емес ұйым (саяси партияларды, кәсіптік одақтарды және діни бірлестіктерді қоспағанда)» термині де қолданылады ²⁰. Мысалы, мемлекеттік мектептер, ауруханалар,

¹⁷ Lester M. Salamon, Wojciech Sokolowski, Regina List. Global Civil Society: An Overview.— The Johns Hopkins Comparative Nonprofit Sector Project, 2003.

¹⁸ Косарева Н. Б. Коммерциялық емес сектор: халықаралық тәжірибе, Қала экономикасы институты, http://www.urbanecomomics.ru/node/4594#_ftn1.

¹⁹ Коммерциялық емес ұйымдар туралы 2001 жылғы 16 қаңтардағы № 142-II Қазақстан Республикасының Заңы (7.07.2021 ж. жағдай бойынша өзгерістерімен және толықтыруларымен).

²⁰ Қазақстан Республикасындағы мемлекеттік әлеуметтік тапсырыс, үкіметтік емес ұйымдарға арналған гранттар және сыйлықтар туралы Қазақстан Республикасының Заңы (19.04.2019 ж. жағдай бойынша өзгерістермен және толықтырулармен).

кітапханалар, нотариалдық палаталар, адвокаттар алқасы коммерциялық емес ұйымдар болып табылады, бірақ олар ҰЕҰ-ға жатпайды.

Ұғымдарды түсіну неге маңызды?

Біз не ойлайтынымызға және қалай ойлайтынымызға тікелей байланысты. Елдің дамуына қосқан үлесі туралы айта отырып, біз статистика мен экономика аумағына «кіреміз», онда барлығы нақты жіктеліп, есептелуі тиіс.

Талдау барысында «ЗУБР» Әлеуметтік корпоративтік қорының мамандары бұл жағдайда байланыстырушы «жіп» қазіргі уақытта әлемнің 150-ден астам елінде, соның ішінде Қазақстанда да, қолданылатын Ұлттық Шоттар Жүйесі (ҰШЖ)²¹ болуы мүмкін деген қорытындыға келді. Өкінішке орай, ҰШЖ-дегі «коммерциялық емес ұйымдар» анықтамасы КЕҰ түсінігін «бұлыңғырлау» мәселесін шешпейді, коммерциялық емес (үкіметтік емес) ұйымдардың жұмысын қазақстандық тәжірибеге мұқият талдауды және енгізуді талап етеді.

Екіншіден, коммерциялық емес сектордың белсенді дамуының жарты ғасырлық тарихына қарамастан, елдер осы терминді бірыңғай түсіну туралы ғана емес, сонымен қатар оның елдердің әлеуметтік-экономикалық дамуына қосқан үлесін бағалау әдістері туралы әлі келіскен жоқ. Әлемде Үшінші (азаматтық, қоғамдық) секторды дамытудың белгілі бір аспектілерін бағалауға бірнеше ондаған тәсілдер бар. Бірақ Джон Хопкинс университетінің (Балтимор, АҚШ) Азаматтық қоғамды зерттеу орталығының басшысы Лестер М. Саламон²² атап өткендей, үшінші сектор әлі күнге дейін «экономикалық бет-бейнесін»

дамыта қойған жоқ. Әлемнің көптеген елдерінде «үшінші сектордың экономикалық көрінбеу» мәселесі бар.

Алғаш рет КЕҰ үлесін бағалау мәселесіне жүйелі түрде өткен ғасырдың 90-шы жылдары Джон Хопкинс университетінің (АҚШ, Балтимор) сарапшылары «The Comparative Nonprofit Sector Project» («Коммерциялық емес сектордың салыстырмалы секторы») жобасына бастамашы болды. Бүгінгі таңда жобаға 45-тен астам мемлекет қатысады, оның ішінде 29 мемлекет Экономикалық ынтымақтастық және даму ұйымына мүше (ЭЫДҰ 37 мемлекетті қамтиды). Қазақстан бұл салыстырмалы зерттеуге қатыспайды.

Жоғарыда атап өткеніміздей, көптеген елдер, оның ішінде ЭЫДҰ елдері үшін «байланыстырушы жіп» ретінде елдің дамуын бағалау, тұтастай алғанда, жекелеген көрсеткіштер бойынша салыстыру, рейтингтер қалыптастыру және т. б. тұрғысынан ұлттық шоттар жүйесі болып табылады және КЕҰ салымын бағалау осы әдістемеге негізделуі тиіс.

2000-шы жылдардың басында Біріккен Ұлттар Ұйымының статистика бөлімінің экономикалық статистика бөлімі Джон Хопкинс университетінің азаматтық қоғамды зерттеу орталығымен тығыз ынтымақтастықта БҰҰ-ның Ұлттық шоттар жүйесіндегі коммерциялық емес ұйымдар жөніндегі Нұсқаулығын әзірледі. Онда коммерциялық емес ұйымдардың экономикалық салмағының толық көрінісін беретін коммерциялық емес ұйымдардың қосалқы (сателлиттік) шоты қалай құрылатындығы егжей-тегжейлі көрсетілген.

ҰШЖ-ға қосалқы шотты енгізудің дәл өзі, біздің ойымызша, әлеуметтік-экономикалық көрсеткіштерді статистикалық есепке алу мен бағалаудың жалпы жүйесіне КЕҰ үлесін бағалау және есепке алу міндеттерін ендіруге және КЕҰ қызметінің бірқатар экономикалық көрсеткіштері, оның ішінде ЖІӨ-дегі үлесі бойынша тұрақты түрде сенімді ақпарат алуға мүмкіндік береді.

Қазақстандық тәжірибеге көше отырып, бүгінде еліміздегі мемлекеттік басқару жүйесі «нәтижеге бағдарлану» қағидаты негізінде жаңғыртылып жатқанын атап өткен жөн, ресурстардың кез келген салымы нақты салаларды дамыту, халықтың белгілі бір топтарының өмір сүру сапасын жақсарту үшін өлшенетін әсер беруге тиіс. Жобаларды бюджеттік қаржыландыру есебінен іске асыратын, сондай-ақ шетелдік гранттар, демеушілік көмек, қайырмалдықтар және т. б. түрінде инвестициялар тартатын КЕҰ (ҰЕҰ) қызметінің нәтижелеріне қатысты да осындай тәсіл қолданылуы тиіс.

Әрине, жекелеген бағыттар бойынша жобаларды/қызметтерді мониторингілеу және бағалау әдістемелері, атап айтқанда ішкі саясат, жастар саясаты, әлеуметтік қорғау салаларында құрылып, енгізілуде. Бірақ бұл барлық өңірлерде әрдайым қолданыла бермейтін жеке мысалдар. ҰЕҰ-ның әлеуметтік-экономикалық дамуға қосқан үлесін бағалаудың бірыңғай әдістемесі, жүйелі тәсілі жоқ.

Біраз статистика ...

Қазақстанда 461 983 заңды тұлға тіркелген. Өкінішке орай, бұл санға енгізілген

²¹ 2008 Ұлттық шоттар жүйесі-бұл экономикалық саясатты, талдауды және ғылыми зерттеулерді дамытуға арналған жан-жақты, өзара келісілген және икемді макроэкономикалық шоттар жүйесін қамтитын тұжырымдамалық негіз. Біріккен Ұлттар Ұйымының, Еуропалық комиссияның, экономикалық ынтымақтастық және даму ұйымының, Халықаралық валюта қорының және Дүниежүзілік банк тобының қолдауымен әзірленді және жарияланды.

²² Лестер М. Саламон, Джон Хопкинс университетінің Азаматтық қоғамды зерттеу орталығының басшысы (АҚШ). Мемлекеттік университеті — Экономика жоғары мектебінің Азаматтық қоғамды және коммерциялық емес секторды зерттеу орталығының семинарында сөйлеген сөзі, <https://www.hse.ru/news/science/126676910.html>.

коммерциялық емес ұйымдардың (КЕҰ) саны туралы жалпыға қолжетімді деректер жоқ. Бірақ ҰЕҰ (Қазақстан Республикасы Әділет министрлігінің мәліметтері бойынша, <https://infopro.gov.kz/> сайтында көрсетілген) — 22 344, бұл елдегі заңды тұлғалардың жалпы санының 4,8% құрайды. Сонымен қатар, ҚР АҚДМ деректері бойынша ҰЕҰ-ның 73,5% ғана жұмыс істейді, ал ҰЕҰ Дерекқорында (ҚР ИДМ) ұйымдардың 26,3% тіркелген. Бұл ретте, 22 344 ҰЕҰ — «Бұл сан неден қалыптасты?» деген сұрақ ашық күйінде қалып отыр.

«Кімді және қалай санау керек?» деген сұрақ туындайды. Оған нақты жауап беру үшін талдау көрсеткендей, заңнамаға өзгерістер қажет болады.

2017 жылдан бастап 2019 жылға дейінгі кезеңде «ЗУБР» әлеуметтік корпоративтік қорының командасы сарапшылардың, мемлекеттік құрылымдар мен ҰЕҰ өкілдерінің қатысуымен Үкіметтік емес ұйымдарға жататын КЕҰ ұйымдық-құқықтық нысандарын (ҰҚН) ғана қамтитын әдістеме әзірленді. Алайда, ҰҚН деректерінің тізбесі заңнамада тікелей бекітілмегендіктен және бүгінгі күні жанама түрде айқындалатындықтан, әдістеме мәтінінде тиісті нормативтік құқықтық актілерде заңнамалық бекіту үшін ұсынылатын ҰЕҰ ҰҚН тізбесі келтірілген.

Бұл не үшін, деп сұрайсыз, өмірді қиындатып, онсыз да саны асып жатқан процедуралар мен талаптарды нәліктен қосу керек? Сұрақ өзекті және қажетті, әлі күнге дейін осы алаңдағы көптеген «ойыншыларды» алаңдатады.

Бірінші себеп (ҰЕҰ үшін)

ҰЕҰ-ның жеке өңірдің да, жалпы елдің фде әлеуметтік-экономикалық дамуына әсер ету деңгейін бағалау. ҰЕҰ-ның қандай ресурстарын аумаққа тартатынын түсіну, әлеуметтік инновацияларды іске асыруда сенімді серіктес болу.

Екінші себеп (мемлекеттік органдар үшін)

Мемлекеттік әлеуметтік тапсырыс, гранттар және сыйлықақылар түрінде мемлекет салған инвестициялардың тиімділігін бағалау. Әрбір қазақстандықтың өмір сүру деңгейін арттыру үшін, оның ішінде ҰЕҰ-мен өзара іс-қимыл арқылы стратегиялық шешімдерді түсіну және негізделген түрде қабылдау.

Қазақстанда Ұлттық шоттар мен статистикалық есепке алу жүйесінің болуына қарамастан, бүгінгі күні мамандандырылған статистикалық көрсеткіштер жоқ, мемлекеттік органдар коммерциялық емес ұйымдардың, тұтастай алғанда, үкіметтік емес ұйымдардың, даму серпінін қадағалауға мүмкіндік беретін метадеректерді қалыптастырмайды.

Үшінші себеп (халық үшін)

Қай ҰЕҰ-ға жүгіну керектігін білу және әртүрлі қажеттіліктерді қанағаттандыру кезінде ҰЕҰ қызметтерін пайдалану: қарапайым өмірлік баспана алу, қауіпсіздікті қамтамасыз етуден, пайдалы болу қажеттілігі, шешім қабылдауға қатысу, өзін-өзі дамыту және т. б. жағдайларға дейін. Сондай-ақ ҰЕҰ қызметі туралы түсініктерін кеңейту.

Айта кетерлігі, Қазақстан халқы ҰЕҰ қызметі туралы өте үстірт хабардар. Елдің дамуына нақты үлес қосу мәселесі де көпшілік үшін түсініксіз болып қалып отыр, әрбір бесінші респондент жауап беруге қиналады, ал 16% ҰЕҰ ешқандай үлес қоспайды деген пікірін білдірді («ЗУБР» Әлеуметтік корпоративтік қорының 2017 жылғы сауалнамасының нәтижелері бойынша).

Соңғысы, бұл Қазақстанның түрлі халықаралық бірлестіктер мен рейтингтерге қатысуын талап ететіндіктен ғана қажет етілмейді. Бұл бізге, ел ішінде — халыққа, мемлекеттік органдарға, ҰЕҰ-ның өздеріне қажет. Қоғамдық ұйымдардың және іске асырылып жатқан әлеуметтік жобалардың пайдасы туралы «цифрлармен» айту маңызды, өйткені олардың іске асырылуына қомақты бюджет қаражаты жұмсалып жатыр. Егер кеше ғана халық мемлекеттік органдарға қаражаттың жұмсалыуы тиімділігі мен алынған нәтижелерге қатысты көп сұрақтар қойған болса, бүгінде осы сұрақтарға Мемлекеттік әлеуметтік тапсырыс пен мемлекеттік гранттарға жұмсалған қаражатқа қатысты нақты және сенімді жауап беру қажет.

ҰЕҰ үлесін сипаттай отырып, олардың төмендегі кестеде берілгендей, тікелей және жанамалысын ажыратуға болады.

Әрине, мұндай үлесті көрінетін ету үшін белгілі бір көрсеткіштерінің жиынтығы қажет. 2017–2019 жылдары жоба ретінде үлесті бағалау әдістемесінің негізінде жататын ҰЕҰ-ның әлеуметтік экономикалық дамуға қосқан үлесін бағалау көрсеткіштерінің тізбесі ұсынылды. ҰЕҰ-ның Қазақстанның ӘЭД-на қосқан үлесін бағалау үшін 11 негізгі көрсеткіштерді пайдалану ұсынылады:²³

- қызмет түрлері бойынша ұйымдық-құқықтық нысандары (ҰҚН) кесіндісінде тіркелген ҰЕҰ саны;

- қызмет түрлері және жасы бойынша ҰҚН кесіндісінде жұмыс істейтін ҰЕҰ саны;
- белсенділік белгісі бойынша ҰҚН кесіндісінде жұмыс істеп тұрған ҰЕҰ саны;
- ҰҚН және қызмет түрлері кесіндісінде жұмыс істеп тұрған ҰЕҰ-дағы жұмыскерлер саны, оның ішінде:
- 4–1) қызметкерлердің жасы, білім деңгейі, біліктілігі, мүгедектігінің болуы бойынша саны;
- жұмыскерлер жалақысының көлемі;
- қызмет түрлері бойынша ҰЕҰ өндірген өнімнің, орындалған жұмыстардың және көрсетілген қызметтердің көлемі;

- ҰЕҰ өндірген өнімдердің, орындалған жұмыстар мен көрсетілетін қызметтердің физикалық көлемінің индексі;
- ҰЕҰ-мен тартылған демеушілік қаражат / қайырымдылықтан түсетін қаражат көлемі;
- ҰЕҰ бюджетке аударған салықтардың көлемі (түрлері бойынша);
- волонтерлер көрсеткен қызметтер көлемі;
- шет мемлекеттерден, халықаралық және (немесе) шетелдік ұйымдардан, шетелдіктерден, азаматтығы жоқ адамдардан алынған қаражат көлемі.

Айта кету керек, Қазақстанда белгіленген бірқатар көрсеткіштер бойынша есеп жүргізілуде. Мысалы, ҰЕҰ қызметін сипаттайтын көрсеткіштер облыстар (аудандар) және экономикалық қызмет түрлері бойынша жыл сайынғы кезеңділікпен қалыптастырылады. Жыл сайынғы негізде әйелдер басқаратын тіркелген және жұмыс істеп тұрған ҰЕҰ саны және қызметкерлер саны (гендерлік статистиканы қалыптастыру үшін) туралы көрсеткіштер қалыптастырылады.

Сонымен қатар, бүгінгі таңда мемлекеттік әлеуметтік тапсырыс шеңберінде де, грант беруші ұйымдардың көпшілігінде де белгілі бірерістер негізінде әлеуметтік әсерді бағалау жүргізілуде:

- адамдардың өмір салты — олардың күнделікті өмірде қалай өмір сүретіні, жұмыс істейтіні, бір-бірімен қарым-қатынасы;
- мәдениет — ортақ сенім, әдеттер, құндылықтар, тіл және диалект;
- қауымдастық — байланыс, тұрақтылық, жұмыс сипаты мен мүмкіндіктер;

Кесте. КЕҰ-ның экономикаға қосқан үлесі

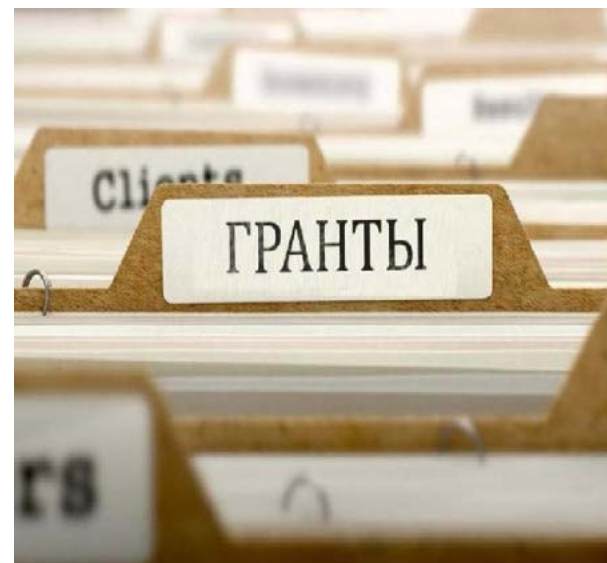
Тікелей	Жанама
<ul style="list-style-type: none"> • Халықты жұмыспен қамту және өзін-өзі жұмыспен қамту + өз қызметкерлері мен еріктілерге әлеуметтік-психологиялық қолдауды қамтамасыз ету, халықтың әлеуметтік осал бөлігін экономикалық қызметке тарту. • КЕҰ қызметіне қажетті тауарларды сатып алу және өндіру жиынтық сұранысты ынталандырады және жиынтық ұсынысты арттырады. • КЕҰ еркін және бәсекеге қабілетті нарықтағы табиғи жағдайда коммерциялық секторды қызықтырмайтын тауашаларда жұмыс істейді, өйткені олар тым аз пайда әкеледі. 	<ul style="list-style-type: none"> • КЕҰ әлеуметтік салаға бәсекелестік элементтерін енгізіп, жалпы әлеуметтік қызмет көрсету жүйесінің жұмыс істеу тиімділігін арттыруда. Тиімділікті жақсарту әлеуметтік функциялардың сол көлемін орындау үшін экономикадан ресурстардың аз саны алынатынын білдіреді (яғни салық жүктемесін азайту мүмкіндігі пайда болады), яғни ресурстардың көп мөлшері болашақта өсуді қамтамасыз етуге инвестициялануы мүмкін. • КЕҰ қызметі ұлттың білім деңгейі мен денсаулық көрсеткіштерін жақсартуға көмектеседі, бұл экономиканың тиімділігін арттырады және экономикалық өсудің жоғары қарқынын қамтамасыз етеді. • Әлеуметтік ахуалды жақсартып отырып, КЕҰ экономикалық өсудің қажетті шарттары болып табылатын әлеуметтік және саяси тұрақтылықты қамтамасыз етуге үлес қосуда.

²³ ӘЭД-ға ҰЕҰ-ның үлесін бағалау әдістемесін қолдану мәселелері бойынша мемлекеттік органдар мен ҰЕҰ-ға арналған әдістемелік нұсқаулық «ҰЕҰ-ның Әлеуметтік-экономикалық дамуға қосқан үлесін бағалау: А-дан Я-ға дейін», «ЗУБР» СКФ, 2019 ж.

3 бөлім Қазақстанда ҮЕҰ құру және оның жұмысы жөніндегі тәжірибелік кеңестер

- қоршаған орта — су мен ауаның сапасы, азық-түліктің қолжетімділігі мен сапасы, қауіп деңгейі, ластану және шу, физикалық қауіпсіздік, ресурстарға қолжетімділік және бақылау;
- ұмтылыстар мен қорқыныштар — қауіпсіздікті, болашаққа деген сенімділік дәрежесі, болашақ пен балалардың болашағын қабылдау.

Осылайша, әлеуметтік әсер адамның және тұтастай алғанда қоғамның өмір сүру сапасын жақсартуда көрінеді, бұл бүгінгі таңда Үшінші сектор қызметінің тиімділігін айқын көрсетеді. Сонымен бірге, біздің ойымызша, үкіметтік емес ұйымдардың елдің ӘЭД-ға қосқан үлесін объективті және кешенді бағалау — барлық секторлардың тең жағдайларда сындарлы диалогын қамтамасыз етуге мүмкіндік беретін азаматтық қоғам дамуының маңызды құрамдас бөліктерінің бірі.

Қысқартулар тізімі

Азаматтық сектор:

- ҰҚН** — Ұйымдық- құқықтық нысандар
- АҚ** — Азаматтық қоғам
- АҚҰ** — Азаматтық қоғам ұйымдары
- МӘТ** — Мемлекеттік әлеуметтік тапсырыс
- ҮЕҰ** — Үкіметтік емес ұйым
- КЕҰ** — Коммерциялық емес ұйым
- ЗТБ** — Заңды тұлғалар бірлестігі
- ҚҰ** — Қоғамдық ұйым
- ӘКҚ** — Әлеуметтік корпоративтік қор
- ҚҚ** — Қоғамдық қоры
- КЕАҚ** — Коммерциялық емес акционерлік қоғам
- ТҮКШ** — Тұрғын үй-коммуналдық шаруашылық
- ПИК/ҮЖИК** — Пәтер/Үй-жай иелерінің кооперативі
- Ашық НҚА порталы** — талқылауға арналған нормативтік- құқықтық актілерді қамтитын алаң

Мемлекеттік сектор:

- ҚР** — Қазақстан Республикасы
- ӘҚБТК** — Әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодекс
- ҚК** — Қылмыстық кодекс
- ҚР АҚДМ** — Қазақстан Республикасы Ақпарат және қоғамдық даму министрлігі
- ҚР ӘМ** — Қазақстан Республикасы Әділет министрлігі

Халықаралық және қазақстандық ұйымдар мен бағдарламалар:

- БҰҰ** — Біріккен Ұлттар Ұйымы
- БҰҰ БІЖКБ** — БҰҰ Босқындар істері жөніндегі Жоғарғы комиссарының басқармасы
- БҰҰ ЕҚЖБ** — БҰҰ Есірткі және қылмыс жөніндегі басқармасы
- БҰҰ ЮНЭЙДС** — БҰҰ-ның АИТВ/ЖИТС жөніндегі біріккен бағдарламасы
- БҰҰ ЕБ** — БҰҰ Еріктілер Бағдарламасы
- БҰҰ ЮНИСЕФ** — Біріккен Ұлттар Ұйымының Балалар қоры
- БҰҰ СБ ЭСБ** — Біріккен Ұлттар Ұйымының Статистика бөлімінің Экономикалық статистика бөлімі
- ЭЫДҰ** — Экономикалық ынтымақтастық және даму ұйымы
- ЭӘКБ** — Экологиялық, әлеуметтік және корпоративтік басқару
- ЕҚЫҰ** — Еуропадағы қауіпсіздік және ынтымақтастық ұйымы
- ЕО** — Еуропалық Одақ
- ДДСҰ** — Дүниежүзілік Денсаулық Сақтау Ұйымы
- ЮСАИД** — АҚШ Халықаралық даму агенттігі
- ЮСАИД ТБҚБ** — ЮСАИД Тиімді басқаруды қолдау бастамасы
- ДСТЫЖӘБ** — Даму саласындағы тиімді ынтымақтастыққа арналған Жаһандық әріптестік бағдарламасы

- МХҰ** — Миграция бойынша халықаралық ұйым
- ГОНГО** — Мемлекет ұйымдастырған мемлекеттік емес ұйымдар
- ҰШЖ** — Ұлттық Шоттар Жүйесі
- ОАЕҚ** — Орталық Азияның Еуразия Қоры
- ҰҚСК** — Ұлттық қоғамдық сенім кеңесі
- ТМД** — Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығы

Басқалары:

- МБА** — Мүгедектігі бар адамдар
- ИЕПТ** — З нъекциялық есірткіні пайдаланатын тұлғалар
- ҚАТ** — Қолдаушы алмастырушы терапия
- АТ** — Ақпараттық технологиялар
- БАҚ** — Бұқаралық ақпарат құралдары
- ЖІӨ** — Жалпы ішкі өнім
- ЖҚҚ** — Жеке қорғаныс құралдары

Конрад Аденауэр атындағы Қор - Германия Федеративтік Республикасының саяси қоры. Қор өзінің бағдарламаларымен және жобаларымен халықаралық ынтымақтастық пен өзара түсіністікке белсенді және пәрменді ықпал етеді.

Қазақстанда Қор өкілдігі өз жұмысын 2007 жылы Қазақстан Республикасы Үкіметінің шақыруымен бастады. Қор мемлекеттік органдармен, ҚР Парламентімен, азаматтық қоғам ұйымдарымен, университеттермен, саяси партиялармен, кәсіпорындармен әріптестікте жұмыс істейді.

Қазақстан Республикасындағы Қор қызметінің негізі мақсаты саяси, білім беру, әлеуметтік, мәдени және экономикалық даму саласындағы ынтымақтастық жолымен Германия Федеративтік Республикасы мен Қазақстан Республикасы арасындағы өзара түсіністік пен әріптестікті нығайту болып табылады, сол арқылы Қазақстанның одан әрі дамуы мен өркендеуіне ықпал етеді.

Қазақстандағы Конрад Аденауэр атындағы Қор қызметінің басым бағыттары:

- Партияның саясаты мен жұмысы бойынша кеңес беру
- Парламентарлық диалог
- Энергетика және климат
- Жергілікті өзін-өзі басқару
- Саяси білім
- БАҚ (Медиа)
- Жергілікті Sur-Place шәкіртақы бағдарламасы

Мекенжайы:

Конрад Аденауэр атындағы Қордың
Қазақстандағы өкілдігі
Қабанбай батыр көшесі, 6/3 - 82
010001 Нұр-Сұлтан
Қазақстан

Байланыс деректері:

Info.Kasachstan@kas.de

+7 7172 92 50 13

+7 7172 92 50 31

<https://www.kas.de/kk/web/kasachstan/home>

ISBN 978-601-06-8186-6

9 786010 681866